

Мария Цуканова

ИХНЯ
ТАСМНЦУЯ

Марія Цуканова
ЇХНЯ ТАЄМНИЦЯ

MARIA CUKANOWA

THEIR SECRET

(Novel)

EL SECRETO DE ELLOS

(Novelas)

JULIAN SEREDIK — EDITOR

Buenos Aires — 1991

Марія Цуканова

ЇХНЯ ТАЄМНИЦЯ

(Записки мистця)

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІЯНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1991

*

© Copyright 1991 by the Publisher.

Queda hecho el depósito que marca la Ley N° 11.723

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINA

М. Чуканова.

100

100

100

100

МАРІЯ ЦУКАНОВА — ЗВОРУШЛИВА ЛЮДЯНІСТЬ

Тільки поза межами морального пригнічення та безнастанного важкого терору, опинившись на еміграції, поза мурами советської в'язниці народів, змогла Марія Цуканова виявити свій літературний талант і витончений мистецький смак. Тільки тут змогла вона розвинути свою літературну творчість і сказати світові своє власне, щире й ніким не вимушене слово... За кілька років перебування на еміграції, Марія Цуканова має вже чималий доробок. Крім п'яти оповідань, що їх видав в «Літературній Бібліотеці» під загальною назвою «Бузковий цвіт» п. Микола Денисюк, має вона видрукувану більшу повість «Їх таємниця» (в «Укр. Видавництві у Львові в 1944 р.), театральну п'єсу «Проліски», що йшла з великим успіхом у львівському Літ.-Мистецькому Клубі; уривок із роману «Проба», що друкувалася в «Літаврах» за р. 1947; оповідання «Втіха»; фантастичну повість «На грані двох світів», видрукувану в «Порогах» в 1950 р., та інше*

Вся ця творчість позначається небуденними у нас прикметами шляхетної гуманности, моральної чистоти, ідейного напруження та високої духової культури, що вміє заторгнути найглибші струни кращих людських почувань і викликати симпатичний відгук, зворушуючи читача мало не до сліз.

У кого не зворушиться серце, читаючи, наприклад, «Ельфа», цей чудовий твір мистецького проникнення в людські душі, в якому так ніжно змальовано духову красу дівочої, майже дитячої поетичної душі, яка відроджує до світла й ніжности і душу україн-

*Повість «На грані двох світів» вийшла в нашому Видавництві особною книжкою в 1968 році.

ського «остовця», — юнака, вивезеного з батьківщини на рабську працю до Німеччини, що вже віддався був злобі й ненависті?

В кого не зворухнеться найкраще почуття пошани й захоплення і перед героїчною великодушністю та саможертвенністю дівчини в «Шоколяді», що, перемагаючи власний голод, віддає меншому братові свою частину їжі, а потім жертвує вимріяну здобуту шоколяду знесиленому втікачеві з німецького полону, щоб тільки міг він дійти до першої хати і там порятуватися? Як просто, і одночасно проникливо-глибоко, змальовує авторка душевну боротьбу виголодженої людини і величну перемогу її над собою:

«Вона так яскраво уявляла смак шоколяди, тієї шоколяди, яку з жагою чекало все її ество. І тепер хлопчик хотів відобрати у неї цю радість! Вона сердито стисла вуста і хотіла вже зробити рух протесту. Коли раптом згадала полонених... І знову щось зворушливо-тепле заворушилось у неї в грудях. Вона подивилась на хлопчика довгим поглядом і хитнула головою, не маючи сили сказати «так».

— Дайте полоненому... Щоб дійшов... — сказав він...

Хто пережив голод, знає, що означає таке геройство, та ще у дітей!

Але Цуканова над цим не спиняється. Не ставить ніяких окличників. Вона їх не любить, вона знаходить інший спосіб, щоб оточити своїх героїв саявом апотеози:

«Дівчинка і хлопчик взялися за руки і пішли вперед. Поволі, віддаляючись, їхні постаті зменшувались, обгортались фіялковим серпанком простору і врешті зникли за лісом.

Навколо розлився безмежний простір і спокій, ніби все, що жило на землі, спочило, і боротьба, і страждання. На небі загорілася перша зірка».

І читач мимоволі відчуває, що ця перша зірка — це не просто собі зірка, що сповіщає вечір, але зірка, що сповіщає кращий надземний світ, на який заслуго-

вують такі душі, як жертвенні й великодушні хлопчик і дівчинка.

У Цуканової, зрештою, дуже часто наша звичайно сіра щоденна дійсність перемішується в чарівний спосіб з якоюсь іншою, вищою, надземною дійсністю, і то так мистецьки, що часто саме цей надземний вищий світ видається найбільш реальним. В цьому відношенні особливо характерна повість «На грані двох світів», але й оповідання «Ельф» часто примушує не забувати про межі двох світів, відчувуючи їх однаково реальними.

Герої й героїні творів М. Цуканової відзначаються тонкою, інтелігентною духовістю, великою сердечною чуйністю та вразливістю, що дуже часто ще й підкреслюється їхньою приналежністю до світу мистців, переважно музиків. Тут особливо треба відмітити оповідання «Бузковий цвіт». Бачимо в ньому описи з життя консерваторії, що зраджують, очевидячки, автобіографічні риси, — не дурно ж і сама авторка також скінчила консерваторію у клясі піано. Автобіографічну рису помічуємо і в тому, що героїня оповідання піаністка, знайшовшись у крайніх злиднях, як жінка, а потім удова політичного в'язня, не знаходячи ніякої праці, розмальовує килими і продає їх на базарі. Але головну увагу в оповіданні присвячено славному скрипалеві, який знуджений своїми успіхами і славою та багатством, нараз знаходить знову ціль у житті і розцвітає душею й серцем, повертаючись до перводжерел свого музичного надхнення — любові. Він, що віднедавна вже перестав компонувати й імпровізувати, бо вже не знаходив потрібної гармонії в висохлому серці, на прохання втраченої й знову віднайденої любові жінки: «Давайте своє... українське... як колись... пригадуєте?» — несподівано віднаходить у собі всю силу надхнення:

«І раптом десь у ньому забриніла тужна, далека пісня, що зародилась у степах, без краю широких, злетіла на села і, пораним птахом, билась у вишневих садках... Згуки зірвались, полинули. Спочатку тихо шелестіло жито, розповідаючи про минулу славу,

про життя козацьке, неспокійне, але величне. Потім налетіла буря, шалена, дика, що руйнує все на своєму шляху, вириває з корінням могутні дерева... І забриніла пісня, повна страждання, горя, розпуки. То мати плакала, билась, тужила... І шляхом ішли її діти, закуті в кайдани, знесилені, змучені. Йшли, падали, вмирали й знову йшли...»

Цих дітей великої Матері-України показує авторка в зворушливому оповіданні «Діти» та в уже згаданому оповіданні «Шоколяда».

Музичний світ знаходимо ми і в романі «Проба», де виступає перед нами бідна, але незвичайно талановита українська дівчина з прегарним великим голосом і великим музичним хистом, яким вражає жюрі опери. Знаходимо почасти цей музичний світ і в повісті «На грані двох світів», де роллю визначного скрипаля відіграє сам наслідний принц. Знаходимо його навіть в «Шовковій рукавичці», де мимовільно фатальну роль відіграє дон-жуаністичний тенор...

І хоч нема музиків в оповіданнях «Ельф», «Шоколяда» і «Діти», але й їх герої могли б легко бути музиками, — скільки в їхніх душах чисто мистецької чуйности та вразливости. Це все живі душі, що вібрують при кожному дотикові часто жорстокої дійсности.

Але й до цієї жорстокої дійсности, наша авторка займає окреме, характерне для неї становище. Не знайдемо ми в її творах ані брутальних, модних тепер, ніби реалістичних сцен вибуху в людині звірячих інстинктів; ані описів легкої моралі, що в деяких авторів переходять у замилювання розпустою; ані теж модної останніми часами проповіді ненависти до ворога і пімсти над ним; ані навіть закликів до змагу з ним, — це все органічно чуже авторці, що намагається перенести свого читача в царство духової краси, де людина шукає вічної правди, і намагається піднятися до найвищих сфер космічної гармонії, де літають прозорі ельфи і де «квітуть квіти великі і яскраві, як сонце; де немає зла, несправедливости, неволі... («Ельф»).

Дарма, що М. Цуканова виросла й виховалась у гідсоветській під'ярмленій Україні, в оточенню, де, як оповідає герой її оповідання «Шовкова рукавичка», — треба було рахувати лише на власні сили, а це «робило нас власнолюбними надто впевненими в свої сили. Матеріалістичне вчення і, як наслідок його, атеїзм, лише поглибили ці риси. Ми ні в що не вірили, не визнавали ніяких моральних законів...»

Марія Цуканова цьому оточенню не тільки не піддалася, не тільки пронесла через нього незайманою свою віру в вищу моральну правду, але й виплекала в собі переконання, що в нашій жорстокій дійсності наші власні сили можуть щось значити лише тоді, коли ми погоджуємо їх із тою вищою моральною правдою, коли ми коримося Вищої Мудрій Силі, що кермує всім законом буття:

«Закон цей настільки мудрий, що перед ним можна лише схилитись, хоча б, на перший погляд, його прояв й здавалась жорстокою і несправедливою».

Так власне й сталося з героєм «Шовкової рукавички»: «Ця рукавичка спричинилась до найбільшого горя, — каже він. — Але вона змусила мене оглянутися і зрозуміти. Передо мною ніби розірвалась завіса і я побачив увесь свій егоїзм, всю нікчемність своєї життєвої теорії своєї самопевности...»

Цей філософічний, — сказав би, підсвідомо релігійний, — підхід до життя освітлює всю відому нам творчість Марії Цуканової. І в світлі цієї гуманної філософії твори її набирають особливої теплоти й емоційної сили.

Дійсність, що нас оточує, рідко нас зворушує. Надто ми до неї звикаємо, і дивимося на неї надто байдужими й холодними очима, намагаючись пройти повз неї якнайскорше...

Творчість таких письменників, як Марія Цуканова, — цебто творчість справжніх письменників, що несуть у собі іскру Божу, — полягає власне в тому, щоб ту холодну, ніби мертву дійсність оживити, зробити її цікавою, надати їй тепла і барви. Те, що опо-

відає нам Цуканова, всі ми більш-менш знаємо, всі ми більш-менш бачили, — теми її оповідань не виходять поза межі знаної нам дійсності. Але вона освітлює цю дійсність своїм, тільки їй присущим світлом живої симпатії й любови, світлом тепла й людяної шляхетності духа, і тим підносить її в якусь вищу площину і збагачує її, поширює обрії нашої свідомости, нашого розуміння глибин людської душі і світу, в якому ми знайшлися.

Тим то оповідання Марії Цуканової нас зворушують і підносять.

Часто читаємо твори, ніби гарно написані, ніби повні мистецьких шукань і людських проблем, — твори, що оповідають нам іноді й сенсаційні речі та показують драматичні ситуації, але, дивна річ, залишають нас цілком байдужими, і ані трохи не збагачують нас ні духово, ані емоційно. Бо справа йде не тільки про те щоб письменник був дійсно творцем-письменником що йде поза ту дійсність, яку всі ми бачимо, і відкриває нам те, чого ми, хоч бачимо, зовсім не помічаємо і не розуміємо, — інакше сказати — творить свій власний світ, в якому ми мимоволі починаємо жити інакше, як досі, життям, вібруючи струнами серця, нам самим досі мало знаними...

В кожній творчості є щось з магії, і власне на ту магію творчости багаті твори Цуканової.

Згадкою про магію творчости закінчує вона й свій прегарний нарис «Бузковий цвіт»:

«А на столі розкішні блакитно-фіялкові квіти бузкового цвіту купались у промінні весняного сонця, розповідаючи про те невмируще, безмежне, що горе робить радістю, а смерть — безмертям, і посміхались лагідно і ніжно...»

Евген Онацький

Есей про Марію Цуканову передруковано з збірки п. н. «Портрети в профіль» (автор Е. Онацький), Чикаго, 1965 р.

Е Л Ь Ф

Вона змалку відрізнялась від дітей свого села. Це звичайно було тому, що її батькові забажалося взяти собі за дружину чужинку. Хлопцем він їздив у далеку країну на схід і приїхав звідти одружений. Батьки його були дуже невдоволені. Господарським, працьовитим бюргерам зовсім не імпонувала тендітна смуглява жінка, яка замість того щоб їсти і господарювати, любила сидіти склавши руки і дивитись на схід, хоча там нічого не було видко. Мати часто дорікала синові за невістку, але це не допомагало. Чужинка знала якісь чари, і великий, червонолиций Генріх був перед нею маленьким і покірливим, мов агнятко.

Проте стара мати все простила своїй невістці, коли та народила їй Ельзу. У Ельзи були, як у Генріха, блакитні очі і світле волосся. Мати цілком щиро і ретельно ходила, після пологів, за хворою невісткою, але та не хотіла одужувати і врешті померла. Перед смертю вона попрохала відчинити вікно і все дивилася на схід.

Після того Генріх так і не одружився, хоча батьки не раз умовляли його, а найкращі і заможні дівчата поглядали на нього прихильно. Але Генріх, у вільні від роботи хвилини, знав лише один шлях — на цвинтар, де сидів довго, спершись ліктями на коліна, і дивився як маленька Ельза грається квітами.

Коли Генріха взяли на війну, Ельзі було десять років. Старі господарювали так-сяк, доки старий не помер, тягаючи на плечах сіно. Господарство мало зовсім занепасти, але фюрер, на допомогу, почав гнати зі сходу людей. Це були обшарпані, зморені і залякані істоти, і заможні, відгодовані бавори диви-

лися на них з погордою. Адже фіюер не дарма повісив їм на грудях знак «ост», що означало, як в старовинні часи, — раб, тобто істота нижча. Можна було змушувати їх робити скільки завгодно, навіть у свята, а годувати лише настільки, щоб мали сили працювати. Пані Штерн, бабця Ельзи, не була скаредною і свого нового робітника годувала добре, але то був вже літній чоловік, який не міг впоратись за двох колишніх господарів, і тому пані Штерн звернулася до бюргермайстра з проханням дати ще одного. Але робочої сили на той час не було, проте бюргермайстер обіцяв поклопотатись, бо був колишнім приятелем старого Штерна. І дійсно, за якийсь тиждень, привів хлопця, високого, худого, обшарпаного зі знаком «ост» на грудях.

Познайомивши господиню з робітником, бюргермайстер попередив, що хлопець небезпечний, взято його з концентраційного табору, де він потрапив за втечу з роботи, і тому радив бути обережною, класти спати лише в кошарі а до хати ліпше не пускати. Надалі зробивши хлопцеві суворе попередження, що коли господиня поскаржиться на нього, то він отримає добрих кілька десятків палиць, бюргермайстер пішов.

Пані Штерн, підозріло оглядаючи свого нового робітника, запросила його до кухні і покищо дала їсти. Коли б був живий її старий, він би дав собі раду з усяким, але що могла зробити вона, стара жінка? Проте пані Штерн покладалася на бюргермайстра, який був її дорадником.

А новий робітник таки виглядав досить непевно. Цьому, можливо, значно сприяло неголене чорне волосся, що вкривало, мов шерсть, худі запалі щоки, з випнутими вилицями, таке ж чорне, густе волосся неохайними пасмами падало на чоло і посеред цієї буйної рослинності різко виступав тонкий кістястий ніс а з-під, теж волохатих, брів, виблискували темні, запалі очі. Навіть Ельза, що в цей час допомогала бабці на кухні, видно злякалась. Вона вражено ви-

простувалась і весь час поки хлопець їв, не зводила з нього очей. Але надалі вона замислилась і посмутнішала, а коли хлопець випорожнив миску, нахилилася до бабці і прошепотіла щоб та дала ще.

Він звичайно був голодний, бо хапав їжу пожадливо і його, теж волохата, рука, з довгими кістякими пальцями, що тримала ложку, тремтіла. Проте їжа мало задовольняла його, наївшись, він дивився так само вовком і на всі запитання господині або мовчав, або відповідав хрипко, уривчасто, хоча вимовляв по-німецьки досить добре. Не подякувавши господині за вечерю, як то годилося б, він звалився в кошарі на сіно і проспав мертвим сном до ранку.

Другого дня на роботі, хлопець не показав себе ані спритним ані дорадним.

Треба було загноїти лощину на схилі гори, і старий робітник, якому справді ця робота затяжка, бо гній доводилося носити на собі, все ж випередив молодшого, який працював аж надто спроквола. Він брав на вили вдвічі меншу копу і рухався зовсім помалу. Коли господиня зауважила, що з такою роботою далеко не підеш, хлопець зробив вигляд, що не розуміє її.

Те саме було з іншою роботою. Хлопець більше удавав, що працює, і здається, намовляв і старшого робітника, бо і той почав робити аби як. Нераз пані Штерн збиралася піти поскаржитись бюргермайстрові, але її спиняв страх. Якось у розмові з сусідкою Фішером, вона висловила жаль на нового робітника, і добрий сусіда вирішив провчити ледачого. Він підійшов до хлопця, який щойно повернувся з поля і замахнувся на нього своїм дебелим кулаком. Але треба було бачити, що сталося з тим хлопцем! Він весь наїжився, як справжній хижак, і так міцно стис зап'ястя піднятої руки, що Фішер лише вилаявся і вже більше не втручався. А пані Штерн по ночах довго переслідували ті темні, повні лютої ненависти очі хлопця, що горіли мов у голодного вовка. Не раз вона

прокидалася спітніла від жаху і, ставши, перевіряла засуви на дверях.

Ні, ліпше було його не чіпати! Бог дасть в осени роботи кінчатся і можна буде повернути його до того місця, звідки взято. І господиня не скаржилась бюргермайстрові. Але, коли одного разу вона полізла до комори, де зберігалось зерно, її охопив справжній гнів. Зерно було облите помями і майже цілковито попріло. (Добре що того зерна було там не багато.). Це міг зробити ніхто інший, як той недобрий хлопець! Пані Штерн вперше розкричалася на робітника. Але замість того щоб зніяковіти, знаючи свою провину і злякатись, він лише нахабно зіщулив свої вовчі очі, і показав в злій усмішці вибитий зуб. Він глузував з неї, удаючи що не розуміє її. Але це вже було надто! Пані Штерн випростувалась і попрямувала до кімнати, щоб одягти шаль і піти до бюргермайстра, але тут на перешкоді стала Ельза. Ця неможлива дівчинка охопила шию бабці руками і так почала благати не скаржитись бюргермайстрові, що пані Штерн нічого не лишалось, як скинути свій шаль і залишитись дома.

Ельза вдачею безперечно вийшла в мати і вміла лагідність і слухняність поєднати зі страшною упертістю. Пані Штерн це надто добре знала, але треба було розуміти, що в цій дівчинці була єдина мета її існування і бабці навіть недоліки внучки здавалися милими.

І раптом з хлопцем щось сталося. Почалося з того, що очі йому перестали виблискувати злісно з-під брів, замість того в них з'явився вираз задуми і допитливості. Ніби хлопець хотів щось спитати, але не наважився. Пані Штерн нераз ловила на собі цей допитливий погляд, але доки вона встигала спитати, що йому треба, хлопець відходив геть. Також почав він уважніше ставитись до роботи і несподівано, виявив, що з доброї волі з нього був би непоганий робітник. Пані Штерн не лишалася в боргу і подарувала йому старий одяг небіжчика Штерна. І коли хлопець,

в неділю, поголив своє підборіддя і одяг костюм, то пані Штерн несподівано виявила, що хлопець зовсім не виглядає таким страшним волоцюгою, як це її здавалося з перше. Насамперед, він трохи поправився, щоки йому вже не були затягнуті в середину, а мали вигляд як у звичайної, трохи худорлявої людини, і зуби він вже не стискав так уперто, ніби хотів зломати собі щелепи. Цю зміну, пані Штерн взяла на рахунок свого господарського вміння поводитись з наймитами, але цей раз вона помилилася.

Коли б пані Штерн вміла спостерігати, вона б виявила, що в цій історії не абияку роллю відіграла саме її внучка Ельза. Але пані Штерн занадто була обтяжена господарськими справами, до того ж всілякі тонкі відтінки переживань мало б знайшли відгуків в її спокійній душі селянки, коло інтересів якої обмежувалось господарством, одягом та недільним відпочинком. Коли ж до цього додати роки...

Ах, роки, роки. Легко сказати — прожити шістьдесят років! І хоча пані Штерн виглядала ще досить сильною і бадьорою, але ніхто не знав як увечері боліли їй ноги і попереки. І ця дрімота, що охоплювала під час відпочинку. Ельзі, звичайно, смішно, коли бабуня ввечері, тримаючи ложку в руках, схилиє голову і починає злегка хропіти, але колись і сама пані Штерн сміялася зі своєї бабусі...

Отже пані Штерн було не до спостережень, і коли вона помічала, що Ельза трохи повеселішала і часом охоче допомагає бабусі в господарстві, то це лише тішило стару, і вона це відносила на рахунок апетиту, який у Ельзи, з деякого часу, значно поліпшився.

Взагалі Ельза спричинялася до постійної турботи пані Штерн. Худенька, хвороблива дівчинка зовсім не була подібна до своїх подруг, здорових, червонолицих дівчаток. В цьому, звичайно, була провина Генріха, який взяв собі за дружину міську дівчину, а до того ж чужинку. Рід Штернів завжди був здоровий і міцний. Але все те не заважало пані Штерн

безмежно любити внучку і вважати її за найкращу з дітей, тим більше, що Ельза вчилася добре і в школі далеко випередила своїх товаришок. Турбувала лише пані Штерн її відлюдність. Замість того, щоби бавитись з дітьми, Ельза забивалась у закуток і сиділа там спершись ліктями на коліна та дивлячись десь за хмари. А коли бабуся питала де вона дивиться і що там є цікавого, Ельза відповіла, що розповідає собі казки. Навіть в ляльки вона бавилась не так як усі дівчатка, і коли інші «варили» обід з піску у маленьких глечиках, або вбирали своїх ляльок і колихали їх, як це робили їхні мами, — Ельза видно, нудьгувала, врешті відходила геть і сівши десь окремо вигадувала всілякі історії, в яких ляльки були дієвими особами.

Пані Штерн не розуміла внучки, всі її примхи, думала, походять із-за слабого здоров'я і намагалася наповнити внучку їжею. Проте це мало допомогало і дівчинка лишалася такою ж дивною.

На той час коли до оселі прийшов новий робітник, Ельзі минув дванадцятий рік. Була вона нескладна, як більшість дівчаток-підлітків, щупленька з трохи завеликою головою, яка, здавалось, занадто тяжкою для тоненької, завжди витягнутої шийки з двома білявими, туго заплетеними косицями, що обрамляли худеньке, злегка вкрите ластовинням личко, на якому виглядали занадто великими, округлі, блакитні очі, що завжди дивилися зачудовано і здивовано, ніби те, що бачили навколо було цілком несподіване і дивне.

Новий робітник з початку не звертав ніякої уваги на Ельзу та й вона теж ніби уникала його і намагалася не траплятись на очі. Але з деякого часу, коли хлопець почав приглядатись до мешканців будинку, зір його спинився на Ельзі. До цього спричинилося одне дивне явище.

Повернувшись якимось з роботи до кошари, де він спав, хлопець сівши на сіно, вкрите грубим коцом, на-

мацав рукою клунок, зав'язаний в хустку. Розгорнувши його, він знайшов там білий хліб, намащений маслом, овочі, тісточка і солодощі. Не роздумуючи довго він з'їв все це, а вранці ще помітив в головах глечик з молоком. З того часу, що вечора, він знаходив у себе на ліжку клунок зі всілякими смачними речами, які не давалися на кухні. Врешті це його зацікавило. Звичайно, того не могла робити господиня. Бо простіше було б дати йому це за вечерею. Хоч правда, тоді слід було дати і старшому робітникові, і може саме це спиняло господиню. Але згадавши підозрілі погляди пані Штерн, хлопець цілком слушно відкинув думку, що ті дарунки могли йти від неї. Старий робітник теж нічого не міг йому сказати, крім згадок про те, які смачні речі пекла йому його жінка дома на батьківщині. Тоді хлопець вирішив шукати. На деякий час його думка спинилася на родичці пані Штерн, Марті, яка часто відвідувала її і часом допомагала по господарству. Це була молода, червонолиця, опецькувата жінка, сміхотлива і говірка. Чоловік її був на війні і хлопцеві запало в голову, що молода жінка залицяється до нього. Одного разу він став їй на дорозі і нахабно зазирнув в очі. Але треба було бачити як та жіночка розгнівалася! Вона крикнула, щоб жалюгідний «ост» знав своє місце і облила його таким зневажливим поглядом, що хлопець відкинув всякий сумнів, що до щирости гніву. Добре ще, що молода жінка нікому не поскаржилась (видко боялася загальної зневаги) а лише проходила повз нього з високо підведеною головою та пихато складеними устами.

Але врешті все з'ясувалося. Якось повертаючись з роботи раніш як завжди, хлопець побачив, що з кошари, де він спав, хтось вийшов. Тоді він сховався за ріг і визирнувши звідти побачив Ельзу. Вона йшла підплигуючи і наспівуючи пісеньку. Надалі вона звернула до саду, в повітрі майнула її блакитна спідничка і біляві кіски, і зникли за кущем.

З того часу приходячи на кухню обідати або вечеряти, хлопець шукав очима Ельзу і, коли дівчинка

була там, задумливо і уважно поглядав на неї. А одного разу, коли пані Штерн не було дома, а Ельза прибирала в кухні, він взяв в неї мітлу і допоміг замісти. Потім він направив ручку до мітли, яка погано трималась.

Надалі, приходячи з роботи, або в неділю, він допомагав Ельзі в її невеличких господарських обов'язках. Дівчинка спочатку соромилась, червоніла і намагалася втекти, але надалі зробилася сміливішою і навіть почала вступати до розмови.

Одного разу, побачивши в руках Ельзи книжку, хлопець попросив щось почитати, але у Ельзи були книжки лише німецькою мовою, якою він хоча говорив добре, але читав повільно. Тоді Ельза роздобула десь книжку чеською мовою і дуже задоволена, дала йому. Але виявилось, що по-чеськи він теж не розуміє, що є з далекого краю, який зветься Україною. Так вони потоваришували. І Ельза, яка не вміла знайти товаришів серед одноліток, почувала себе цілком добре в товаристві похмурого і відлюдного хлопця. Тепер вона сама напрошувалась у бабуні віднести на поле робітникам обід, а хлопець, якого вона навчилася цілком вірно називати Іваном, побачивши з далеку її маленьку постать, кидав роботу і йшов назустріч, щоб взяти тяжкий кошик з їжею. А зустрівши широко відкритий погляд блакитних очей, які сяли любовно і радісно, усміхався до неї тихо і лагідно, і від того його похмуре обличчя ставало дивно дитячим і добрим.

В неділю старший робітник ішов у сусіднє село до свого односельчанина, який працював там, а Іван спускався до річки, лягав на траву, закинувши руки за голову і дивився в ясну блакить неба. Вони ніколи не умовлялись на побачення, але Іван знав, що Ельза прийде і, коли чулися легкі кроки, підводився на лікоть і повертав до неї привітне обличчя.

Ельза підходила, заклавши руки за спину, і подитячому казала:

— Бабуня пішла до кірхи.

Потім вона сідала десь на камені.

Іван брав камінчик і, кинувши його у воду, казав:
— У нас дома річка, Дніпро. Широ-ока, паропла-
ви ходять.

— Як Рейн? — питала Ельза.

Іван зневажливо морщив носа.

— Де там Рейн... Далеко Рейну. Дніпро такий ши-
рокий, що як станеш на одному березі, то другий лед-
ве побачиш. А вода чиста, прозора, і береги пісчані.
Коли ляжеш — ніби на килим. М'яко, приємно. Не
те що тут. І люди інші.

На цьому Іван різко шпурляв камінням і обличчя
його ставало недобрим і похмурим.

— У нас біля мосту, теж є пісок, — наївно і ви-
нувато говорила Ельза.

На деякий час вони замовкали, але надалі Іван
знову починав згадувати свій край, де степи як мо-
ре, де хатки тонуть у вишневих садках, а квіти ве-
ликі і яскраві мов сонце.

Ельза слухала витягнувши шийку, широко роз-
плющивши очі. Їй дуже цікавило, чи в тих квітах жи-
вуть ельфи? Але Іван про це нічого не міг сказати.
Проте Ельза була переконана, що в тих квітах мають
жити ельфи. Вона це напевно знає. Це такі малень-
кі, гарнецькі істоти, подібні до людей, тільки мають
крильця як у метеликів. Вони дуже добрі і нікому не
роблять зла. Коли ж квітки зривають, вони вмирають.
Тому Ельза не любить зривати квіти. Їй завжди жалко.

Іван знову лягав закинувши за голову руки і ди-
вився у небо. Він читав у книжках про ельфа, але то
бути казки, в житті ж навряд чи є ельфи.

Це Ельза гаряче заперечила. Вона знала, що далеко
за морем є такий край, де живуть великі ельфи, такі як
звичайні люди. Там дуже гарно. На деревах ростуть
смачні овочі і живуть птахи, які вміють надзвичайно
гарно співати. А квіти великі і яскраві як і в тому
краю, звідки приїхав Іван. А може ще й більші.

Іван слухав мовчки, але його похмурі обличчя
світлішало, а очі, що дивилися у небо, ставали замрія-

ними, ніби і він починав бачити той незвичайний край, де живуть ельфи і де, напевне, ніхто не носить знаку «ост».

Одного разу, слухаючи Ельзу, Іван лагідно доторкнувся рукою до її білявої голівки і, усміхаючись, сказав:

— Ельф!

Ельза підвела на нього запитливі очі.

— Де ельф?

— Ти Ельф, — все також лагідно усміхаючись казав Іван.

Ельза заперечливо похитала головою. Вона не могла бути ельфом, бо не мала крил. А ельфи всі літають. Але крила можна роздобути...

І Ельза розповіла свою улюблену казку про дівчинку, яка хотіла зробитись ельфом і пішла до лісового царя, щоб здобути собі крила. Але скільки треба було подолати перешкод, щоб дістатись до лісового царя! А врешті, коли вона дісталася, цар, вислухавши, сказав, що справа тяжка, бо треба за це віддати серце. Дівчинка злякалася і хотіла вертати додому, але цар стукнув палицею, і дівчинка побачила закутого в ланцюги, принца ельф. Він лежав такий блідий, такий нещасливий. І тут почувся голос, який говорив:

— Віддай своє серце — врятуєш принца!

І дівчинці стало так шкода бідного принца, що вона віддала своє серце.

Тоді упали ланцюги, принц підвівся здоровий і радісний і простяг до неї руки.

І в цей час дівчинка відчула, що в неї виростають крила. Тоді вони з принцем узялися за руки і полетіли в той край, де живуть ельфи.

—**—

Так минав час. Надходила осінь. Робітники кінчали роботу на полях, а господиня готувала овочі та ярину і зносила у льох. Ельза допомагала бабуні, але яка там користь з тієї допомоги. Тільки дякуючи

Марті та ще Іванові, давала собі раду пані Штерн. Особливо вона була задоволена з Івана, він допомагав їй зносити тяжкі цебри і взагалі показував себе дуже ретельним і дорадним. Пані Штерн остаточно вирішила лишити його в себе, коли сталася одна досить звичайна подія.

В горах загорілася клуня із соломою. Збитки не були великі, але господар соломи, Шнайдер, дуже розізlostився і зібравши сусідів-баворів почав наполегливо вимагати, щоби винуватця було якслід покарано. А тому, що він бачив недалеко від місця пожежі цього вовкулака остовця Івана, то і просив добрих сусідів допомогти йому провчити цього хлопця.

Іван саме складав солому, коли до нього підійшов гурт опецькуватих, дебелих баворів, озброєних вилами та палицями. Він спочатку, лишивши роботу, запитливо подивився на них, чекаючи, що його покликають на допомогу в якійсь роботі, але раптом, з недобрих облич та загрозливих рухів, відчув небезпеку, і оглянувшись, мов зацькований звір, кинувся тікати. Але на дорозі йому став млинар, а саме в цей час підскочив сам Шнайдер і з усієї сили вдарив палицею. Іван заточився і ледве не впав, але відразу випростався і, дико поводячи очима та схиливши, мов бугай, голову, кинувся на баворів. Та боротьба була занадто нерівна і незабаром він впав, закриваючи голову. Бавори працювали мовчки, навіть без особливої злості, було чути лише як приглушено і м'яко падали удари, ніби добра господиня вибивала пуховик.

І раптом в повітрі пронісся високий тоненький крик, повний жаху.

— Іване!..

Бавори не встигли опам'ятатись, як з гори десь майнула блакитна спідничка та дві біляві коски, і невеличка постать, з криком одчаю, прoderлася крізь гурт баворів і впала на напівпритомне тіло.

Це була Ельза.

Охопивши шию Івана, уся здригаючись від пла-

чу, дівчинка намагалася закрити його своїм щупленьким тілом.

Бавори спинилися, запитливо і тупо дивлячись на Шнайдера. Але він не встиг ще відкрити рота, як підійшла захекана пані Штерн, яка на цей раз принесла обід разом з Ельзою. Поставивши на землю обід і узявшись в боки, вона сердито почала докоряти за те, що без її дозволу, насмілилися бити її робітника. Підійшли ще люди а згодом і сам бюргермайстер, який теж працював у полі. Шнайдер у своє виправдання почав сипати обвинувачення проти покараного, яке підтримали його співучасники.

Тим часом Іван заворушився і витерши рукавом кров, що текла з голови і засліплювала очі, спробував усміхнутись до Ельзи, яка все ще конвульсійно стискувала руками його шию. Він навіть сказав їй потихеньку, що йому зовсім не боляче, і спробував сісти, опираючись долонями в землю.

Врешті бюргермайстер видав наказ забрати Івана, до з'ясування справи, і два бавори допомогли Іванові підвестись.

Пані Штерн взяла Ельзу, яка хоча вже не плакала, але не переставала тремтіти. Коли ж Івана провели, вона знову заплакала. І тут треба було, щоб млинар, який мав нахил до дотепів, пожартував:

— Чого плачеш? Повісять твого Івана. Капут.

Дівчинка враз перестала плакати, очі їй розкрилися широко, ніби вона побачила щось жахливе. Вона розтулила уста, видно щось хотіла сказати, але замість того заточилася і схилилася на руки пані Штерн, яка своєчасно підхопила її. Дівчинка так зблідла, ніби в ній не лишилося ані краплинки крові. Пані Штерн почала лаяти млинаря, але було вже запізно. Ельза знепритомніла.

Справа з Іваном з'ясувалась того таки дня. Виявилося, що солому запалили діти Шнайдера, бавлячись сірниками. Це бачили інші діти, які й розповіли про те. Івана відразу ж відпустили і він повернув до

хати. Але з Ельзою було гірше, у дівчинки відкрилася гарячка, вона не пізнавала бабуні і марила. Перелякана пані Штерн покликала лікаря, який оглянувши Ельзу сказав, що хвороба скидається на запалення мозку.

На ранок Ельзі ніби покращало, вона впізнала бабцю і спитала про Івана. Щоб потішити її, пані Штерн пішла до клуні, де лежав Іван і покликала до Ельзи.

Побачивши Івана, дівчинка радісно усміхнулася, а коли він схилився до неї, витягла з під покривала тоненькі рученята і обнявши Івана за ший, тихо прошепотіла, що вона його дуже любить. Іван хотів щось відповісти, але вуста йому засіпались і він лише погладив тремтячою рукою біляву головку.

Надалі дівчинка звільнила ший Івана і відкинулася на подушку, а коли він заглянув їй в лице, то побачив, що Ельза, зморщивши чоло, уважно і напружено вдивляється в кут кімнати. Коли ж Іван спитав, де вона дивиться, Ельза відповіла, що прийшов ельф, який чекає на неї.

Дівчина марила.

На третій день Ельза померла. Похорони пройшли урочисто, зібралось майже все село. Дівчата-підлітки несли квіти, а хлопчаки труну. Сам бюргермайстер вів під руку пані Штерн, яка враз постарішала років на двадцять. Пастор сказав урочисту промову, про щастя молодих незайманих душ, які покидають земне життя. Потім всі розійшлися, але бюргермайстер не лишив пані Штерн і до вечора просидів у неї втішаючи. Він говорив про те, що Ельза завжди була хворобливою, отже рано чи пізно цього треба було чекати. Ще добре що так скінчилось, бо одужання після запалення мозку дає погані наслідки. Ліпше вже бачити свою дитину в могилі аніж не прирозумі.

Коли опустилися сутінки, бюргермайстер попрощався з панею Штерн, побажавши їй доброї ночі та пішов дорому. Шлях його лежав через цвинтар, і проходячи стежкою він, на своє велике здивовання,

біля свіжої, пишно убраної квітами могили Ельзи, побачив схилену постать, в якій пізнав робітника пані Штерн, Івана. Він хотів було зробити зауваження, що хлопець може зім'яти квіти, але потім роздумав і пішов геть.

А Іван ще довго стояв на колінах, потім підвівся і, оглянувшись, сів на кам'яну плиту сусідньої могили.

Сутінки вже давно обгорнули стрункий ряд охайно прибраних пам'ятників, під якими спочивали чужі, далекі люди суворої країни, які колись жили, рухались, любили і ненавиділи. І серед них була Ельза, маленька дівчинка, що випадково потрапила на життєвий шлях земного існування.

— Ельф... — прошепотів Іван і спершись об пам'ятник заплющив очі.

І раптом він відчув, що хтось легенько доторкнувся до його волосся. Це напевно був вітер, але Іванові здалося що то Ельза. Легка усмішка майнула йому на устах і він весь поринув в приємну напівсвідомість.

І тоді він побачив легкий гурт прозорих постатей з крильцями за спинами. Вони весело порхали навколо одного Ельфа, що стояв розгублений і задуманий. Надалі вони взяли його за руки і потягли за собою, і тоді цей ельф махнув крилами і також легко пурхнув з товаришами. Але раптом він оглянувся і Іван пізнав Ельзу. Вона радісно усміхнулася до нього і хитнула рукою, ніби віталася; йому здавалось, що вона хоче щось сказати, але ельфи все тягли її, гурт потроху віддалявся, ставав прозорішим і нарешті розтанув.

Ельфи понесли Ельзу до свого краю, де квітуть квіти великі і яскраві мов сонце, де нема зла, несправедливості, неволі...

1946 р.

ШОВКОВА РУКАВИЧКА

— Ось як треба розпалювати пічку, — сказав Гудима, кладучи поліно у відчинену грубку. Полум'я пританцьовуючи, з веселим тріскотінням охопило сухе дерево і кинуло червоно-жовтий відблиск на його різкі риси обличчя і чорне, помітно посріблене сивиною волосся. Підштовхнувши тонкими, гнучкими пальцями далі поліно, він випростався і зіщуливши усмішкою очі, подивився на мене.

— Бачу, що маєш досвід в цій галузі, — відгукнувся я трохи досадливо, бо мені досі ніяк не щастило розпалити цю злощасну грубку.

Гудима усміхнувся доброзичливо і трохи втомлено, як людина, що багато знає і вміє, але вже не пишається з того.

— На півночі вміння керувати вогнем є одним із засобів зберегти життя, — сказав він, — тому немає нічого дивного...

І одвернувшись, він схилився над своєю валізкою, з якої щойно до цього викладав речі.

Я зустрівся з Гудимою випадково на дворці невеличкого міста Н., де працював інженером на одному з заводів. Гудиму теж було призначено сюди, як хірурга до військового шпиталю. Я приїхав тиждень тому, вже мав своє мешкання і запропонував Гудимі спинитись у мене до того часу поки прийдуть мої, дружина і донька.

Ми не бачились щось із двадцять років, час доволі довгий на наше життя, і, як завжди в таких випадках, з цікавістю вдивлялися один в одного.

Спочатку мені здалося, що Гудима мало змінився. Постать його лишалась такою ж стрункою як і за молодих років, обличчя сухе, худорляве, з різкими рисами було те саме, але що далі вдивлявся я, то ви-

разніше знаходив щось нове, незнайоме мені. Ніби передо мною стояла людина зовні дуже подібна до то-вариша моєї молодости, але зовсім інша. Чорні, блис-кучі очі, колись глузливо прижмурені, тепер дивили-ся м'яко, лагідно, погордливо складені уста згубили свою різкість і усмішка була зовсім нова — доброзич-лива, трохи втомлена, а широке опукле чоло проріза-ла глибока зморщка, що надавала виразу задуми.

Мимоволі думка моя перекинулась на нашу моло-дість, з її безжурними надіями, невгамованою радіс-тю і завзяттям, перед якими, як нам тоді здавалось, мусли впасти всі перешкоди.

Двадцять років тому ми мешкали разом у студент-ському гуртожитку хоч вчилися в різних інститутах: я — в технологічному, Гудима в медичному. По закін-ченні ми розійшлися, але я був свідком його швидкої блискучої слави, як лікаря-хірурга. Пробувши де-кілька років асистентом відомого професора, Гудима зробив складну операцію серця, про що тоді багато говорилось і писалось, і після того його ім'я стало ві-домим на весь край.

Здавалось, слава і всі радощі життя, пов'язані з нею, широко відчинили для нього двері, коли раптом він кинув все і поїхав десь на далеку північ. Я тоді працював в іншому місті і не був свідком цієї події. Говорили щось про романтичну історію, але я не йняв тому віри. Занадто мало романтизму було в натурі молодого лікаря, до того ж, дійсного факту ніхто не знав. Спочатку було багато розмов, кожний висвіт-лював все по-своєму, але наділі, як це завжди буває, про Гудиму забули, й ім'я його також швидко як з'я-вилось, зникло з обр'ю.

Я згадав це, дивлячись на Гудиму, і мені захоті-лось заглянути в минуле цієї людини, побачити його життєвий шлях, напевне незвичайний і цікавий.

— Все ж таки, — вголос сказав я, — цікаво зу-стрінутись після двадцяти років розлуки. Кожний з нас пройшов більшу половину шляху, зазнав лиха.

А пригадуєш, як колись ми мріяли приборкати життя і сісти на нього верхи.

— Ми були занадто самовпевнені, — поблажливо відгукнувся він, — але життя має свої закони, і добре робить той, хто скоряється, а не йде проти.

Я з цікавістю подивився на його і, щоб викликати на розмову, сказав:

— Колись ти говорив інакше.

Гудима відповів не відразу, задумливо перебираючи свої речі, потім усміхнувся своєю новою лагідною і втомленою усмішкою.

— Що ж, — сказав він, — я вже відійшов від того стану, коли соромляться визнавати свої помилки. Так, тепер я вірю, що законом буття керує вища сила, і закон цей настільки мудрий, що перед ним можна лише схилитися, хоч би на перший погляд його проява здавалася жорстокою і несправедливою. Але це тільки наслідок порушення закону, що змушує оглянутись і побачити свої помилки. Інколи якась маленька деталь, настрої, необережно сказане слово, навіть погляд, може виштовхнути з колії життя і відкинути геть на новий шлях. В моєму житті таким чинником стала ця маленька річ...

Я мимоволі, слідом за Гудимою, перевів погляд на його руки, що в них він тримав маленьку скриньку.

Гудима замовк, замислившись, потім швидко і допитливо подивився на мене, і, мабуть, помітивши мій зацікавлений погляд, усміхнувшись, сказав:

— Хочеш подивитись, що це?

І не чекаючи відповіді, відчинив скриньку.

Признатись, те, що було в скриньці, заінтригувало мене. Річ, яка відограла ролю в житті людини, мусіла бути надзвичайною. Принаймні я чекав побачити якийсь хірургічний прилад, що, можливо, спричинився до невдалої операції і тому приніс зміну в його житті. Яке ж було мое здивовання, коли я побачив звичайну рукавичку, що її Гудима обережно вийняв із скриньки. Це була жіноча шовкова рукавичка брунатного кольору, оздоблена світлим шовком. Ма-

ленька і безпорадна, вона так затишно лежала на його великій долоні.

Я подивився на Гудиму. Глибока ніжність і сум зробили його лице незвичайно м'яким і світлим. Він деякий час мовчки дивився на рукавичку, потім обережно поклав її на місце і зачинив скриньку.

— Ти мене заінтригував, — сказав я.

— Що ж, — відповів він, — коли маєш охоту, можу розповісти. Інколи хочеться згадати вголос минуле, а товариство старого друга якнайкраще сприяє цьому. Але ми забули про грубку.

І він, схилившись, узяв ще поліно і поклав його на жар.

—**—

— Молодості властиве ідеалістичне сприймання дійсності. — почав Гудима трохи згодом, коли ми зручно сіли біля грубки, — далі життя робить людину рутинером і егоїстом. Цього не можна було сказати про нас. Наша молодість розквітла посеред бурі революції, в якій здебільшого треба було розраховувати на власні сили, зробила нас властолюбними, занадто впевненими в цих своїх силах. Матеріалістичне вчення і, як наслідок його, атеїзм, лише поглибили ці риси. Ми в ніщо не вірили, не визнавали ніяких моральних законів. Особливо яскраво це позначалось на мені. Природа обдарувала мене здібностями. Те, що іншому давалось наполегливою працею, я досягав легко, майже граючись. І я почав перецінювати свої сили. Я вважав себе паном свого життя, і зневажав тих, кого зустрічала невдача.

Накресливши плян за яким мав здобути успіх, — я проводив його в життя. Медицина була лише засобом для цього. Я не замислювався над тим, що маю принести користь людству, полегшати його страждання. Людина була об'єктом моїх експериментів і лише з цього погляду цікавила мене.

Таке ж ставлення в мене було і до жінок. Називаючи їх «товаришем» я в глибині ставився до них

зневажливо, вважаючи їх далеко слабшими, створеними лише для фізіологічних функцій. Жінки, з якими мені доводилося зустрічатись, стверджували цей погляд. Це були здебільшого студентки комсомолки, що не мали ніяких моральних понять, що дивились на розпусту, як на товариську послугу, або як на звичайну фізичну потребу. Я не зустрів жінку, яка б зробила мені справжній опір і вважав, що маю право лише вибирати. З кохання я звичайно теж сміявся. Закоханність була одним з проявів сентименталізму, не гідного розумної людини.

Але десь в глибині мого ества жила потреба родини. Я не відкидав її, вважаючи за цілком реалістичну настанову. Родинне життя сприяло здоров'ю, а разом з ним — праці.

Я не вважав себе розпусним, тобто не зловживав своїми зв'язками з жінками, але обережність, пов'язана з такими взаєминами, небезпека захопити хвороби, з якими я був, як лікар, докладно ознайомлений, завдавала занадто багато клопоту. Я волів мати біля себе постійно здорову і чисту жінку. Я навіть не заперечував проти дітей, хоч не відчував до них особливої любові. І я, у вільні від роботи години шукав ту, що була б гідною мені дружиною, шукав чисту, здорову дівчину.

Доля пішла мені назустріч і в цьому. Я вже зазнав тоді слави, як хірург, і вважав що твердо йду вперед накресленим шляхом.

Одного разу я вертався з клініки додому. Був чудовий осінній день. Сонце світило так лагідно, привітно, ніби хотіло на довгі похмурі дні лишити по собі ніжний спогад. Я звернув трохи в бік, щоб пройти парком, який розкинувся недалеко від клініки.

Золота осінь має свої чари, мабуть, тому поети так багато пишуть про неї. Ідучи алеєю, я прислухався до таємничого шелестіння листя, дивився на дерева, загадкові й чарівні в своєму золотаво-рожевому вбранні, і мене охопило почуття дивного спокою, задоволення і легенької туги за чимось невідомим і прегарним,

туги, що сидить в кожній людині, навіть зовсім далекої від ідеалізму.

Я звернув з алеї і сів на пеня за кущем, з насолодою вдихаючи чисте повітря.

Але мій осінній настрій раптом порушило шарудіння листя під чиймись ногами. Я незадоволено оглянувся і крізь кущі побачив двоє дівчат із згорненим папером під пахвами. Вони спинились недалеко від мене і сіли на лавці. Я не бачив їхніх облич, тільки спостеріг, що одна з них чорнява, а друга — русява. У чорнявої волосся було підстрижене, у русявої на плечах — дві товсті коси.

— Ну, годі, — сказала чорнява, — бо спізнаємося у кіно.

— Посидьмо ще, — обізвалась русява, — подивись який гарний день... яке сонячко...

У русявої був приємний, ніжний голос.

Чорнява звела розмову на кохання, на хлопців, що мали зайти по неї в кіно. Але русява слухала її не уважно. Вона несподівано переривала свою подругу зауваженнями, що полетів якийсь незвичайний птах, про те, як гарно освітлені гілля дерев. Видко, думки її були далеко від хлопців і кіна. Мені це сподобалось. Захотілось побачити обличчя дівчини.

Незабаром чорнява встала і, повернувшись лицем до мене, потягла подругу за руку. У чорнявої було гарненьке лукаве личко, одне з тих, що подобаються хлопцям саме в часі юности і яке на далі робиться звичайним і буденним. За нею встала і русява. Я уважно вдивлявся. Русява спинилась і нарешті оглянулась навколо, і я тоді побачив її обличчя.

Було воно майже зовсім дитяче, з м'якими, ще не зовсім виразними рисами, але миловидне. Особливо мені сподобались її очі — великі, широко розплющені, наївні і здивовані.

Дівчата пішли не звернувши уваги на мене. Я їй собі встав і вийшовши на алею, придивився їм у слід. У чорнявої були короткі ноги, чого я не любив у жінок, і качина хода. Русява була трохи тоненька, але

збудована гарно і так легко ступала струнками ногами.

Я вирішив ще зустрітись з русявою та придивитись до неї і вже хотів іти додому, коли побачив книжку, що лежала на лавці, і яку, видно, забули дівчата. Це була найкраща нагода для знайомства. Я вирішив використати її, і наздогнавши дівчат, спитав, чи не вони забули книжку.

Чорнява кинула на мене лукавий, кокетливий погляд, а русява зашарілась, засоромилась і розгубилась, бо книжка, як виявилось, була її. Я пішов поруч дівчат, але книжку повернув не відразу. Це була збірка поезій Сосюри, яким тоді зачитувалися дівчата. Перегортаючи сторінки, я звів мову на поезії. Говорила здебільшого чорнява. Русява засоромлена мовчала. Інколи, прислухаючись до нашої розмови, вона повертала до нас широко розплющені і, як я тепер розгледів, сині очі, напів відкривши трохи завеликі, але гарно вирізьблені уста. Видно розмова цікавила її, але, зустрівши мій допитливий погляд, вона червоніла, ховала очі під довгими віями і одверталась.

Я звернувся до русявої з якимось питанням, але відповіла чорнява. Русява тільки почервоніла. Вона, видно, не звикла до товариства чоловіків і була трохи дика, але це мені теж сподобалось. Я постановив ближче придивитись до неї. З розмови з чорнявою довідався, що русяву звать Юлією, що живе вона з матір'ю, цього року закінчила школу і працює в плякатному бюро. Прощаючись біля трамвайної зупинки, з дівчатами, я жартом сказав, що сподіваюсь побачити їх другого дня в парку.

Але другого дня пішов дощ, неперестанний, нудний, який буває в осені, і я не пішов до парку. Надалі мене захопила робота і спогад про дівчину з русявими косами потроху згасав, хоч думка побачити її і ближче пізнати не зовсім лишила мене.

Якось до клініки привезли нову хвору. Це була ще досить молода, але знесилена хворобою жінка. Оглянувши її я побачив, що справа безнадійна. В неї був рак шлунку, при чому хвороба охопила корінцями

сумежні органи і про операцію годі було й думати. Тоді саме захоплювались лікуванням радієм, і я приписав їй промені, хоч заздалегідь знав, що ніякої надії на одужання немає. Могло надійти лише тимчасове полегшення.

Коли я йшов після огляду коридором, зі стільця, що стояли під стіною, підвелась якась постать і несміливо прямувала до мене. Це була русява дівчина з парку. Вона назвала прізвище хворої, яку я щойно оглядав, і просила сказати, чи небезпечно вона хвора.

То була її мати.

Я повів дівчину до кабінету і посадовивши до фотелю, сам сів напроти. Вона дивилась на мене своїми великими, широко розплющеними очима, тривожно і благально. Я не назвав хворобу її матері, але сказав, що хвора вона серйозно, і потішив, що спробуємо лікувати її радієм.

На прощання я запросив Юлію заходити до мене, обіцяючи інформувати про стан здоров'я її матері, і з того часу особливо уважно заходився коло хворої. Я робив усе, чого досягла медицина, і незабаром хвора відчула полегшення.

Юлія заходила щодня, і я мав нагоду придивитись до неї. Вдача її цілком відповідала моему ідеалові жінки. Це була тиха, замріяна дівчина, трохи смутна через хворобу матері, але смуток цей не робив її нудною, а скоріше вбирав поетичним сьайвом.

Потроху вона звикла до моєї присутності, хоч лишалась мовчазною, але мене слухала з побожністю, і це мені імпонувало. Коли ж стан здоров'я матері поліпшився, і очі Юлії спинялись на мені з виразом радості і подяки, я відчував, що частинка цих радощів переходить і на мене, хоч разом з тим мене охоплював пострах, бо я знав, що це поліпшення тимчасове.

Далі стало гіршати. Хвороба пішла вперед широкими кроками, яких я не в силі був вже стримувати. Юлія не відходила біля хворої, я дозволив їй весь час перебувати біля хворої, і вона лише зрідка ходила додому.

Ці дві істоти, видко, надмірно любили одна одну. Я бачив, які страшні зусилля робила хвора, щоб стримати стогін і сховати від доньки свої муки. Дівчина теж вдавала біля матері бадьору, але на самоті обличчя її ставало таким змученим, нещасним, а очі спинялись на мені з одчаєм і благанням. Тут я вперше відчув лють безсилля; мої знання здалися мені занадто малими. Я міг лише пригасити біль і робив це, впорскуючи пантопон.

Останні дні цієї страшної хвороби завжди викликають бажання кінця. Юлія помітно схудла і здавалось, згасала разом з матір'ю. Я силоміць змушував її відпочити або щось з'їсти.

Нарешті прийшов кінець. Приїхала якась родичка Юлії, і я дуже зрадів з цього, бо вона взяла на себе турботи щодо похорону і господарства.

Поховавши матір, Юлія щодня ходила на цвинтар, а я з клініки заходив за нею й одвозив додому.

В думках я вже вважав її своєю нареченою, хоч ми ще не говорили про це. Але одного разу, коли ми сиділи на цвинтарі, я вирішив порушити це питання.

Весна саме збиралась на силу. Трава і гілля дерев соромливо вбирались свіжою чистою зеленню, що весело і безжурно гралась в проміннях сонця, ухиляючись від пустотливих обіймів вітру; радісно і заклопотано цвіріньками пташки, будуючи свої кубельця. І лише тиша та урочистий ряд пам'ятників нагадували про вічний спокій.

Я подивився на Юлію. Вона сиділа, задумливо розплющивши свої великі сині очі; промінь сонця грайливо пестив її волосся, що вибивалось з-під шапочки, ніби запрошуючи взяти участь в пробудженні природи, в її творчому прагненні дати нове життя.

Дивна, незвична ніжність заворушилась у мені і я обережно взяв її за руку. Вона злегка здригнулась. Я побачив як на її очі набігла сльоза і діамантом скотилась по щоці.

— Ну, годі... годі... — лагідно сказав я.

Уста її затремтіли, і вона по-дитячому пробурмотіла:

— Я зовсім сама...

— А я? — сказав я, — ви забули про мене.

Вона нічого не відповіла спустивши вії.

— Хіба я чужий? — вів я далі, — ось заспокійтесь трохи і одружимося. Згода?

І тому, що вона мовчала, я повторив:

— Згода?

Вона почервоніла і ледве чутно відповіла:

— Так.

З того часу вона стала моєю нареченою.

Моє життя від того не змінилось. Я, як і раніш, заглибився в роботу. Весна і осінь вимагають від лікаря напруженої праці, бо саме в цей час хвороби виявляють себе у всій силі. До клініки прибуло чимало хворих, що вимагали моєї присутності. Особливо багато турбот завдавав мені відомий співак-тенор, що приїхав на гастролі до нашого міста і потрапив до клініки після гострого нападу апендициту. Хворий був дуже вередливий, призвичаївшись почувати себе у центрі уваги, він і в лікарні вимагав того ж. Операцію робив я, і хворий перебував під моїм доглядом. Тому мені довелося зазнати багато клопоту. Він весь час викликав мене, лякаючись різних небезпечних, як йому здавалось ознак, скаржився на біль, на безсоння, хоч операція пройшла добре й ніяких ускладнень не було.

Не зважаючи на все те, була це дуже симпатична істота; навіть в його вередуваннях було щось принаadne і по-дитячому миле, хоч він мав вже понад сорок років і встиг набути товстенького прошарку жиру, але його повне обличчя, обрамлене світлим закучерявим волоссям, було ще гарне, а усмішка зовсім молода і бадьориста.

Розмовляючи з ним, я розумів його славу, як відомого спокусника жінок. Жінки просто гинули через його. Наші сестри і санітарки одна перед одною намагалися догодити йому, і треба сказати, що не зважаючи на своє вередування, він до кожної знаходив якесь

привітне слово і усмішку та щедро розкидав навколо грошіма. Часто, розсердившись на нього за несподіваний виклик (бо він відривав мене від роботи), я в розмові з ним забував про свій гнів і з охотою слухав його веселі розповіді. Він любив життя і вмів брати від нього радощі. Любив сцену, натовп, оплески, любив гарних жінок. Жінки, як він висловлювався, давали йому надхнення і почуття вічної молодости.

Він не був одружений, бо не вмів бути вірним і, сміючись, розповідав мені про свої любовні пригоди, яких мав безліч.

Непомітно ми потоваришували, якщо можна назвати товаришуванням наші відносини. Занадто ми відрізнялись вдачами й поглядами на життя, та й роками він був далеко старший від мене. Але розмова з ним розважала мене. Мене цікавило його легке ставлення до життя. Він унікав всіляких ускладнень, не хотів думати про старість, хоч вона вже насувалась.

Вийшовши з клініки, він деякий час лежав дома й майже щодня викликав мене до себе, як і раніш, знаходячи в собі всілякі тривожні симптоми; але мій огляд відразу ж заспокоював його, і він так само легко переходив до веселого, безжурного настрою.

Ті безжурні розмови, затишна опочивальня, що нагадувала опочивальню легенької красуні, з цвітками у вазах на стільчику, з косметичним приладдям на триляжі, з розкиданим по шовковій ковдрі листами, писаними жіночою рукою; мережана білизна, пахощі дорогих перфум, — все це, досі незнайоме мені далеке життя, про яке я лише читав в дореволюційній літературі, збуджувало мою цікавість, вабило й часом обгортало безтурботно-лінивим спокоєм. Навіть старий служник, що ходив за співаком, нагадував мені типових старих льокаїв дідичевої родини з романів. Трохи сутулий, готовий запобігливо вклонитись, з низьким чолом, над яким стирчало коротко підстрижене, сиве волосся, з дурнуватою усмішкою й відданими собачими очима. Зустрічаючи мене, він завжди пошепки розповідав, як його пан спав, їв, які одержав листи,

хто в його був, і запобігливо витирав стілець, на який я мав сісти.

Захопившись хворим співаком, я не забував і про Юлію. Ми з нею часто ходили до парку, бо весна стояла тепла і я вимагав, щоб Юлія якнайбільше дихала свіжим повітрям. Вона поправилась, порожевіла і, здавалось, потроху забувала про втрату матері. Під час моєї літної відпустки ми мали одружитись і виїхати до Криму відпочити.

Якось мені впало в око, що Юлія вбрана дуже бідно, і з того часу я став дбати про її туалету, бо моя майбутня дружина мала бути добре вбраною. Я замовив для неї у модного кравця костюм, купив капелюх, черевики, і був цілком задоволений, коли вона з'явилась у новому вбранні. Вона виглядала дуже елегантною. Черевики так підходили до її струнких ніжок, а білий капелюх підкреслював юну свіжість її личка. Лишалось ще купити рукавички і я вибрав їй бруннатні рукавички, під колір костюму, оздоблені шовком.

Але з рукавичками нам не пощастило. Якось Юлія кинула їх в моєму кабінеті на писемний стіл, і одна з них потрапила на каламар. Юлія відразу ж схопила рукавичку; та було вже запізно, і на великому пальці позначилась чорна пляма. Я, сміючись, потішив Юлію, що на темній рукавичці чорнильну пляму не дуже помітно, а врешті обіцяв купити нові, ще кращі рукавички.

Тим часом мій хворий тенор одужував і починав ходити по хаті. Інколи я розповідав про нього Юлії. Вона слухала з цікавістю, але особливого захоплення не виявляла.

Якось, зайшов я до Юлії і застав її дуже схвилюваною. Вона сиділа за столом і читала якісь листи, але почувши мої кроки, похапцем схопила їх і кинула до шухляди. Коли я спитав, що вона читала, Юлія почервоніла і щось невиразно пробурмотіла. Я не надав тому особливого значення, але все ж помітив, що

того дня вона була якась розгублена, знервована і не-уважна.

Другого дня мене викликали до співака. Я вже зник до його примх і не турбувався, але по дорозі до клініки зайшов до нього.

Старий служник, як завжди, знімаючи пальто, сповістив про останню новину. Цієї ночі у його пана була якась панночка. Я зморщився. Мені було зрозуміло, чого його пан почував себе недобре.

Тенора я застав у ліжку. Він виглядав втомленим, трохи розгубленим і незвичайно задумливим. Вітаючись, я з докором сказав:

— Знову жінка!..

Він зосереджено, думаючи про щось своє, обіз-вався:

— Це було зовсім інше...

Оглянувши його, я не знайшов ніяких ознак погіршення стану його здоров'я. Зміна була лише в тому, що тенор не виявляв охоти розмовляти. Поспішаючи на роботу, я не замислився над цим і, вийшовши до кабінету, сів писати рецепту. Я вже кінчив писати і збирався підвестись, коли випадково побачив на столі рукавичку. Це була жіноча рукавичка брунатного кольору, оздоблена світлим шовком. Щось ніби вда-рило мене, я взяв рукавичку в руки і побачив на великому пальці знайому чорнильну пляму. Це була рукавичка Юлії.

Не знаю чи довго я стояв, вражено дивлячись на рукавичку. Коли ж підвів очі то побачив старого служника, що запобігливо стояв передо мною. Зу-стрівши мій погляд він улесливо сказав:

— Напевно панночка забули. Дуже поспішали на роботу. Незвичка... Заснули. Навіть їсти не схотіли.

— А... Яка вона з себе? — удавано байдуже, спи-тав я. І служник охоче розповів, що панночка із себе гарненька, з двома руськими косами, одягнена в ко-стюм брунатного кольору і білу шапочку. По всьому, видно було, що панночка, яка провела ніч у тенора, і Юлія — одна особа.

Я різко шпурнув рукавичку на стіл, але надалі, роздумавши, узяв її знову і всунув до кишені.

Коли я ввійшов до опочивальні, тенор спав. Уві сні його обличчя здавалось мені старим, негарним, з яскравими знаками бурхливого життя. Я з огидою одвернувся і, не будивши його, вийшов геть. Я відчував в собі якесь холодне напруження. Можливо, це була помилка, збіг обставин... Адже ж однакових рукавиць багато!..

Після роботи Юлія, як завжди, зайшла до мого кабінету. Мій погляд лише на мить спинився на її обличчі, але я встиг спостерегти, що вона зблідла й виглядає стомленою. Далі я допитливо й напружено подивився на її руки. Вона була без рукавиць.

— А де рукавички? — не стримавшись, брутально спитав я.

Юлія подивилась на мене, зашарілась, полізла до кишені і, нарешті, витягнувши одну рукавичку, розгублено пояснила, що другу вона загубила.

Деякий час я мовчки дивився в ці наївні дитячі очі; промайнула думка, що дівчина, яка вміла так удавати, мусіла бути дуже розпустною. Я відвернувся, відчуваючи роздратування і огиду, й холодно сказав, що сьогодні ввечері зайнятий і не можу зайти до неї.

Вона постояла трохи, видко хотіла щось сказати, але не сказала й пішла.

Ввечері я пішов до тенора. Розраховував, що не чекаючи мене, Юлія піде до нього й хотів остаточно переконатись, хоча вже майже не мав сумніву. І дійсно, тільки я завернув на вулицю, де мешкав тенор, як побачив попереду себе струнку постать в бруннатному костюмі і в білій шапочці. Це була Юлія.

На мить мені перехопило дихання. Я притишив ходу, слідкуючи за нею. Вона спинилась біля знайомих дверей будинку, де жив тенор, подивилась на номер і зайшла в середину.

Більше сумніву в мене не було. Юлія пішла до нього.

В першу мить мене охопило бажання піти слідом за нею й шпурнути в це брехливе личко рукавичку, але я схаменувся. Одна думка, що тенор розповідаючи комусь про свої любовні пригоди, сміятиметься з мене, як сміявся, розповідаючи мені, з інших невдалих коханців, охопила мене вогнем сорому й люті. Я не мав бажання виступати в ролі Отелло, тим більше, що не вважав себе закоханим. Це була перша моя життєва поразка, але я не збирався схилити перед нею голову.

Прийшовши додому, я написав до Юлії листа, в якому радив бути уважнішою і не губити рукавичок у своїх коханців. Далі сповіщав, що повертаю їй слово, бо тепер про одруження не може бути й мови. Листа я того ж вечера надіслав до неї.

Другого дня, виходячи з роботи, я зустрів в коридорі Юлію. Вона зробила до мене рух і ніяково розгублено спинилась, дивлячись великими переляканими очима.

Але цей несміливий вигляд, ця дитяча безпорадність, яка нещодавно зворушувала мене, тепер викликала в мені огиду і злість. Я мовчки, не привітавшись, пройшов біля цієї брехливої істоти, яка так спритно дурила мене.

За декілька днів я знайшов у себе на столі лист від Юлії і, не читавши, кинув його до шухляди.

Тенор теж викликав мене до себе, але я не пішов, посилаючись на брак часу. Я не міг бачити цього старого розпусника хоч мав би подякувати йому, бо він вчасно допоміг мені пізнати цю негідну дівчину, яку я досі ідеалізував. Але ображена гордість, самолюбство чоловіка, що його зрадила жінка, відкидали логічний висновок. Я зненавидів співака. Тепер в моїх очах він втратив свою привабливість, і я бачив у ньому лише блазня, розпусника й нікчому.

Незабаром надійшов час моєї відпустки, і я поїхав до Криму відпочивати.

Курортне життя відразу поглинуло мене. пляж, море, чисте повітря, сонце — все це охоплює, вабить,

оновлює. Я вправлявся в плаванні, відчуваючи, як м'язи набирають пружности й сили; підставляв під сонце засмагле тіло і, з задоволенням помічав погляди жінок. Врешті одна з них зацікавила мене не стільки тому, що була вродлива, скільки завдяки успіху, що мала серед чоловіків. Вона завжди йшла в колі закоханих прихильників, і саме тому я вирішив випробувати на ній свої сили. В цьому змаганні я вийшов переможцем. Незабаром вона стала моєю коханкою.

Деякий час, зустрічаючи заздрісні погляди суперників, я відчував задоволення, але одного разу...

Ми вирушили на прогулянку в гори. Пройшовши трохи крутими стежками, ми обрали затишне місце й сіли на камінь відпочити, ведучи далі вертку курортну розмову, яка йде між чоловіком й жінкою, що стали вже близькими, але ще не пізнали один одного.

Я схилився до неї а вона кокетливо і з викликом, злегка відхилилась прижмуривши очі, в яких я побачив теж знайомий заклик. Я обняв її, і вона пристрасно охопила голими повними руками мою шию, відхиливши голову та підставляючи поцілункові припухлі від спраги пристрасти уста.

Її обличчя було зовсім близько від мене. Я вразно бачив фарбу на бровах і віях, широко роздулі ніздрі, темно червоні, мов окривавлені карміном уста, крізь які блищали гострі білі зуби... І раптом в пам'яті виринуло інше обличчя, з тонкою ніжною шкірою, вкритою пушком юнсти, широко розплющені сині очі, обгорнені довгими віями, граційний маленький ніс, шляхетні рожеві уста... Щось ніби вдарило мене. Але привид вже зник. Передо мною знову було лице моєї коханки. І несподівано я відчув непереможну огиду до цих вульгарних начорнених вій, до пухких нафарбованих уст, до низького чола, до цього чужого мені обличчя.

Я відштовхнув її пояснюючи тим, ніби почув чийсь кроки, і незабаром повернув додому.

Але на самоті мене вхопила туга. Даремно я брав книжку, даремно направляв думку на щось інше —

передо мною настерливо маячів образ моєї колишньої нареченої. Я згадував її усмішку, ніжну, невпевнено-зворушливу й юну; хвилясте пасмо волосся, що прикривало рожеве вушко; тонку, але граціозно збудовану шийку, і відчув непереможне бажання вкрити пристрасними поцілунками це обличчя, відчуті близькість цього юного, ніжного ества. З якою б жагою в цю хвилину я припадав би до її уст, що їх торкався обережно, майже братнім поцілунком... Потім я згадав її тонку ручку, обтягнену брунатною рукавичкою, і мене всього прорізав гострий біль.

Вона, в чистоту якої я так повірив, яку вважав найкращою з усіх дівчат, що я їх зустрічав, вона провела ніч у старого розпусного парубка, який, безперечно, не був таким йолопом і фантастом, як я. Я уявив, як цей гладкий співак тримав в обіймах її тіло, солодко пив поцілунки, і відчув, що непереможна лють охоплює мене, туманить очі. Я схопив палицю з надписом «Крим», що лежала на столі і зламав її. Це змусило мене трохи отямитись. Я покликав на допомогу всю свою волю в яку я досі вірив, свій розум, що доводив безглуздя мого настрою, і ліг в ліжко.

Але моя туга не зникла. Думка про Юлію настирливо, ніби глузуючи, повертала до мене, і я несподівано — яскраво й чітко зрозумів, що обрав Юлію не лише одним розумом, що вона була мені потрібна, що вона була єдиним і милим для мене еством, що я... кохав її.

У цю довгу безсонну ніч я вперше спитав себе: а чи кохала вона мене? І не міг відповісти. Я не знав її. В неї було своє життя, свої думки, бажання, якими я не цікавився. Коли ми бували вдвох здебільшого говорив я. Вона лише слухала, уважно, мов школярка вчителя. І з мене було досить цього. Я вважав, що роблю її щасливою обравши за майбутню дружину. Але чи дійсно це було для неї щастям? Чи не уявляла вона собі іншого щастя? В неї мусіла прокинутись жінка, і — прокинулась. Вона покохала...

Так, безперечно покохала того співака... І ніколи не кохала мене...

Але вона мусіла мені сказати про це. Мусіла! І не сказала, себто — збрехала... своїми невинними очима, своїм наївним виглядом вона обдурювала мене.

Я знову відчув, що мене охоплює лють. Я задихавсь. І разом з тим я подумав, що вона могла б і мене кохати... але я нічого не зробив для цього. Нічого...

Змучений цими несподіваними думками, я заснув перед світом. Мені приснилась Юлія. Вона сумно дивилась на мене широко розкритими очима і з докором сказала:

— Ви не схотіли навіть вислухати...

Але коли я прокинувся, всі вчорашні думки здались мені смішними, наївними, дурними... Це була слабкість, з якою я мусів боротись.

Цілий день я провів, як і до цього, але ввечері вже знайома туга прийшла знову. Я згадував наше знайомство, зустрічі, розмови, згадав її задоволене личко, коли вона вперше одягла новий костюм. Тоді, зустрівши її вдячний погляд, я, сміючись, сказав, що вона мусить мене за це поцілувати. І вона вперше поцілувала мене. Невміло, невпевнено і засоромлено, ледве доторкнувшись устами до моєї щоки.

Яке б щастя приніс цей поцілунок мені тепер! — а тоді... Тоді я тільки засміявся.

Але раптом з цим я подумав, що того, другого, вона, напевно цілувала зовсім інакше, і відчув, що мене охоплює несамовита лють і біль.

Так минав час. В день, як і завжди, я розважався біля моря, а в вечері тинявся по кімнаті, шукаючи порятунку. Декілька разів в ночі я остаточно вирішив їхати додому, побачити Юлію і з'ясувати все. Але в день гордість, ображене самолюбство змушували відкидати це рішення.

Нарешті, щоб позбутися цього страждання, я поїхав з екскурсією по Криму.

В осені я повернувся додому. Сідаючи на площі біля станції до трамваю, я побачив пожовкле дерево

й згадав, що рік тому, саме в цей час я вперше побачив Юлію. З думками про неї я одімкнув двері свого помешкання і ввійшов до кімнати. Поставивши валізу, не роздягаючись, я підійшов до писемного столу і, ніби злодій, потихеньку відсунув шухляду. Там лежала брунатна рукавичка і не розірваний лист. Вагаючись, я взяв той лист і потримавши трохи, рішуче розірвав конверта.

Лист був довгий, написаний не рівними схвильованими літерами. Місцями чорнило розповзлось — мабуть, на нього впали краплі сліз. Щось здригнулось в мені. Я почав читати, і раптом літери заплигали в моїх очах. Я жадібно прочитав його один раз, другий, і нарешті розгублено сів на стільця.

Юлія писала, що дійсно, була в тенора в ту ніч, але він був її батьком. Вона несподівано для себе довідалась про це з листів матері, і пішла до нього. Вона вважала, що повинна віддати ці не відіслані листи і хотіла побачити батька, що його ніколи не знала. Тенор дуже схвилювався, почув себе погано, і вона залишилась біля нього на ніч.

Другого дня вона хотіла розповісти мені все, але я зустрів її так холодно, і вона не наважилась... А надалі я не схотів вислухати її. Наприкінці Юлія писала, що я був завжди такий добрий до неї і до її матері і, що вона кохає мене. Вона з першої зустрічі покохала мене, але не сміла сказати про це.

Вперше в житті я розгубився. Це було так несподівано. Але потім мене охопила хвиля безмежного щастя і каяття. Вона кохала мене! Вона була безвинною!.. І я... я міг мати сумнів? Я міг запідозрити цю чисту дитину... Не дізнавшись, не розпитавши... В той час як вона сиділа сама, мов пташеня, ображене й покинуте, — я розважався, їздив, робив гидоти.

Я закрив лице руками. Тільки тепер я зрозумів, наскільки ліпша, вища духово від мене була Юлія. Я в одчаї подумав, що не насмілюсь доторкнутись до неї, подивитись в очі... Але згадав, що вона кохає мене, може чекає... І, мов шалений зірвався з стільця

і вибіг на вулицю. Я не міг дочекатись, коли побачу її, коли попрошу вибачення. В уяві я вкривав поцілунками її ручки, притискував до грудей голівку, називав пестливими йменнями, якими не називав досі...

Задихуючись, я спинився біля її дверей і несміло постукав. Ніхто не відповідав. Тоді я постукав гучнійше. Вікно не було освітлене і я, вирішивши, що Юлії немає вдома, вже хотів зійти з ганку, щоб зустріти її на вулиці, коли з дверей поруч вийшла сусідка. Не впізнавши мене в темряві, вона сказала, що в цьому мешканні ніхто не живе, але, придивившись, здивовано сплеснула руками.

Хіба я нічого не знаю?.. Та ж Юлія померла!.. Два тижні тому. Застудилась, захворіла на крупове запалення легенів і померла. Вона занадто часто ходила на цвинтар, а літо було сире, холодне...

Гудима встав і пройшовся по кімнаті, потім спинився біля валізки, і поклавши руку на маленьку скриньку, в якій лежала рукавичка, заговорив далі:

— Це все, що лишилось у мене від Юлії. Ця рукавичка спричинилась до найбільшого горя, але вона змусила мене оглянутись і зрозуміти. Передо мною немов розірвалась завіса, і я побачив ввесь свій егоїзм, всю нікчемність своєї життєвої теорії, своєї самовпевненості. Життя мало свої закони, якими жалюгідними, непотрібними були мої вимоги до нього! Я стояв перед проваллям, до якого мене вів матеріалізм. І тоді я завернув на інший шлях, в далині якого сяяла невмируща ідея непереможної любови.

Гудима замовк. Я не наважився порушити мовчання.

Сутінки повагом обгортали сірим покривалом речі й високу постать біля валізки.

Десь за вікном загуло авто...

1946 р.

БУЗКОВИЙ ЦВІТ

Вечір присвячений маестрові Миколі Ромашеві, який щойно приїхав на гастролі до нашого міста, минав урочисто.

На столі за яким сиділи поважні представники мистецтва, пишно виступали букети весняних квітів, на білій скатертині гралась химерні відблиски вибагливих фарб різнокольорового посуду і пляшок. Навколо безгучно пересувались кельнерки в білих фартушках і накладали в тарілки їжу, що розливала приємні пахощі і дратувала нерви, збуджуючи апетит. Але гості лише стримано поглядали на тарілки й уважно та врочисто слухали промовця.

Промовець, старий професор скрипки, говорячи про вагу мистецтва взагалі і для пролетарської диктатури зокрема, підкреслив значення славетного скрипаля, лауреата всесвітнього конкурсу скрипалів (де він дістав першу премію), маестра Ромаша, і висловив надію, що цей блискучий талант не спиниться на своїх досягненнях, а піде далі, важким, але вдячним шляхом на верхів'я геніяльності.

Маестро Ромаш, що сидів на почесному місці, слухав утомлено, байдуже, перебираючи гнучкими довгими пальцями лівої руки, що недбайливо лежала на столі, та часом поглядаючи на свій годинник, і, здавалося, нудився.

А промовець говорив про те, як повинно пишати наше мистецтво, маючи таких видатних майстрів. Особливо ж ця честь припадала представникам мистецтва цього міста, де колись жив і вчився славетний Ромаш. Учився, обгорнений дбайливим доглядом музичної професури, що в цю мить сиділа за столом.

Ромаш злегка посміхнувся. Він згадав, як ті корифеї, що тепер пишалися ним, раніш не знаходили

у нього особливої музикальності і не зовсім охоче визнавали технічні здібності. А на конкурсі молодих виконавців і зовсім провалили, даючи перевагу «вундеркіндам».

Тим часом промовець скінчив говорити і, під гучні оплески колег, сів на своє місце. Замість нього підвівся інший.

Маестро Ромаш зморщився. Ці промови, здавалось, не мали кінця! Обвівши нудьгуючим і роздратованим поглядом присутніх, він відкинувся на спинку стільця і заплющив очі.

Він ще був досить молодий, але його жовтувате обличчя, з виразно позначеними рисками біля уст і очей, промовляло про неспокійне життя і нервову працю, і разом з рідким волоссям, що ледве приховувало лисину, надавало далеко старішого вигляду.

В цей час промовець сказав, видко, щось дотепне, бо всі засміялись. Ромаш розплющив очі і зустрівся поглядом зі своїм шкільним товаришем, що сидів проти нього. Товариш співчутливо хитнув головою, вказуючи на тарілку з їжею.

Це означало: їж, однаково не переслухаєш!

По лиці Ромаша майнула вдячна посмішка. Погляд його знову сковзнув по столі і раптом спинився на букеті бузкового цвіту, що прикрашав стіл. Як він досі не помітив! Чудовий бузковий цвіт, з розкішно розкинутими блакитно-фіялковими квітами.

Ромаш згадав, що місто колись пишалось своїм бузковим цвітом і, що колись він, сидячи на пні, милувався бузком і мріяв.

І відразу згадалось інше:

Кляса консерваторії, крізь вікно леться весняне соняшне проміння, гарячими плямами відбиваючись на блискучій покривці фортепіяну, і він, довгий незграбний юнак із скуйовдженим густим волоссям, люто дере на шматки розкішний бузковий цвіт.

Ромаш поблажливо посміхнувся спогадам, але дихання минулого, тієї далекої ніжної юности, вже торкнулося його, і він, остаточно забувши про стіл і колег,

і про їхні пишні промови, віддався спогадам про минуле.

Виринув образ дівчини: кругленьке рожеве личко, з невірними, але милими рисами, сірі задумливі і серйозні очі, і гарно вирізьблені уста з закрученими догори кінцями, що здавалось, увесь час готові були затремтіти зі сміху. А як вона гарно сміялася! Ніжно, сріблясто... І тоді в очах її загорялись соняшні іскорки, а уста відкривали блискучий ряд перлинзубів.

Але сміялась вона рідко, може тому, що була соромлива. Ромаш згадав, як вона червоніла, коли хтось звертався до неї, але відразу ж набирала поважного вигляду, удаючи серйозну і неприступну.

Проте, коли вона сідала за рояль, очі зраджували її. Великі, замріяні, вони сумували, раділи, говорили про ніжність, загорялись бажанням і раптом погасали... Ні в кого більше він не зустрічав очей, що вміли так промовляти.

Думка перекинулась на інших жінок, які входили в його життя. Їх було менше, ніж йому накидали, але слава, безперечно, вабила багатьох. І серед них були вродливі, але всі вони пройшли повз нього, не залишаючи сліду. Жадна не могла запанувати в його серці. Він відходив від них байдужий і такий же самотній, як і раніш.

І тільки ту дівчину, з очима, що вміли промовляти, він кохав.

Вона називалась Надія. Гарне ім'я, що вміщає в собі ілюзію всього найкращого. Він почав підраховувати роки. Це було... Так, це було дванадцять років тому. Два роки наполегливої праці і десять років слави. І ось він сидить, утомлений, самотній, з захованою від усіх нудьгою, і слухає брехливо-пишні промови.

Де ж вона, та дівчина? Як склалося її життя?

Ромаш запитливо подивився на товариша, що сидів напроти нього, але розмовляти через стіл було незручно, і він знову полинув спогадами в минуле,

сумне і на сьогодні, не зважаючи на дванадцять років, що відмежовували той час.

Він згадав, як виглядав її з вікна консерваторії. Вікно було на другому поверсі, і він здалека міг бачити її тоненьку постать, з нотами в руках. Вона йшла, задумливо схиливши русяву голівку, і входила в двері не підозріваючи, як шалено б'ється в нього серце.

В коридорі він, ніби ненароком, виходив їй назустріч і, кинувши недбайливо «Добриденя», — проходив далі.

Він був соромливий не менш за неї. До того він знав, що вона кохає іншого. По неї часто заходив хлопець, з чорним закучерявленим волоссям, і вони відходили вдвох.

А він, похмурий, сумний, ходив порожніми вночі вулицями і мріяв. Спочатку він з шалених заздрощів убивав свого щасливого суперника, потім відкривав перед дівчиною якийсь негідний вчинок його, і вона, розчарована, відверталася від свого обранця і простягала йому, Ромашеві, руку...

Сльози давили його. Йому так було шкода себе, він так зворушливо уявляв її подяку, що, кінець кінцем, рятував суперника від смерті і віддавав коханій дівчині, говорячи:

— Це зробив я в ім'я мого кохання.

І у відповідь вдячно сяли її милі, дорогі очі.

Але мрії зникали, і він приходив додому, змучений, розбитий, хапаючись за слабку надію, що, може, завтра вона привітно всміхнеться до нього.

Те, чого не можна було сказати словами, промовляла його скрипка. В концертах він грав речі, які, знав, подобались їй, і вкладав в них свою тугу і кохання. І очі їй ставали зачарованими, сумними, а між брів лягала риска страждання.

Чому? Що вона думала? Може, і її гягло до нього, і тільки той, інший не пускав?

Він готовий був заплакати з люті й одчаю.

Але владу своєї гри він відчував, і одного разу, сп'янівши від звуків і успіху, він просто з естради

підійшов до неї і сів поруч на стілець. Він бачив, як вона здригнулася, потім завмерла, втупивши очі в іншого виконавця. Але йому здалося, що вона тільки вдає, ніби слухає. Ненароком він доторкнувся плечем до її плеча, але відразу ж відсахнувся, злякавшись сили струменя, що пройняв його схвильоване тіло.

Невже вона не бачила, не розуміла, як він кохав її?

Але вона не хотіла розуміти. Вона дивилася байдуже, десь повз нього, і відходила геть.

Але одного разу... Так, одного разу вона не витримала. Це було навесні, коли розквітав бузок. Він лишився після лекції в клясі і, погасивши світло (було ввечері), почав імпровізувати. Сріблястий промінь місяця освітлював фортепіан, піюпїтри, і химерно ховався в закутку за бубнами. А звуки скрипки пристрасні, могутні, линули в невідому далечинь, у майбутнє, що обіцяло йому славу, радість, кохання, а може, одчай, горе, розлуку...

І раптом двері тихенько відчинилися, і увійшла вона. Він майже не здивувався. Він так кликав її, так чекав... Вона постояла біля дверей, потім беззвучно підійшла до фортепіану й сіла. Її пальці почали викликати звуки, спочатку несміливі, невпевнені, потім гучніші. Мелодію скрипки пристрасну, поривчасту, підхоплював рояль і йшов за нею. І рояль розповідав про ніжність, сум, неясні поривання... Вона теж любила його. Він це відчував усім своїм еством, що поривалося до неї. Чому в той вечір він не кинувся до її ніг, не сказав, яке безмежно велике його кохання!

Він стояв перед нею несміливий, розгублений... А вона теж ніяково перебирала клавіші. Потім вона встала, спустила накривку рояля, але пішла не відразу. Вона теж хотіла щось сказати йому.

В цей вечір вони йшли додому разом, він трохи здаля, не наслідуючись подати їй руку, не знаходячи слів. Вона щось говорила, про весняний тихий вечір, про пахощі дерев. А він тільки зумів спитати: чи лю-

бить вона квіти? Вона подумала і відказала:

— Так. Особливо бузок

Цього було досить, і другого дня він, разом зі скрипкою, ніс до консерваторії розкішний жмут бузкового цвіту, який з любов'ю зібрав у саду. Побачивши його, вона почервоніла, а коли він несміливо простяг до неї квіти, спинилась на мить, подивилась запитливо і вдячно, взяла бузок і, повернувшись, пішла нагору до тієї кляси, де вони вчора грали. Він ішов за нею, мов у чаду. Він пішов би за нею куди завгодно... Вона мовчки підійшла до вікна і, сховавши лице у квітах, стояла так деякий час, потім обернулась до нього, і кінці її вуст затремтіли зі сміху, а в очах загорілись соняшні іскорки. Напевне, він здавався їй смішним, незграбним. Але він був занадто щасливий, щоб ображатись. Нехай би вона так стояла завжди і сміялась, ніби маленька пустотлива дівчинка. Він раптом відчув, що йому вільно і легко. Тепер він міг сказати їй все: про свої мрії, про спільну роботу, про славу після закінчення консерваторії. Вони разом об'їдуть увесь світ, увінчані квітами слави і щастя. І все разом, тільки разом, ніколи не розлучаючись.

І раптом двері до кляси відчинились, і чийсь голос гукнув:

— Надійко!.. До тебе прийшов... твій...

Це був холодний струмень, що змив усі радісні мрії і надії. Лице дівчини зробилось напруженим, розгубленим. Вона безпорадно спустила руки з квітами, потім поклала квіти на вікно і швидко пішла геть.

Але біля дверей вона все ж таки спинилась і подарувавши йому погляд, який говорив про сум, жаль, який прохав пробачення, але твердий і непохитний у своєму рішенні. Вона йшла до того кого любила.

І він зрозумів, що це був кінець.

Ромаш зідхнув, переживаючи забуту муку свого першого кохання. Промсвець говорив щось про завдання пролетарського мистецтва, яке має запалити вогонь ненависти в серцях вірних синів советської бать-

ківщини, про ту увагу, якою обгорнені вірні їй таланти...

Ромаш знову з ніжністю подивився на бузок. Відні квіти!.. Тоді в одчай він подер їх на дрібні шматочки.

У цей час місце поруч Ромаша звільнилось, і він, зрадівши, хитнув головою до товариша, пропонуючи йому пересістися, а трохи згодом уже розпитував.

Товариш високо підвів свої чорні брови. Надія Кравченко?.. Він її добре пригадує. Гарненька була дівчина і талановита піяністка. Дуже гарненька. До неї завжди приходив такий чорнявий. Вона за нього і заміж пішла. Дуже шкода. Це одруження зіпсувало їй кар'єру.

І раптом хитро, збоку глянувши на Ромаша, додав:
— А вона тепер удова. Я чув, що її чоловік помер.

На цьому промови нарешті скінчились. Чекали, звичайно, відповідного слова від Ромаша, але він лише вклонився, після чого всі з полегшенням і радістю взялись до вечері.

А вночі Ромашеві снилася Надія, якою він знав її дванадцять років тому, з двома руськими косами. Вона тулила до грудей квіти бузка і, лукаво озиралась до нього, все тікала геть, і він ніяк не міг її впіймати.

Прокинувшись, він, усміхаючись, визнав, що спогляди охопили його, і зрадів, бо це був свіжий струмень, що мав розвіяти бодай на час, нудьгу і втому.

Він вирішив сьогодні після концерту оглянути знайомі місця. Місто він бачив лише з вікна автомобіля, але й те, що бачив, говорило про велику зміну. Там де колись цвіли садки, українські вишневі садки, що весело обгортали кожний будинок, чистенький, гостинний, привітний, тепер стояли сірі будівлі, одноманітні й незграбні, величезні і кволі, з недоробленими шибками, з обсипаним тинком.

Від колишнього парку не лишилося і сліду. Замість нього асфальтований майдан з монументальним

псгруддям «вождя» посередині. Можливо час не пожалів і знайомих дорогих місць.

Цього разу концерт був денний, і до шостої години Ромаш уже мав звільнитись. А покищо він усе думав про Надію. Чи дуже змінилась вона? Що, коли замість тоненької дівчини, він побачить товсту вульгарну жінку? Проте навряд чи він її побачить, а коли й побачить, то може не пізнає. А за декілька днів він виїздить, і спогади погаснуть знову.

Але думка про Надію не покидала його і під час концерту, з естради він уважно вдивлявся в аудиторію, шукаючи знайомих рис, але подібних до Надієвих не знайшов. Невже вона не прийшла послухати товариша своєї юности?.. А може сиділа десь далеко...

Після концерту він, віддавши скрипку своєму адміністраторові, непомітно вислизнув горішнім виходом на вулицю.

Вечір був весняно-лагідний, блідо блакитне небо, що рожевіло на обрії рум'янцем соромливої дівчини, надсилало тиху покору і сум. Назустріч ішли юні пари, притулившись раменами одне до одного, слухаючи ту самісеньку вічномолоду пісню кохання.

Ромаш сумно і лагідно посміхнувся до них. Весна юности більше не повернеться. Це він по собі знав.

Він усе йшов, озиралось, а пізнавши якийсь будинок, паркан або дерево, радів йому, як старому другові.

Ось і консерваторія. Довгий двоповерховий будинок. Усе те ж саме. Той же вхід з колонами, той ганок. Тільки який обшарпаний, засмучений! Постарів бідний дідуган. А ось і вікно, з якого він виглядав її.

В цей час двері консерваторії рвучко розчинились і звідти з веселим сміхом, жартами, вилетів гурт молоді. Дівчата і хлопці. Голосно перегукуючись, вони перебігли на другий бік вулиці, і зникли за рогом, не помітивши його.

Вони були через край переповнені молодю безтурботною радістю, що вбирала в рожеві фарби і дійсність і майбутнє. Вони не знали, що весна і літо ми-

нають швидко і надходить осінь з її розчаруванням, зневірою, холодна, нудна...

Ромаш раптом відчув, що холод пройняв його. Він застібнув плащ і пішов далі.

Так, для нього вже весна минулася. І квіти, і сонце з його гарячими бризками, не всміхнуться більше до нього, і життя погасне тоскно, самотньо.

Почуття самотності, як ніколи, гостро охопило його. Друзям він не вірив, родини не мав. Лишався натовп. Та це був хижий звір, що лестився, доки відчував над собою силу, але завжди мав наготові вишкірені зуби, готовий звалити, зламати, коли відчує, що сили слабнуть. А сили його падали. Він це знав. За останні роки він вивчив не багато нового, його рятував великий репертуар, вироблений у перші роки слави, коли горіло бажання працювати. Тепер цього бажання не було. Він утомився. Може це була хвороба, але й успіх, і його вічне мандрування, і особливо нестійкість, брехливість, матеріалістичне прагнення, якими було насичене життя, набридли йому.

Не було мети, не було ідеї.

Іноді його боліло, що в майбутньому його ім'я нічого не скаже серцям нового покоління. Тоді він згадував свої колишні імпровізації, які обіцяли йому і великий композиторський хист. Чому ж пізніше, коли він брався за композицію, з під його пера виходили лише інтимні, меланхолійно-смутні речі, які, хоча й мали успіх у його виконанні, не задовольняли його. Загубивши надію лишити по собі щось велике, глибоке, він кинув творити. Чому? Може, також тому, що не було ґрунту, не було мети...

Полинувши думками, йшов уперед, уже не помічаючи куди, коли ж схаменувся, то вражено і майже злякано спинився. Він пізнав цю вулицю. Ось і кам'яний одноповерховий будинок з дерев'яним ганком. Тут жила вона, Надія. Він побачив у цьому призначення долі. Лишалось тільки зійти на ганок, подзвонити їй, коли вона і тепер живе тут, то...

Він спинився на цьому, відчуваючи, що його о-

хоплює хвилювання. Що, коли в ній воскреснуть знову його мрії? Що, коли...

— Які дурниці!.. — майже вголос пробурмотів він. Безперечно його колишне захоплення огортало ту дівчину барвистим сяйвом, але сьогодні, поглянувши тверезо, він побачить усе в іншому освітленні.

Одначе, не зважаючи на розхолоду думок, він відчув, що бажання побачити її все дужче охоплює його. Він зійшов на ганок і подзвонив. Але відразу ж і пожалкував, бо охопило почуття ніяковости. Та було вже пізно. За дверима почулися кроки, дитячий лемент, потім жіночий різкий голос, що спочатку гримнув на дитину, а потім непривітливо гугнув до дверей:

— Хто там?

У Ромаша перехопило дихання. Що коли це вона? Що він їй скаже? Поки він відкашлювався, голос за дверима ще зліше і настирливіше повторив:

— Хто там?.. Не чує, чи що?

Разом з цим клацнув засув, і в двері просунулася жіноча скуйовджена електричною завивкою голова, з маленькими чорними очима і товстими нафарбованими губами.

Зрадівши, що це не вона, Ромаш ввічливо доторкнувся рукою до м'якого фетрового капелюха і спитав, чи тут живуть Кравченки?

Жінка, оглянувши елегантну зовнішність Ромаша, відповіла значно м'ягше:

— Кравченки? Ні. Тут не живуть.

«Значить, ні», — подумав Ромаш, але жінка раптом додала:

— А вам кого?

— Мені Надію Василівну... — відповів Ромаш.

— Надію Василівну?.. Так її прізвище не Кравченко, а Власенко. А її мати, Ганна Павлівна, та — Кравченко. Може вам Ганну Павлівну?

Ромаш ще раз сказав, що йому треба саме Надію Василівну, і попрохав сказати, де вона живе.

— Вони живуть у дворі. Як увійдете у ворота, просто...

І жінка вже настільки пом'якшала, що вийшла з дверей і показала куди йти, а очі їй загорілися цінкавістю.

Ромаш увійшов у двір і вражено спинився. Замість колишнього саду, перед ним відкрився брудний маленький двір з дерев'яними ремізами, біля яких притулилася сиротиною обідрана, поїджена гусінню яблуня. Просто, як показувала жінка, теж притулилась до землі, перероблена з ремізи, стара похила хижка з кривим димарем і двома маленькими віконцями. Ромаш завагався, здавалось неможливим, щоб Надія жила тут, але, вирішивши шукати далі, він пішов до хижки і майже зіткнувся в дверях з худенькою старою жінкою. Жінка розгублено поставила на землю циберку з поміями і злякано вп'ялася в Ромаша вицвілими блакитними очима.

Знову ввічливо взявшись рукою за капелюх, Ромаш спитав, чи тут живе Надія Василівна?

— Тут...

І відразу додала:

— А ви хто такий будете?

Ромаш відповів, що він товариш Надії з консерваторії, що випадково потрапив до міста, хотів би, скориставшись щасливою нагодою, побачити її.

На маленькому, вкритому зморшками лиці старенької знову виявилась нерішучість, вагання і боротьба. Вона відповіла не відразу.

— Надійки нема вдома... Вона завжди дома, а це, як навмисне пішла...

«Значить — ні», — подумав удруге Ромаш, але все ж йому не хотілось піти, не лишаючи сліду свого відвідування, і він попросив у старенької дозволу лишити записку.

— Так, так... прошу... — заметушилась старенька, розгублено озираючись, потім засоромлено, ніби прохаючи пробачення, додала:

— У нас ніхто не буває.. Ми так живемо... Прошу, заходьте...

Ромаш, нахилившись, щоб не зачепитись головою

за двері, ввійшов до маленької кухні або передпокою, вщерть заваленого хатніми речами. Були тут і скрині, звалені одна на одну, і чемодани, і бік канапи, а на столі, біля віконця, вирізьблялись: примус, чайник, каструлі, посуд... Усе це складено абияк, нашвидку без ладу.

Опісля Ромаш роздивився, що це навіть і не кухня чи передпокій, а частина кімнати, відмежована шафами. Тим часом старенька, поспішаючи, повела його за шафи, в другу половину кімнати. Тут теж притулившись, але більше доладу, стояли: піяно, ліжко, шафа на книжки, канапа а посередині стіл, з розкиданими тубками фарб, пензлями, палітрою та різними скляночками. Просто на стіні висів портрет Шевченка, оздоблений вишиваним рушником, а поруч етюди олією і акварелею. Серед них портрет старенької з яскраво переданим освітленням, дуже живий і подібний, а поруч голівка хлопчика, аквареля. В кімнаті стояли пахоці фарби та вогкости.

Старенька заметушилася, прибираючи стіл, і все говорила, засоромлено, ніби прохала пробачення.

— Надійка не встигла прибрати. Тільки скінчила малювати і побігла... Роботу понесла... Килим... Я хотіла сама, так вона не дала... Зі мною сьогодні таке нещастя скоїлось... На старість... Та ви сідайте, будь ласка... Ось стілець... Не в фарбі, не бійтесь...

Ромаш сів, дякуючи старенькій. Щось давило його. Це вогке, тісне приміщення з земляною долівкою... Чому Надія опинилась тут, у цій хижці, де з кожного закутку виглядала нужда? Але старенька, видко уникаючи розмови, дала йому папір і чорнило і, дрібно перебираючи ніжками, вийшла з кімнати.

Ромаш узяв ручку, умокнув у чорнило і спинився. Що писати? Як? «Мила Надіє» — може образитись; «Надіє Васильовна» — занадто незвично, сухо... А головне: про що писати? Адже він нічого не знає про неї.

Ромаш почав був писати, але тут же подер запис-

ку, і саме в цей час за його спиною почувся дитячий голос:

— Ви не йдіть. Мама скоро повернеться.

Ромаш оглянувся і зустрів великі, сірі, дивно знайомі очі (її очі), що дивилися на нього серйозно і уважно.

Це був хлопчик років восьми, худенький, з темним закучерявленим волоссям і блідим хворобливим лицем.

— Мама сказала, що скоро повернеться, — повторив він. — Вона прийде о восьмій годині.

Ромаш з цікавістю розглядав маленьку серйозну людину.

— Мама понесла килим продати, до знайомої, — говорив хлопчик. — Мама малює килими, а бабуня продає їх на базарі. Але сьогодні бабуню забрала міліція, бо килими не можна продавати без патенту.

— Без патенту? — механічно повторив Ромаш, намагаючись збагнути, про що саме говорить хлопчик.

— Так. Без патенту. Ви знаєте, що це таке? Це записують податок. І треба платити багато грошей, а коли не заплатиш, забирають речі. Мама боїться брати патент, бо тоді у нас можуть піяніно забрати, і нам з мамою не можна буде грати. Бабуню сьогодні ввіймали, килим забрали, а її посадили в холодну зі злочинцями. Потім бабуню випустили, а килим не віддали. І у нас немає грошей. Мама взяла мій килим, і понесла його продати до знайомої. Мама мені намалювала. Дівчинку з козою. Але я їй дозволив продати. Вона мені ще намалює.

Хлопчик поклав лікоть на стіл і підпер кулачком своє недитяче серйозне личко. Очі його дивилися ясно і довірливо. Ромаш мимоволі простягнув руку і притяг хлопчика до себе.

— Як ти називаєшся?

— Юрко. А ви?

— А я Микола. Давай познайомимось.

— Даваймо, — охоче згодився хлопчик. — Хочете я вам іграшки покажу? Коробку з пірамідами?

Він умить дістав коробку і, розклавши на столі кубики, з захопленням почав складати їх. Ромаш допомогав йому. Потім Ромаш склав піраміду, яка вразила хлопчика, а далі зробив паротяг і остаточно скорив маленького Юрка.

Хлопчик обняв його тоненькою рукою за шию, не зводячи зачарованих очей з паротяга.

— Коли б татко був живий, він купив би мені справжній паротяг, — сказав він.

— А давно тато помер? — тихо спитав Ромаш.

— Так, — поважно відповів хлопчик. — Мені було тоді п'ять років. А тепер сім. Два роки. І дідусь помер. Дідусь мені теж іграшки приносив. А тепер у нас немає грошей купувати іграшки, бо немає татка і дідуса.

Ромаш ближче пригорнув до себе хлопчика, відчуваючи, що його серце стискається з жалю і ніжності. А хлопчик казав далі:

— Мама, коли поступить на роботу, купить мені іграшок. Багато! Вона вже раз поступила на роботу і купила мені піраміди. Але потім її прогнали. Їй не можна працювати.

Голос хлопчика прозвучав таємниче.

— Чому? — спитав Ромаш.

— Тому... А ви нікому не скажете?

Хлопчик просто дивився на Ромаша ясним відкритим поглядом і, коли Ромаш пообіцяв нікому не казати, довірливо приклавши уста до його вуха, прошепотів:

— Тому, що татка забрало ІПУ...

Ромаш швидко обернувся до хлопчика. Тепер він починав розуміти те, що його вражало.

— Нас із квартири виселили за це, — говорив хлопчик. — Дідусь так розхвилювався, що помер. А тато в ІПУ помер. Бабуня каже, що нас захищати нікому. Ми беззахисні. Коли я виросту, я буду захищати маму і бабуню.

Сутінки повагом огортали сірим укриталом кімнату і речі в ній, а Ромаш усе сидів, слухаючи з ди-

тячих уст про жорстоку неправду, яку вміють створити тільки люди.

І він би міг пройти повз це занедбане життя, коли б не Провидіння, що привело його сюди.

Поруч почулося кахикання старенької, і поміж шафи з'явилася її зігнута постать, освітлена лямпою, яку вона тримала в руках.

— Юрась гостя розважає? — заговорила вона. — А Надіньки все немає... Мабуть, затримали.

Надворі хрипко загавкав собака. Хлопчик скочив, прислухаючись, а старенька, сказавши, що це напевно Надія, побігла за шафи.

Вхідні двері жалісно зарипіли. Почулося швидке шепотіння старенької, потім в'дповів знайомий, хоча й приглушений голос:

— Хто?

І поміж шафами з'явилась жінка в старенькому сірому плащі і білій шапочці.

Ромаш підвівся, відчуваючи, як забилося йому серце. Це була вона. Вона з хвилину придивлялась до нього, потім зробила крок уперед.

— Ви?.. Миколо...

Ромаш узяв простягнуту руку.

Так, це була вона. Далека Надія його юности. На нього дивились її очі, ті ж самі смутні і замріяні очі. Але як вона змінилась! Яке втомлене, бліде обличчя! А на краях уст уже не тремтить колишня усмішка...

— Ви прийшли... — сказала вона.

— Я прийшов, — відповів він.

— Сідайте... сідайте... я зараз чай, — заметушилась старенька. — Вони тебе давно чекають. Їх Юрась усе розважав.

— Юрась?.. Так? — вона обернулась до хлопчика, що притулювся до неї, і лагідно провела рукою по його волоссю.

— Ми з вашим сином піраміди складали, — сказав Ромаш, — потім розмовляли.

— Розмовляли? — здивувалась Надія. — Він у мене мовчазний.

Вона зняла шапочку, плащ і сіла проти нього за стіл, сперши підборіддя на руки і вдивляючись у нього лагідними, втомленими очима.

— Як ви змінились... — тихо сказала вона.

— Постарів, — підказав він.

Вона злегка зідхнула.

— Так... Час іде... Скільки це ми з вами не бачились? Дванадцять... Так, дванадцять років.

Вони почали згадувати старих знайомих, консерваторію, потім Надія спитала, де він скінчив музичну освіту та з якими майстрами йому довелося зустрічатися.

І Ромаш розповідав.

Тим часом старенька поставила на стіл дрібно порізані шматочки сірого хліба і смажену картоплю, і все прохала вибачення, що в них нічого кращого немає. Але Ромаш запевнив її, що страшенно любить смажену картоплю і весело взявся до їжі, не перестаючи розповідати з відтінком гумору, про деякі епізоди свого мандрівного життя, і трое пар очей ловили кожне його слово довірливо і радісно.

А Ромаш, розповідаючи, дивився на маленького Юрка, що, поклавши (як мати), підборіддя на руки, слухав з широкорозплющеними очима; на стареньку, що весь час сміялась дрібним, тоненьким сміхом, з радістю ловив блідий відгомін колишньої усмішки у Надії... Було дивне почуття, ніби після довгої подорожі він потрапив додому. І це почуття надало йому сміливості. Недбайливо, ніби між іншим, він звернувся до Надії.

— Знаєте, Надіє Василівна, в мене до вас прохання. Я маю пробути тут днів із три, і хочу, щоб ці дні ви подарували мені.

Надія запитливо подивилась на нього і раптом почервоніла, але він не дав їй отямитись і звернувся до старенької:

— А ви, Ганно Павлівна, візьміть мене на утримання. Я старий парубок і мандрівник, і до того мені остогидли ресторани... Згода? Звичайно моїм коштом...

Старенька розгублено і стривожено поглянула на Надію, але та тільки рукою махнула, мовляв, робіть, що хочете. І одвернулась.

У Ромаша ніби тягар звалився з рамен. Він весело почав розказувати, як його годували в ресторанах смаженими мухами, а якось потрапив до його тарілки хвіст пацюка.

Старенька жахалась, Юрко тоненько сміявся, усміхалася й Надія, а Ромаш усе говорив, веселий, жвавий, дотепний.

Перша схаменулась старенька. Одинадцята година, а Юрко досі не спить!

Але Юрко ніяк не хотів спати і жалісно притулювався до Ромаша, шукаючи в нього захисту. Тоді Ромаш узяв хлопчика на руки і, пообіцявши, що завтра прийде зранку, сам відніс його до канапи, де хлопчик спав. А коли старенька, поклавши онука, вийшла за шафи, Ромаш пішов за нею і, вийнявши з кишені всі гроші, які були в нього, щось карбованців з тисячу, дав їй на рахунок свого майбутнього харчування.

У старенької очі широко розплющились.

— Так багато?... Та це ж хіба на три дні?.. Це...

Але Ромаш таємничо приклав палець до уст, указуючи головою вбік кімнати, де сиділа Надія. Надія не повинна була втручатись у їхні рахунки. І старенька замовкла.

Веселий і щасливий, Ромаш вернувся до кімнати. Надія сиділа на тому ж місці, підперши голову рукою. Поглянувши докірливо на Ромаша, вона сказала:

— Що ви там... з мамою...

— А то вже наші справи, — безтурботно обізвався Ромаш.

По обличчю Надії пробіг струмінь болю, уста злегка затремтіли. Вона одвернулась.

Тоді Ромаш сів поруч і вперше взяв її за руку. Пальці були холодні, мертві.

— Надіє, — заговорив він, — Надіє... Невже дванадцять років поклали поміж нами таку прірву? Невже я більше не товариш вам? І наша юність, пов'я-

зана спільною роботою, думками, бажанням, нічого не варта? Невже я для вас зовсім чужа, стороння людина? Чи так, Надіє?

Вона обернулась до нього, і їхні погляди зустрілись. Уперше після розлуки, глибоко і пильно. І побачили вони свій біль, тугу, втому, свою заблуканість, самотність.

І прірва зникла. Вони зустрілись.

— Чи так, Надіє? — повторив Ромаш.

Замість відповіді, Надія підвелась, підійшла до піаніна, взяла тихенько акорд і замислилась.

А він жадібними очима оглядав її всю, і здавалось, що вона зовсім не змінилась. Він пізнав її рух, яким вона відкривала накривку піаніна і брала акорд, і постать її лишилась тоненькою, юною.

— Ви все знаєте? — тихо спитала вона.

— Знаю, — зрозумівши її питання, відповів Ромаш, і додав: — мені Юрась розповів.

— Юрась? — Надія обернулась до нього. — Що ж він вам сказав?

Ромаш розповів, що знав. Про арешт і смерть її чоловіка, про смерть батька, про те, що вона малює килими, які старенька продає на базарі...

— Не віриться, як згадаєш, — заговорила Надія. — Все пошматовано, зламано... А провина лише та, що ми — українці. Діти квітучого краю, на який усі зазіхають... Спочатку виморили голодом села, а потім узялись за місто, за українську інтелігенцію. Скільки загинуло їх по тюрмах, у таборах! І чоловіка закатували...

Вона низько схилилась над піаніном.

— Він умер... два роки тому...

Щось подібне до заздощів вколело Ромаша.

А Надія додала:

— І тато вмер...

Надалі вона замовкла, тихенько перебираючи клявіші.

Жаль і ніжність охопили його. Він підійшов і сперся на піаніно. Хотілось сказати щось тепле, втішне,

але потрібні слова розгубились, і він не міг знайти їх. Замість того він сказав:

— Завтра я принесу скрипку, і ми пограємо. Добре?

Вона засоромилась. Адже вона так довго не гра-ла і тепер зовсім не зможе акомпаніювати йому. Але він потішив її, що візьме легкі речі. Наприклад, старих майстрів. Добре? Вона ж особливо їх любила. Або можна поїмпровізувати разом. Як колись...

Вона підвела на нього очі.

Хіба він пам'ятає?

Він пам'ятав. А чи пам'ятає вона, як він приніс їй бузковий цвіт, а вона кинула його на вікні. Вона тоді була не зовсім ласкава до нього.

Він говорив жартівливо, але вона відчула в його голосі легкий докір і, не дивлячись на нього, сказала: — Я тоді вже не належала собі.

Годинник хрипко відбив дванадцять разів. Треба було йти. Надія накинула велику хустку і вийшла провести його.

Біля воріт вони зупинились. Зорі сховались за темним укривалом хмар. Повіяло холодом. В темряві неясно вирізьблялась її постать, загорнена хусткою.

Він узяв її руку, але не відходив. Так тепло і за-тишно лежала її безпорадна рука в його великій руці.

Вітер, ніби жартуючи, зірвав з її рамен хустку, але Ромаш підхопив її та дбайливо загорнув Надію. Тоді вітер полинув угору, розірвав хмари, і місяць, випливши між загадкові хвилі небесного склепіння, освітив бліде личко і великі смутні очі.

Дванадцять років розтанули, зникли. Перед ним знову стояла маленька, безпорадна дівчинка, яку хотілось пригорнути, захистити...

— — — — —

Додому йшов швидко, бадьоро. Нудота, сум, залишились десь далеко в минулому. Тепер була мета. Була Надія, родина, для яких потрібно було його життя.

Завтра треба купити маленькому Юркові справж-

ній паротяг. Він засміявся, уявляючи, як загоряться радістю очі хлопчика.

В готелі Ромаш чекав адміністратор. Ця спритна людина, яку Ромаш цинив, але недолюблював, здалась йому в цей вечір, дуже симпатичною. Адже адміністратор дбав про нього, про кожну дрібницю. Завжди своєчасно був приготований найкращий номер у готелі, місце в спальному вагоні. Навіть про одяг адміністратор дбав, вишукуючи найкращих кравців та дістаючи крам.

І Ромаш в цей вечір довго тиснув адміністраторові руку і дивився з любов'ю в гостреньке, з маленькими темними оченятами личко.

Адміністратор поглянув здивовано і зацікавлено і у відповідь, як здалося Ромашеві, усміхнувся зовсім лагідно.

Потім адміністратор почав підраховувати сьогоднішні прибутки. Але Ромаш, завжди байдужий до грошей, сьогодні виявив зацікавленість.

— Скільки? Десять тисяч? Цього не багато. Йому потрібні гроші. Багато грошей. До речі, чи не знає адміністратор, де міститься крамниця дитячих іграшок? І чи є там паротяг?

Адміністратор зовсім вирячив очі на свого маестра. Застигши на деякий час з роззявленим ротом, він спитав, чи не гадає маестро одружитись?

І у відповідь цей, завжди кислий маестро, весело засміявся і поклепав його по плечу.

— Що ж, усе можливе! Все можливе! Не до віку ж парубкувати.

Лежачи в ліжку, Ромаш, усміхаючись, думав: А що, як і справді одружитись? Дійсно, не до віку ж парубкувати.

А чи схоче цього Надія?

І щось підказувало йому, що схоче.

Пробудження було теж радісне. Весняне сонце, вдершись у вікно, лукаво зазирало в очі, пестило обличчя і дзеркальним відблиском гралось на стіні. Десь у напівсвідомості майнула думка, що в житті його

сталась якась зміна. І раптом він згадав учорашній вечір, стареньку матір, Юрка, і її... Надію.

Він швидко скочив і почав одягатися. Їсти було ніколи, занадто багато справ. Він захопив ноти, скрипку і пішов до крамниць. Довго перебирав паротяги, поки знайшов те, чого потребував. Потім купив дорогих цукерків, тістечок, а на розі — великий жмут бузкового цвіту.

Ішов, до краю переобтяжений пакунками, але дуже задоволений.

Ось знайомий двір і маленька похила хижка. Серце йому закалатало.

Юрко, побачивши його з вікна, вибіг на зустріч, а коли вгледів паротяг, спочатку остовпів, а потім з радісним вигуком кинувся до хати. Але на порозі чомусь спинився і замовк.

А старенька зустріла Ромаша ще більш розгублена, ні ж учора. Вона заметушилась, коли він простяг їй пакунки з тістечками, але поклавши їх на стіл, навіть не подякувала, а жалібно і злякано сказала:

— А Надійка... захворіла.

Він був такий щасливий, що спочатку не збагнув її слів, але потім стривожився.

— Захворіла?.. Як.. Чому?..

Старенька знову заметушилась.

— Та ви заходьте... Вона чекає... заходьте...

Стискаючи однією рукою скрипку, а другою бузковий цвіт, він проліз поміж шафами і став. Надія лежала в ліжку і, як йому здалось, спала. На темному вкривалі різко вирізьблялась її бліда, худа рука. Спочатку він не міг розгледіти її обличчя, але згодом очі звиклись з напівтемрявою, і Ромаш побачив жовте, ніби вирізьблене лице із загостреними рисами, з тим урочисто спокійним виразом, який з'являється, коли смерть кладе своє тавро.

Ромаш відчув, як холод, кинувшись на нього полозом, обгортає груди, впивається в серце. Йому здалось, що Надія вмерла. Але вона повагом розплющила занадто великі від синців, що окружляли їх, поть-

марені очі і злегка повернула до нього голову.

— Прийшли, — більше догадався, ніж хочув він.

Поклавши скрипку і квіти на стіл, він кинувся до неї.

— Надіїнко... Що сталося?... Що з вами?

Десь ззаду почувся жалібний голос старенької:

— Ви б їй сказали, щоб лікаря покликати.. не хоче...

— Звичайно лікаря... Негайно!..

Хвора захвилювалась, обличчя їй боляче зморщилось.

— Мамо... Я ж просила... Ви знову...

Уста їй зовсім по-дитячому засіпались, і на очі набігли сльози.

Ромаш стояв перед нею розгублений, потім приглушеним, чужим голосом почав умовляти, що неодмінно треба покликати лікаря, професора, якщо не заради неї, то заради матері, Юрка і заради нього...

Надія втомлено заплющила очі і одвернулась, а Ромаш кинувся по лікаря.

Годину згодом славетний професор, старий поважний, з сивим пухнастим волоссям, що окружляло блискучу лисину, і з сердитим лицем, оглядав хвору, а Ромаш, сидячи за шафами і пригорнувши до себе Юрка, мовчки, нерухомо дивився перед себе... Хвилини тяглись довго, нудно. Ромаш чув, як професор наказував старенькій обернути хвору, потім питав, коли це почалось. Вона відповідала розгублено, не до ладу, і професор, видко, сердився. Потім настала тиша. Мабуть, професор писав рецепти. Потім він вийшов, обгортаючи свою шию шарфом. Ромаш, поклавши в професорову руку гроші, подався за ним на двір, напружено вдивляючись в нерухомо-сердите лице.

— Ну, що?.. Що з нею? — нарешті спитав він.

Професор одривчасто сказав щось з латини, чого Ромаш не зрозумів, і сердито додав:

— Не треба доводити до такого стану. Медицина — не Бог. Треба було раніш. А тепер занадто пізно. Занадто... Серце знесилене.

— І... Це серйозно?.. — приглушеним голосом запитав Ромаш.

— Більше ніж серйозно.

— Але... Може на дачу... Крим... Кавказ?..

Професор нетерпляче покрутив головою.

— Не тепер... Тепер їй рухатись не можна. Коли трішки зміцніє... Подивимось.

— Значить, надія є?

— Надія завжди має бути, до кінця, — повчальним тоном сказав професор.

Потім, наказавши, як і коли давати ліки, і звелівши завтра заїхати по нього, сів в авто.

Ромаш розгублено подивився йому вслід і вернувся до хати.

Надія, як і раніш, лежала в ліжку, але той урочисто-спокійний вираз, що нагадував про смерть, зник з її обличчя, очі дивились лагідно і ясно. Вона тихо говорила до старенької, що безпорадно совалась по кімнати, перекладаючи речі з одного місця на друге.

— Я казала, не треба кликати лікарів, — говорила Надія. — Вони тільки лякають. Мені вже краще. Вночі було погано. А тепер краще. У мене тільки невроз серця. А з неврозом серця можна жити довго. Тільки хвилюватись не можна. Я знаю.

Ромаш мовчки підійшов і сів біля ліжка. Надія запитливо подивилась на нього і з докором сказала:

— Ну, що... задоволені?

Ромаш нічого не відповів, а Надія говорила далі:

— Мені вже зовсім добре. Я навіть їсти захотіла. Мамо, чуєте?

Старенька заметушилась, побігла за шафи, загримала там і принесла молока і тістечко. Обое, Ромаш і старенька, допомогли Надії підвестись, підклавши під спину подушку, і принесли їжу.

— Як біля архірея, — пожартувала хвора і дійсно з охотою їла.

Обличчя їй трішки порожевіло, і в Ромаша зажевірла несмілива надія.

Раптом погляд Надії спинився на бузкових квітах, і радісний промінь пробіг по її лиці.

— Бузкові квіти... Які гарні... Дайте мені...

І, коли Ромаш підніс квіти, вона тонкими прозорими пальцями почала перебирати їх і, зірвавши цвіт, лукаво сказала:

— Знайшла... щастя...

І, усміхаючись, простягла Ромашеві. Потім вона забажала пограти з Ромашем. Він, злякавшись, почав сперечатись, але Надія жартівливо, але й рішуче, нагадала, що їй не можна хвилюватись, а коли він сперечатиметься, вона неодмінно буде хвилюватись.

Старенька допомогла їй одягтись, а Ромаш підвів до піяніна і посадовив її в крісло, підклавши подушку. Потім поставив ноги. Надія спочатку взяла акорд. Потім зняла руки з клявішів і тихо сказала:

— Давайте своє... Українське... Як колись. Пригадуєте?

Ромаш мовчки подивився на неї. Йому пригадався вечір у консерваторії, присвячений Шевченкові, коли Надія з'явилася в українському вбранні, з вінком на руському волоссі, в барвистих стрічках, у блакитній вишиваній корсетці. Така рожева, юна, радісна... А тепер сидить вона зломлена, з блідим змученим лицем, на якому життя поклало тавро страждання, болю...

Жаль, туга за щастям стисли йому груди. Майже такий само блідий, як і Надія, він безсило сперся на піяніно.

І раптом десь у ньому забреніла тужна, далека пісня, що зародилась у степах, без краю широких, злетіла на села і пораненим птахом билась у вишневих садках.

Ромаш випростався і підвів смичок. І звуки зірвались, полинули.

Спочатку тихо шелестіло жито, розповідаючи про минулу славу, про життя козацьке, неспокійне, але величне. Потім налетіла буря, шалена, дика, що руйнує все на своєму шляху, вириває з корінням могутні дерева...

І забриніла пісня, повна страждання, горя, розпуки. То мати плакала, билась, тужила... А шляхом ішли її діти, закуті в кайдани, знесилені, змучені. Йшли, падали, вмирали і знову йшли.

Це було верхів'я творчости, до якої Ромаш не сягав досі. Нестримані, могутні звуки, плакали, рвались, благали, бились об стіни хижки... І разом з ними рвалось і благало його серце...

А на столі розкішні, блакитно-фіялкові квіти бузкового цвіту купались у промені весняного сонця, розповідаючи про те невмируще, безмежне, що горе робить радістю, а смерть — безсмертям, і посміхались лагідно і ніжно.

Львів, 1943 рік.

ШОКОЛЯДА

Голод вигнав мешканців міста шукати хліба по селах. Окупанти — німці не дозволяли підвозити хліба до міста, і мешканці йшли на села і міняли речі, здебільшого, одяг за зерно. Близьчі села вже давно виснажились, і тому доводилося ходити не менше як за сто кілометрів. Ходили, звичайно, ті, хто звик до фізичної праці, інтелігенція покірливо вмирала, поївши котів, собак. Дехто з більш відважних робили спробу й собі рушати, але, здебільшого, гинули, замерзаючи в степах, засипані снігом. Проте, були й щасливі, що верталися з зерном і на деякий час рятувалися від смерти.

Ходили, переважно, жінки. Історія голоду в Україні довела, що жінка далеко витриваліша від чоловіка (очевидно, організм жінки більше здатний на боротьбу за самозбереження). Що ж до походів по хліб, то тут ще грав роллю стратегічний момент, бо чоловіків хапали німці на роботи і часто відбирали продукти, жінок же, здебільшого, не чіпали. І йшли вони довгими валками, запряжені в саночки, а на ніч просилися ночувати до сільських хат, сплачуючи за це речами.

Така валка жінок ішла одного разу на північ від міста. Мороз не був великий, але напередодні випав сніг, і нерозчищені дороги дуже перешкоджали рухові. Йшли повільно, з трудом витягуючи із снігу ноги в валках.

Проте, старий дід, що трапився назустріч, сказав, що далі на великому шляху вже розчищено сніг і йти легко. Це надало сил, пішли бадьоріше, і справді, на звороті за лісом пішли вільно.

Тільки двоє, дівчина і хлопчик-підліток відстали. Хлопчик ледве пересував ноги, його худеньке личко мало жовто-синій відтінок, а великі, обведені синцями, очі, дивилися тоскно.

— Я казала не йди, — сердилась дівчина, поглядаючи на жінок, що пішли вперед, — ні, ув'язався!.. Тепер панькайся з тобою.

— Я нічого, Саню... Я дійду, — виправдувався хлопчик. — Я тільки ногу трохи стер.. Ось поправлю валянок і піду...

— Ходімо туди, до танка, там поправишся, — все також сердито сказала дівчина і, різко сіпнувши саночки, які тягла за собою, пішла вперед.

На краю шляху стояв розбитий танк, свідок недавньої війни. Снігу навалило наметами, тому з одного боку танка була гора снігу, а з другого майже чисто. Дівчина з хлопчиком підійшли до танка, на те місце, де не було снігу, і сіли на саночки, в яких лежали речі, приготовані на обмін. Дівчина полізла в кишеню, і, витягнувши звідти шматок хліба, пхнула його хлопчикові в руки. В очах хлопчика майнула радість, але враз погасла.

— Саню, — тихо сказав він, — це твоє... Я не візьму. Я свій хліб уже з'їв...

— А я тобі кажу їж! — уже зовсім розсердилась дівчина. — І швидше поправляйся. Сидіти довго не можна.

В очах хлопчика виступили сльози. Він підняв руку з хлібом до рота, але надалі поволі опустил її.

— Ти, Саню, ще нічого не їла... — прошепотів він.

— Ти будеш їсти? — крикнула дівчина. — Пеня нещасна!.. Мужчина! Помічник!...

Очі дівчини гнівно блиснули з-під низько насуненої хустки, і хлопчик, зігнувшись, покірливо почав їсти.

Дівчина тим часом устала з санок та, присівши перед хлопчиком, стягнула з його ноги валянок і спритно поправивши онучі, одягла знову.

— Ну, спробуй стати, — уривчасто сказала вона.

Хлопчик устав і, потупцювавши на місці, радісно заявив:

— Зовсім не болить... Тепер я піду...

Він щось іще хотів сказати, але дівчина, прислу-

хаючись, махнула рукою, щоб він замовк. Хлопчик і собі насторожився, розкривши рота. Здалеку, спочатку приглушено, але щодалі виразніше, чулося тупотіння ніг і копит. Дівчина визирнула з-поза танка на шлях і, схопивши хлопчика, який і собі хотів визирнути, прошепотіла:

— Німці йдуть!

Обое відсунулись до другого кінця танка і при-
чаїлися.

Чекати довелося недовго. Із-за танка шляхом ви-
їхали, спочатку три вершники в німецькій уніформі,
а за ними пішки, рядами, обшарпані люди, дехто прост-
о в лахміттях, дехто в рештках військового одягу.

Худі, мов кістяки, бородаті, з мертвим поглядом
застиглих очей. Ішли похитуючись, здоровіші підтри-
мували слабших або поранених, що йшли обнявши то-
варишів за шию.

Це вели полонених.

Мов дивний привид із царства тіней, посувалася
валка, похитуючись то в один бік, то в другий у колі
вершників-німців, які тримали наготові рушниці,
щоб застрелити того, хто не мав сили йти далі. Роз-
мови не було чути, може, німці забороняли, а може,
напівмертві люди зберігали останні сили, зосереджу-
вали всю увагу на думці, як би не спинитись, а йти
далі.

Хлопчик, що весь час дивився на дивну мандрів-
ку людей широкорозплющеними, здивованими, счима,
повернув до дівчини голову і прошепотів:

— Саню... Що це?... Куди вони йдуть?

— Полонені... наші... — теж пошепки відповіла
дівчина, не зводячи зачарованих очей зі страшних
мандрівців.

Коли більша частина валки пройшла повз танк,
несподівано почулася команда:

— Гальт!

Полонені стали і майже всі попадали на землю.
Валка спинилась на відпочинок. Німці-вершники теж
спинились і почали злазити з коней.

Дівчина сіпнула хлопчика і, вгрузаючи валянками в замет снігу, зайшла за танк, потягнувши за собою хлопчика і саночки.

Обоє причаїлися.

До них долетіла лайка німецькою мовою, потім голоси віддалилися, видно німці відійшли в другий кінець валки.

Спочатку було тихо, потім десь поруч, по той бік танка, почувся хрипкий, зломлений голос:

— Не піду далі... Сил моїх немає... Не можу...

— А ти потерпи... Дійдеш... Доведемо... — відповів другий голос. Він ще щось додав, але тихо, і дівчина з хлопчиком не могли розібрати слів.

— Не дійду... однаково... — з тугою відгукнувся перший голос. — Хай застрелять... Один кінець...

Голоси замовкли. Було чути здалека лайку вартового, потім і він стих. І раптом десь теж поруч, почувся інший голос, суворий і врочистий:

— Отче наш... Іже еси на небесах...

Дівчина мимоволі здригнулася і завмерла. А голос усе також урочисто і однотонно вимовляв далі слова молитви.

— Да святиться ім'я Твоє, да прийде царство Твоє...

Здавалося все навколо завмерло, і напівмертві люди і природа, і лише цей голос суворий, невблаганний панував над лісом, заповняв просторінь.

Мимоволі очі дівчини підвелися вгору, туди де неслись слова молитви. Небо було прозоро-ясне і чисте, як очі новонародженої дитини.

Чи чуло воно?

Цей голос і слова молитви нагадали дівчині дитинство, таке недавнє і в той же час далеке мов сон.

Затишна кімната, образ Спасителя в куті, освітлений жовтим відблиском лямпати, і тонка постать матері... На ніч мати завжди схилилась над ліжком і, перехрестивши, дбайливо укривала ковдрою...

Дівчина відчула, мов щось затремтіло у неї в грудях. Вона склала руки як до молитви, але згадала

про хлопчика і оглянулася. Хлопчик стояв підвівши голову в гору, і дівчина побачила широко розплющені, повні сліз очі та тремтячі уста, які ворушилися, повторюючи слова молитви.

Хлопчик молився.

— Яко Твое есть царство і сила і слава во віки віков. Амінь.

Урочистий голос замовк. Було тихо. Лише здалека долетів грізний вигук вартового і урвався. Тоді знову почувся голос того, що підбадьорував ослабленого.

— Васю... А Васю... А, що, як...

Голос знизився, почулося шепотіння, але слів не можна було розібрати. Ослаблений відгукнувся також тихо, після чого голос того, що підбадьорував, підвищився, але до дівчини і хлопчика долітали лише окремі слова. Голос говорив щось про жінку і дітей, про яких мусів думати ослаблений. Потім чомусь згадав танк і замети.

На цьому втрутився вже знайомий суворий голос, той що читав молитву.

— Сказано: дерзай і обрящеш... Стукай і відчиниться.

Після чого попередній голос зашепотів щось зовсім тихо й уривчасто.

Врешті голоси замовкли. Дівчина і хлопчик напружено ловили кожний звук, а коли чулися кроки і німецька мова, притискалися одне до одного і завмирили.

Раптом дівчині здалося, що поруч щось зашаруділо. Спочатку почувся тихий звук, ніби хтось штовхнувся об танк, потім долетіло тяжке, сопуче дихання. Дівчина прислухалася деякий час, потім схилилася і знизу, з-під заокруглого краю гусені, виглянула на те місце, де перед тим сиділа з хлопчиком, але відразу ж злякано відсахнулася назад. Вона побачила зовсім близько від себе голову, обгорнену ганчір'ям, потім кістляву, чорну порепану руку із заскоружлими пальцями, які конвульсійно хапалися за землю, і вмить зрозуміла: полонений повз, щоб схватися під танком.

Перше почуття було — радість, що полонений ті-

кає, і бажання допомогти, але надалі її охопив страх. Що, як німці підуть шукати за ним і знайдуть? Тоді загине не лише він, а й вони з хлопчиком, бо німці подумують, що вони теж брали участь у втечі.

Думки її закружляли тривожно, вона почала вигадувати, що скаже німцям, коли їх відкриють, і оглянулася на хлопчика, який, схилившись, теж слідкував за полоненим.

Хлопчик щось хотів сказати до дівчини, але вона приклала палець до уст, наказуючи мовчати. Опісля дівчина знову схилилась і побачила, що полонений майже цілком уже підліз поміж гусенями під танк. Лишилися тільки ноги в подертих чоботах. Полонений, видко, знесилився, а може застряг і не міг пролізти далі, але згодом зробив зусилля і втягнув спочатку один чобіт, потім другий. Дівчина зідхнула з полегшенням і вже навіть почала думати, як би добре було загорнути щілину під танком снігом, але саме в цей час хлопчик схвильовано прошепотів: — Німець іде!..

Дівчина сіпнулася назад і підвелась. Вона теж побачила німця, який переходив шлях, прямуючи до танка. Тоді дівчина схопила однією рукою хлопчика, а другою мотузку від санок і вийшла із-за танка. Німець помітив їх і щось голосно закричав по-німецьки.

Дівчина з хлопчиком, поспішаючи, вийшли на шлях і пішли назустріч німцеві, який спинився, чекаючи їх.

На шляху сиділи і лежали полонені, яких дівчина механічно обходила, намагаючись не зачепити, але майже не помічала. Серце билось гулко, нерівно, а думка напружено і швидко шукала потрібних слів, які вона мала сказати.

Коли дівчина і хлопчик відійшли на віддаль декількох кроків, німець сердито крикнув:

— Ver!..

Потім він додав, що ходити тут не вільно, все тажкож різко і злісно. Дівчина трохи знала по-німецьки, але удала, що не розуміє його. Вона злегка відсунула назад хустку, показуючи своє змарніле, але все ще

гарне обличчя, і, блиснувши в усмішці рядом білих, рівних зубів, сказала:

— Гутен таг!

— Вер! — повторив німець, уже не так голосно і спинив на обличчі дівчини уважний погляд.

— Ми йдемо на село... по хліб... Брудер ногу стер... спинилися... — підбираючи німецькі слова, пояснила, показуючи на хлопчика і граючи очима.

На це німець знову сказав, що тут ходити не вільно, але вже значно м'якше, потім досить брутально поклав руку на плече дівчини, підштовхнувши її до краю шляху, і сам, відійшовши разом з нею, обернувся до одного з вартових і махнув рукою.

Відразу ж почулася команда вставати. Полонені з трудом підводилися, сильніші допомагали слабшим і вишикувалися рядами, обнявшись як і раніш. Але дівчина, як і до цього, не дивилася на них. Вона все намагалася зайти непомітно з другого боку німця, щоб повернути його спиною до танка, і безупину говорила, кокетливо граючи очима, устами і всім обличчям.

Це була гра за життя — її, хлопчика і того третього, що лежав під танком. Вона говорила все, що приходило на думку, підбираючи німецькі слова, і за кожним разом називала німця «гер офіцер-ом».

«Гер офіцер», який був лише гештрейтором, задоволено усміхнувся. Титул офіцера йому сподобався, до того дівчина була гарна. Його червоне відгодоване обличчя пом'якшало, а блакитні, з білявими віями очі теж грайливо обігли загорнену у велику хустку постать дівчини. Шлях був надто нудний, і він нічого не мав проти товариства гарненької дівчини.

Тим часом вартові обходили полонених. У дівчини спинилось дихання і усмішка застигла на устах. Що як добачать?.. Що, як підрахують і кинуться шукати?

Але, на щастя, німці, видко, не збиралися рахувати, а запам'ятати обличчя було нелегко: полонені так скидалися один до одного. Німці сіли на коней і валка рушила.

Старший німець, той, що говорив з дівчиною,

прспустив усіх і пішов з дівчиною й хлопчиком ззаду валки. Він навіть не сів на коня і вів його за повід, а трохи згодом узяв другою рукою дівчину під руку і пустився в розмову.

Йому не подобався цей дикий край, куди його закинула війна. Дома, в Дойчесрайху — далеко ліпше. Але українські дівчата гарні. Він нічого не має проти українських дівчат...

Дівчина з труднощами розбирала, що говорив їй німець. Спочатку вона рахувала кроки, з радістю помічаючи, як віддаль між танком і валкою збільшується. Коли небезпека минула, вона відчула, що дуже втомилася; після нервового напруження настала реакція. Вона лише тепер помітила, що сильна, тверда рука німця стискає її лікоть, і її почало охоплювати почуття огиди і неспокою, але відібрати руку не було як, і вона напружувала останні сили, щоб удавати веселу та підтримувати розмову, і все тягла вільною рукою саночки.

Хлопчик теж утомлено пересував ноги, переводячи широкорозплющені, здивовані очі з німця на дівчину. Він не розумів, про що вони говорили, але йому не подобалося, що цей червонолиций німець тримав під руку його Саню.

Німець урешті теж, видно, помітив, що дівчина зробилася не така привітна, як раніш. Він пустив її руку і сягнув до кишені, звідки дістав велику плитку шоколяди. Відломивши шматок, він повільно обдер його з паперу і поклав собі в рот, скося поглядаючи на дівчину. Очі дівчини на мить блиснули, але враз і погасли. Ніби зачарована, слідувала вона, як шматок шоколяди зник поміж пухких уст німця, але потім зробила зусилля і відвернула погляд. Вона зранку нічого не їла, і цей спокусливий шматок викликав у неї жагуче до болю бажання їсти. Вона конвульсивно проковтнула слину і схилила голову. Тоді німець, задоволено всміхнувшись, простяг їй решту шоколяди і майже доброзичливо сказав:

— Да, іс!

Тремтячою рукою дівчина взяла шоколяду й інстинктивно зробила рух, щоб піднести її до уст, але враз оглянулася на хлопчика і простягла шоколяду йому.

— На... їж... — сказала вона.

В обличчі хлопчика майнула радість, але він не почав їсти, а пошепки сказав:

— Я сховаю... Добре?.. А потім разом з'їмо.

І він сховав шоколяду в кишеню.

Німець знову взяв дівчину під руку і вже зовсім настирливо притис до себе її лікоть.

Полонені йшли, як і до цього, похитуючись то в один бік, то в другий, намагаючись утримати рівновагу.

З притупленим почуттям голодного і знесиленого ества, дівчина слідкувала за останнім рядом зігнутих спин, переплетених рук, за хиткими кроками напівзутих ніг. Млосне почуття огиди від дотику німця почало переходити в цілковиту байдужість. Але в голові всеж настирливо жевріла думка, що треба тікати геть від цього бруталного дотику, від відгодованого обличчя, яке схилилося до неї. Була лиш одна рада: десь на перехресті доріг сказати, що їй треба йти в інший бік і попрощатися. Але чи відпустить її німець?

Так йшли вони деякий час, доки дівчина не помітила, що праворуч від дороги до лісу веде протоптана в снігу стежка. Напевне це був шлях до якогось села або хутора. Дівчина стала йти повільніше. Серце напружено застукало. Зараз вона скаже...

Вона набрала дихання і спинилася.

Німець теж спинився запитливо дивлячись на неї.

— Мушу сюди... — сказала дівчина, показуючи на стежку.

— Вас? — перепитав німець, не розуміючи, але коли дівчина пояснила, що їй треба йти до лісу, він невдоволено і рішуче сказав:

— О-о! Найн, найн! — і, міцніше стисши її лікоть, повів далі.

Дівчині спочатку захотілося заплакати з розпуки, але пізніше її охопило знову почуття втоми і байдужості. Вона дивилася на полонених і думала про те, що ось вона тепер, як і вони, полонена. Німець може зробити з нею все, що схоче, може вбити її і кинути тут на дорозі, і не буде відповідати за це... І нікого це не здивує і не збентежить...

Але на цьому дівчина згадала про хлопчика і знову зробила зусилля відігнати слабкість. Треба було шукати шляху рятунку. А що, як вона попросить німця? Дуже попросить?.. Адже людина він...

Дівчина підвела обличчя до німця і... завмерла. Німець, вирячивши очі, дивився вперед на полонених, лице його почервоніло від злости, а уста люто скрипилися. Дівчина і собі перевела зляканий погляд на полонених і помітила, що поміж рядами виникло замішання. Полонені, збиваючись, посунули в бік дорogi і стали.

Не випускаючи руки дівчини, німець голосно вилаявся, питаючи, що сталося, але раптом, мов обпечений, відскочив від дівчини і замахав до неї руками, щоб вона йшла геть.

Не розуміючи, що сталося, дівчина розгублено оглянулася і побачила, що назустріч їде загін німців з офіцером на чолі.

Вона не встигла ще всього збагнути, як німець притищено, але злісно закричав на неї. Тоді, отямившись, дівчина схопила за руку хлопчика і кинулась назад до стежки, що вела до лісу.

Спочатку вони побігли стежкою, але потім дівчина подумала, що німцям може здатися підозрілою їхня втеча, і вона, затримавши хлопчика, пішла поволі, не оглядаючись, але напружено прислухаючись, чи не йде хто за ними слідом.

Із шляху долітали голоси німців, але не чути було, щоб хтось наздогоняв їх.

На півшляху до лісу дівчина відважилась оглянутися. Валку було видно, вона темним полозом виги-

налася в далині, на шляху, і врешті зникла за поворотом.

Дівчина зідхнула з полегшенням, потім вона згадала, що в них є шоколяда і їй стало майже весело. Щаслива пора — молодість! Вона навіть усміхнулася, уявляючи, як тепер виглядає обурений німець. Може ще й дісталось йому за те, що йшов з дівчиною.

Тепер можна було відпочити і з'їсти шоколяду. Дівчина навіть зідхнула від задоволення, уявляючи у роті смак шоколяди, але все ж спочатку вона оглянулася, куди веде стежка. Стежка, протоптана до лісу, звертала і йшла понад лісом. Видко, що тут ходили люди, але чи дійсно вона вела до якогось житла? Помітивши здалека на стежці постаті двох чоловіків, що йшли назустріч, дівчина попрямувала до них, і, підійшовши, спитала, куди веде ця стежка.

Це були селяни. У старшого, вже літнього дядька, було добродушне обличчя. Він співчутливо подивився з-під густих широких брів на дівчину і хлопчика і сказав, що стежка веде до хутора. Хутір недалеко, якись півкілометра.

Потім, ще раз подивившись на змарнілі обличчя дівчини і хлопчика, селянин додав, що хай дівчина постукає в третю хату та питає про тітку Явдоху. Та пустить їх ночувати і погодує.

Це була справжня радість. Дівчина подякувала і вже повернулася, щоб йти, коли згадала раптом про полоненого, який лежав під танком.

Тоді схвильовано і швидко вона почала розповідати, як полонений заповз під танк і залишився там.

Селяни слухали уважно, потім переглянулися.

— Може хтось з наших, — зідхнувши, сказав старший.

— Він не може йти... Охляв з голоду, — сказала дівчина, — допоможіть йому.

— Та вже ж не кинути людину, — відгукнувся молодший.

Потім обидва почали радитися, як ліпше допомогти полоненому. Їх турбувало, що, як на гріх, не

взяли з собою їжі. Крім того потрібно було дістати одяг, щоб переодягти полоненого. По дорозі житла не було, додому ж вертатись — забрало б багато часу.

— Ну, то нічого, — врешті сказав старший. — Я з себе кожуха здйму. Якось з Божою допомогою доведемо.

І вони відійшли.

Раптом хлопчик, який до цього слухав мовчки, вийняв шоколяду і благальними очима подивився на дівчину.

— Саню... Я віддам шоколяду... Тому полоненому... Щоб він дійшов. А, Саню?.. Ми ж швидко прийдемо до хутора... Можна, Саню, га?

Дівчина, що вже була потягла санки, вражено спинилася. Вона так яскраво уявляла смак шоколяди, яку з жагою чекало все її єство. І тепер хлопчик хотів відібрати в неї цю радість. Вона сердито стисла уста і хотіла вже зробити рух протесту, коли раптом згадала полонених, танк, за яким вони з хлопчиком причаїлися і молитву... Їй здалося, що вона знову чує суворий, урочистий голос, який вимовляв такі знайомі і близькі слова... І знову щось зворушливо-тепле заворушилося у неї в грудях. Вона подивилася на хлопчика довгим поглядом і хитнула головою, не маючи сил сказати «так».

Хлопчик, зрадівши, побіг наздогоняти селян і, спинивши їх, простяг шоколяду.

— Дайте полоненому... Щоб дійшов... — сказав.

Старший селянин узяв шоколяду, а хлопчик повернувся до дівчини.

Зимовий день минув швидко. Сонце сіло, і на поля лягли довгі синюваті тіні. Треба було поспішати.

Дівчина й хлопчик взялися за руки і пішли вперед. Поволі віддаляючись, їхні постаті зменшувались, обгортались фіялковим серпанком простору і врешті зникли за лісом.

Навколо розлився безмежний простір і спокій, ніби все, що жило на землі, спочило, і боротьба, і страждання.

На небі загорілась перша зірка.

Д І Т И

(Фрагмент із циклю «Окупація»)

I

Цього вечора Влодко був дуже задоволений із себе. Поперше, його живіт приємно напивав на пасок, яким були підперезані штанці, подруге, лівою рукою він міцно притискав до грудей сховану під ватяною курткою цілу буханку хліба, а правою обережно, щоб не розплюскати, тримав їдунку із зупою. І не з якоюсь там злиденною зупою, яку дають в їдальнях суспільної опіки для голодуючого населення, а зі справжньою, німецькою зупою, що її варять для німецьких вояків у німецьких кухнях. Зупа, в якій на поверхні плаває товщ завдовжки в палець, з великим шматком м'яса, і густо засипана рижем.

Нехай би тепер зустрівся йому дядько Василь, який називав його ледарем і нездарою. Хо! Дуже шкода, що дядька тепер немає в місті, інакше Влодко навмисне пройшовся б повз подвір'я, де мешкали дядько і тітка. Може б трапилось так, що дядько Василь сидів би на вулиці, на лавці, тоді б Влодко пройшовся зовсім близько, щоб дядькові вдарило в ніс пахощами німецької зупи. Потім можна було б, ніби ненароком, висунути з-під куртки буханку хліба, щоб в очах дядька загорілися вогники заздрощів. Це було б найвище задоволення. Тепер, напевне, дядько не назвав би його ані ледарем, ані нездарою... Хай би сам дядько зумів роздобути собі таку зупу і буханку.

Надалі думки Влодка набрали іншого напрямку, він мав занадто добрий настрій, щоб довго втішатися тією помстою. Власне, дядько Василь не був уже такою недоброю людиною. Все зробив голод. Люди ста-

ли мов божевільні, обкрадали своїх рідних, виривали шматок їжі в дітей. Адже коли під час бомбардування міста німецький літак зруйнував будинок, де жив Влодко, та вбив його маму, дядько Василь і тітка Ганна взяли Влодка до себе. Тітка Ганна навіть плакала і гладила його по голові, називаючи сиріткою та бідною дитиною. Дійсно у Влодка не лишилося нікого з родини, бо батька ще раніше забрали на війну, і після того, як бомбою вбило маму, він залишився цілком самотнім, маючи тринадцять років від народження.

Спочатку дядько був добрий. Але надалі прийшли німці. Доставка харчів до міста припинилася. Всі чекали, що це скоро минеться, але німці не збиралися поспішати, і населення почало вмирати. Дужчі запрягалися в саночки і йшли на села міняти одяг за зерно, слабші — гинули. Тоді дядько сказав, що Влодко хай іде собі, куди хоче, бо їм нічим наповнити його ненажерливу пащу. І Влодко пішов.

Спочатку вештався навколо їдальні суспільної опіки, яку влаштувала міська управа, і жінки, що працювали там, часом давали Влодкові зупу. Але що то й була за зупа! Чиста вода, в якій де-не-де плавало листя. І більше нічого! Коли траплялася мерзла картопля, то це вже була подія. Врешті інстинкт самозбереження підказав Влодкові, що з такою зупою можна незабаром опинитися на кладовищі, де пірамідами складали трупи померлих з голоду, щоб потім кинути їх до загальної ями.

Тоді Влодко змінив рейс і почав кружляти біля німецької стайні, де коней годували чистою пшеницею. На його щастя він натрапив на доброзичливого німця-коняра. Влодко старався з усіх сил і скоро здобув собі право на блискучу посаду постійного прибиральника стайні. Робота не була такою вже тяжкою, а думка про смачний обід робила її майже приємною.

Взаємини між Влодком і його начальником Карлом були цілком добрі. Був це молодий хлопець з незвичайно рудим волоссям, невисокий і товстенький. У перший день знайомства він вийняв з кишені френ-

ча фотокартку і познайомив Влодка зі своєю родиною, яку було відображено на тлі одноповерхового будинку і саду. На першому пляні, на двох стільцях сиділи коротенька товстенька жінка і чоловік старшого віку. Позад них стояли три хлопці, дуже подібні один до одного, і в одному з них Влодко пізнав Карла.

Доторкнувшись товстим коротким пальцем до відображення жінки, Карл сказав:

— «Мутер».

Потім пересунувши палець до старшого чоловіка, сказав:

— «Фатер».

Два хлопці, що стояли поруч Карла, були «брудерами».

На цьому Карл зробився смутним і щось почав говорити, але Влодко не був сильний у німецькій мові і зрозумів лише слово «капут». Проте надалі він при звичайстві, і за деякий час вони цілком добре могли порозумітися.

Карл, як виявилось, не був задоволений з війни. Він волів лишатися дома і, як і його батьки-бавори, господарювати на землі. Його зовсім не обходили великі завсйовницькі пляни фюрера. Досить того, що одного брата вбито, а другому одірвало ногу.

Взагалі Карл любив поговорити, і в цьому відношенні Влодко був для нього добрим партнером, бо вмів уважно слухати. Одного разу Карл навіть відкрив Влодкові велику таємницю свого серця. Сталося це після смачного обіду з пляшкою вина, в наслідок чого Карл прийшов до стайні в замріяному стані. Подивившись на Влодка, Карл, ніжно всміхаючись і червоніючи, мов дівчина, пол'з до внутрішньої кишені, що містилася супроти серця, і, діставши фотокартку, показав Влодкові. На цей раз на картці було відображено молоду кругловиду німкеню.

Треба сказати, що Влодко не надто розумівся на жіночій красі. Власне, він був такого віку, коли хлопчики досить зневажливо дивляться на юних представниць прегарної половини людства. Але за рік самостій-

ного життя він пройшов добру життєву школу і навчився тонкостей дипломатії. Тому, перевівши спочатку байдужий погляд з картки на замріяно-ніжне обличчя Карла, Влодко враз почав згадувати слово, яким би можна висловити цілковите задоволення, а тоді зробив великі очі і, склавши губи кружечком, здивовано протяг:

— «Шье-ен!...»

Обличчя Карла ще дужче розцвіло, він остаточно зворушений перевернув картку і розчулено прочитав напис з підписом «Амалія».

Після того Карл часто розповідав Влодкові про те, як Амалія його кохає, і яка з неї добра господиня. Після війни вони мали одружитися.

Це, звичайно, Влодка цілком не обходило, але наслідки його дипломатії були блискучі, бо кожний раз, після такої приємної розмови, Влодко одержував подвійну порцію зупи і добру буханку хліба.

Саме сьогодні Карл був особливо щедрий, бо одержав з дому подарунок у вигляді вовняного шалика, вив'язаного власноручно Амалією.

Врешті Влодко відчув справжню симпатію до цієї таємничої Амалії і, йдучи додому, цілком щиро побажав Карлові якнайчастіше одержувати шалики від Амалії.

Надалі приємні думки Влодка перескочили на господарські справи. Вчора Влодкові пощастило знайти розкішне мешкання в напівзруйнованому будинкові. Кімната була невеличка і, крім того, що не мала щілин надвір, (не враховуючи, звичайно, вибитих шиб), була ще прикрашена справжньою пічкою, яка певно, одержавши споживу у вигляді сухого дерева, мусіла дати тепло. Отже, треба було роздобути ще дерева. Але Влодко, йдучи з роботи, вже встиг зазирнути в один розібраний будинок і помітити там дерев'яні поруччя, яких ще не встигли розібрати. Зламати поруччя не було надто тяжкою справою, і Влодко, зламавши їх, заховав у темний кут. Тепер він мав віднести до нового мешкання зупу і хліб і, заховавши

в надійне місце, повернути за поруччям. Він уже завчасу відчував приємне тепло, яке мало обгорнути його тіло під час сну, але саме в цей час до його вуха долетіло жалібно хлипання. Влодко повернув голову і побачив біля воріт напівзруйнованого будинку, повз який проходив, хлопчика, що сидів на камені і жалібно схлипував.

Влодко спинився придивляючись хлопчикові. Виходячи з того, що хлопчик був убраний в теплий, охайний, зовсім цілий плащик і хутряну шапку, можна було зробити висновок, що це «мамин синочок». Влодко, що був у доброму настрої, спритно сплюнувши крізь зуби, зневажливо спитав:

— Чого скиглиш, га?

Хлопчик підвів з колін худе заплакане лице і, схлипуючи, сказав:

— Мама нема...

— Ха! Мама нема! — Влодко глумливо скривився. — Моні захотів? Такий здоровий парубок. А де ж твоя мама?

«Здоровий парубок», якому на вигляд було шість років, схлипуючи, розповів, що мати пішла на село міняти речі на хліб і залишила його з сусідкою, тіткою Теклею, яка ходила щодня на базар продавати речі, а повернувшись варила їжу для себе і хлопчика. Але сьогодні тітка Текля не повернулася з базару, напевно німці схопили, і хлопчик лишився сам, бо в будинкові більше ніхто не жив.

Влодко ще раз задумливо оглянув хлопчика і раптом по діловому спитав:

— Їсти хочеш?

— Хочу... — прошепотів хлопчик, і в очах йому майнув знайомий вогник голоду.

Влодко поглянув на свою зупу, потім помацав рукою буханку хліба, що так затишно лежала під ватяною курткою, і рішуче сказав:

— Ходімо до хати. Дам їсти.

В обличчі хлопчика майнула радість. Він підвівся, довірливо дивлячись на Влодка і пішов уперед

стежкою, що вела поміж руїнами будинку, оглядаючись, чи йде Влодко. Обидва пройшли попід стіною і, завернувши за ріг будинку, ввійшли в коридор, з якого вели східці на другий поверх. Але хлопчик, поминувши східці, пішов далі коридором і відчинив двері в передпокій, а може кухню, в якому були навалені купою всілякі речі, старі цебрики, корито, лопата, посуд і мішки з якоюсь трибухою. Хлопчик пройшовши через передпокій, врешті ввійшов у кімнату. Кімната здалася Влодкові розкішною, бо мала в собі ліжко з багатьма подушками, шафу, стіл і навіть канапу з високою спинкою. Посередині стояла залізна пічка з рурою, що вела у вітвір грубки. Але в кімнаті було холодно, а біля печі не було сліду палива.

Влодко поставив їдунку із зупою на стіл і, наказавши хлопчикові дати тарілку, налив зупи, потім одрізав шматок хліба. Хлопчик з жадністю накинувся на їжу і тарілка швидко спорожніла. Хлопчик захоплено подивився знову на їдунку, але Влодко, наливши ще зупи в тарілку, наказав хлопчикові зараз не їсти, а лишити на ранок. Потім одрізав додатково шмат хліба і зібрався йти, але хлопчик знову захлипав і вчепився Влодкові за рукав.

— Не йди... я боюся сам... — рюмсає він.

Влодко спинився, оглянув кімнату і вирішив, що він, власне, нічого не загубить, лишаючись тут. Особливо його спокушувала канапа, на якій, напевно, спати дуже приємно. Тоді він знову поставив їдунку на стіл і, поглянувши господарським оком на пічку, спитав:

— Дрова є?

Але дров не було. Тітка Текля спалила останні. Мусіла назбирати чогось, коли повернеться, але так і не повернулася. Тоді Влодко наказав чекати його, сказавши, що принесе дров, і метнувся по поруччя. На щастя, будинок, де лежали поруччя був недалеко, і Влодко незабаром повернувся, тримаючи обома руками величезний оберемок. Біля пічки лежала сокира, і він тут же нарубав трісочок і, запаливши каганець

запальничкою, з якою ніколи не розлучався, затопив пічку.

В хаті відразу зробилося тепло і незвичайно за-тишно. Але, з огляду на економію світла і палива, Влодко скомандував лягати спати, хоча й було ще рано. Потім узявши з постелі одну подушку і ковдру, він за допомогою хлопчика переніс це на канапу, далі зачекавши, поки маленький господар роздягнеться і ляже в ліжку, зняв свій верхній одяг, стягнув черевики і, погасивши каганець, з насолодою витягся на м'якій канапі.

II

Але спав він недовго. Звичка безпритульного ества зробила його сон настороженим, і тому він прокинувся від якогось непевного звуку. Він відразу ж підвівся і сів на канапі, намагаючись збагнути, де він і що з ним та з якого боку можна чекати небезпеки. Потім згадав минулий вечір, хлопчика, якому дав їсти і в якого лишився ночувати. Але що то був за звук, що збудив його? Може то повернулася мати хлопчика, що пішла на село міняти речі на хліб? Або сусідка, про яку говорив хлопчик, що вчора пішла на базар і не повернулася. Проте, навколо було тихо, і Влодко вирішивши, що то йому здалося, знову схилився на подушку, солодко потягуючись у теплому м'якому ліжку.

Але тільки він заплющив очі, як за дверима знову щось зашелестіло і зашкрябало.

Влодко насторожився. Невже то був пес? Але це було неймовірно, бо в місті всіх собак і кішок давно поїли. Хіба що німецька якась. Але як вона сюди потрапила.

За дверима знову щось зашкрябало, трошки сильніше, і раптом насторожене вухо Влодка вловило тише, схоже на шелест, шепотіння:

— Тьотя Текля... Тьотя Текля...

Це вже напевне був не пес, а людське ество. Але хто?

Влодко знову сів, роздумуючи, чи вставати йому, чи ще зачекати. Він звик зважувати на факти і давати їм вірну оцінку. Це шепотіння здалося йому підозрілим, бо хлопчик казав, що в будинкові немає жодного живого ества. Було мало шансів, щоб повернулася мати або сусідка, бо ночами ходити було надто небезпечно.

Хто ж це міг бути? І чи ховалась в цьому якась небезпека?

Тоді йому прийшла думка, що то хлопчик устав і вовтузився за дверима гукаючи сусідку.

Щоб розвіяти сумнів, Влодко намацав запальничку, яку поклав біля себе на стільці і, вставши з канапи, запалив каганець.

Жовтуватий вогник, ховаючи закутки в темряві, освітив стіл і ліжко з розкиданим на подушці ясним волоссям хлопчика, який солодко спав.

Тоді Влодко підвівся, потискуючи плечима від холоду, сунув ноги в черевики, одяг свою куртку і, взявши в руки каганець, пішов до дверей.

Повернути ключ і натиснути на ручку було справсю хвилини, двері відчинилися і каганець освітив уже знайомі речі, всі ті цебрики, корито, посуд і мішки, за якими Влодко не відразу розгледів маленьку постать, загорнену в хустку і якесь ганчір'я. Влодко підсунув ближче каганець, вдивляючись у невідоме ество.

Це була дівчинка, приблизно таких років як і хлопчик, що спав, може трохи старша. Вона міцно притулилась до стіни, дивлячись на Влодка широко розплющеними, переляканими очима.

— Ти що? — спитав Влодко. — Хто ти?

Дівчинка мовчала, не зводячи з Влодка величезних, повних жаху очей.

— Ну, чого тобі треба, га? — повторив Влодко, і не дочекавшись відповіді, додав:

— Що, в тебе язика нема?

Але дівчинка все мовчала, скоцюрбившись, як

зацькована тварина, яка чекає, що її вдарять.

Влодкові врешті терпець урвався. Він також не мав охоти розмовляти, якщо дівча не хотіло відкрити рота, до того його чекало тепле ліжко, і він хотів спати. І Влодко повернувся до кімнати.

Проте в ліжко він не ліг. Досада його за вперту мовчанку дівчинки пройшла, а перед очима стояло незвичайно схудле личко і застиглий, повний жаху погляд. Дівча певно було чимось налякане.

Трохи згодом Влодко знову взяв у руки каганець і вийшов до передпокою. Але дівчинки там уже не було. Тоді Влодко повернувся до ліжка, скинув ватяну куртку, почував спину і, дмухнувши на каганець, пірнув під ковдру.

Але сон чомусь не йшов до нього. Перелякані, повні жаху очі дівчинки переслідували і непокоїли його, і тому, коли за дверима заскрипіли дошки підлоги, Влодко, не вагаючись, удруге засвітив каганець і, одягнувшись, рішуче вийшов у передпокій.

Там нікого не було, але йому здалось, що в дверях, які вели до коридору, майнула темна хустка. Тоді вирішивши дізнатись, у чому справа, Влодко вийшов до коридору і тут виразно почув, як заскрипіли сходи вгорі. Видко, дівчинка була там. Завагавшись трохи, Влодко пішов по сходах вгору. Йшов обережно, витягнувши вперед каганець, яким освітлював темні закутки.

Сходи привели його до верхнього коридору з вибитими вікнами і виваленим шматом стіни, в який зазирає місяць. Було досить ясно, і Влодко міг розгледітись. З коридору йшло двоє дверей, одні — поруч з виваленою стіною — вели в провалля, другі, також пошматовані, ще трималися, і Влодко штовхнув їх ногою.

Це було не жиле, напівзруйноване приміщення, з вибитим вікном, з діркою в стіні, в якій дмухав суворий морозний вітер. Притримуючи каганець від вітру рукою, Влодко оглянувся і побачив пошматоване і притрушене цеглою дрантя у вигляді покаліченого залізного ліжка, рештки меблів, посуду і ганчір'я. Все це було

навалене купою попід стіною, яка уціліла від бомбардування. Там же стояла поломана, з вибитими дверцятами, шафа.

Влодко уважно почав вдивлятися у купу речей, шукаючи дівчинки, але її ніде не було видно. Тоді Влодко підійшов до шафи і заглянув усередину. Там теж нікого не було, але Влодко помітив, що шафа стоїть трохи боком, ніби відсунена. Посвітивши каганцем, він заглянув за неї і відразу побачив двері. Дівчинка напевне була там. Не роздумуючи довго, Влодко відсунув далі плечем шафу і штовхнув ногою двері.

Його пройняв запах затхлого повітря, людських покидьків і якоїсь гнилизни, але Влодко звик до всього і, витягнувши каганець, оглянувся.

Це була прохідна кімната без вікна. Майже всю її площину заповнило вузьке ліжко, на якому лежала витягнувшись, нерухомо, жінка. Тут же в кутку, в ногах жінки, Влодко побачив дівчинку, що так само, як і внизу, притислась до стіни, не зводячи з Влодка величезних, повних жаху, счей.

Влодко схилився до жінки, освітлюючи каганцем загострені риси. Очі жінки були розплющені і дивилися дивно, нерухомо. Влодко бачив надто багато мерців і відразу зрозумів, що жінка вмерла. Але, щоб перевірити, він торкнувся її руки, що лежала вздовж тіла. Рука була тверда і холодна, вже встигла закостеніти. Влодко ще раз підніс каганець до обличчя жінки, розглядаючи довгий, загнутий до низу ніс, чорні брови і пасма чорного волосся. Риси виразно говорили про семітське походження померлої.

Влодко тихенько свиснув. Він тепер зрозумів усе. Дівчинка і жінка були жидами. Напевно втекли, ховаючись від гетта, куди німці забрали усіх жидів разом з жінками, старими та дітьми, і потруїли їх газом.

Поставивши каганець на полицю, яка, видно, заміняла стіл, Влодко протяг руку і поплескав по плечі дівчинку, що вся тремтіла.

— Не бійся. Не видам, — сказав він. — Свій. Ну, чого дрижиш? Ну...

Губи дівчинки раптом затремтіли, а очі наповнились сльозами.

— Бс-о-юсь... — хрипким, низьким голосом претягла вона.

— А ти не бійся, — упевнено і рішуче сказав Влодко. — Нема чого боятися. Ніхто не знатиме.

Але на цьому він замовк і насторожився. По східцях хтось ішов. Проте тривога була даремною, бо почувся плаксивий голос хлопчика:

— Влодко-о... Де ти?.. Я боюся...

Виявилося, що хлопчик, почувши, як Влодко вийшов, прокинувся і, одягнувшись у темряві, пішов навпотемки за ним.

Влодко посвітив йому каганцем і допоміг пролізти га шафою. Хлопчик не здивувався, можливо, він дещо знав про присутність у будинкові жінки і дівчинки, але він, злякано поглядаючи на мертву, горнувся до Влодка.

Почуваючи себе провідником, Влодко, як людина дії, відразу приступив до справи. Дівчина і далі мусіла переховуватись тут. Отже, мертву треба було прибрати. Але куди? Він знав, що мерців кидали в земляні бомбосховища, які населення з наказу влади викопало в дворах і на вулицях. Під час бомбардування ці бомбосховища рятували мало, але тепер, під час німецької окупації, вони служили за домовини, і туди кидали померлих від голоду, яких потім міська управа складала на тягарове авто і відвозила на кладовище, де трупи кидали до загальної ями.

Влодко спитав, чи є дворі бомбосховище, і хлопчик відповів, що є, він це напевно знав, бо мама копала цю яму, а потім, коли літаки кидали на місто бомби, вони ховалися там.

Тоді Влодко видав наказ: дівчинка і хлопчик мусять узяти померлу за ноги, він візьме під пахви. Так вони її знесуть і покладуть у сховище.

Але на цьому дівчинка кинулась на труп і, захли-

наочись сльозами та здригаючись, простогнала:

— Мамо... ма-а-мо...

Проте надалі вона стихла, а трохи згодом, разом з хлопчиком допомогли Влодкові віднести трупа до сховища. Мертва висохла від голоду і не була тяжкою, але все ж Влодко досить упрів, бо яка там допомога з тієї дрібноти.

Надворі розлилась непорушна тиша, ніби все за-
вмерло і природа і люди, лише місяць як і раніш, ди-
вився на грішну землю, освітлюючи шлях дітям.

Нарешті все було скінчено. Мертва лежала в схо-
вищі разом з іншими трупами, об які Влодко спіт-
кнувся в темряві, втаскуючи її. І це було краще. Не
почнуть придивлятись, хто мертва та чому тут.

Потім узявши дітей за руки, Влодко вернувся до
хати. Внизу, біля східців, він лишив їх, а сам метнув-
ся нагору за каганцем, який залишив там, а тоді всі
трое ввійшли до кімнати. Довелось зупу, яку Влодко
лишив на ранок, дати дівчинці, хоча вона більше
тремтіла і плакала, ніж їла. Нагору, в сховище, її са-
му не можна було вести. Влодко сказав, що одведе ту-
ди ранком, а покищо поклав на канапу і, grimнувши
на хлопчика, щоб той лягав у ліжко, знову стяг свої
черевики і, погасивши каганець, поліз під ковдру,
дбайливо прикриваючи нею дівчинку. Деякий час ді-
ти лежали мовчки, потім Влодко відчув, як дві то-
ненькі ручки охопили його за ший, а мокре від сліз
обличчя притислось до його щоки.

— Ну, ну, — бурмотів Влодко, — чого ти... Не
бійся... Завтра їсти принесу... Ти не бійся... Я тебе ні-
кому не віддам...

Потім і хлипання і бурмотіння замовкли. Золотий
сон злетів і, пестливо огорнувши дітей своїм покри-
валом, поніс їх на крилах забуття в країну мрій, де
нема темряви, зла, де серед розкішних, соняшних
ланів сяють квіти любови і щастя...

В Т І Х А

I

Ганна Семенівна Пахоменко, жінка середніх років, поверталася з базару додому.

Було влітку, але сонце, прикрите габою хмар, не загрожувало спекою, а легенький вітерець жартівливо й приємно грався кінцем шарфа та пасмом темного волосся.

Трохи повна, але миловида, Ганна Семенівна почувала себе молодою, бадьорою й такі ж бадьорі й приємні думки кружляли в її голові. Думала про те, що вона добра господиня, що все горить в її спритних руках, що її донька вийшла заміж і незабаром має подарувати їй внука або внучку, що син добре вчиться й колись буде лікарем, що чоловік її — хороша людина і досвідчений майстер, якого шанують на заводі.

Життя проходило в праці тихо, спокійно, і їй було жаль тих, у кого життя склалось інакше.

Ось сьогодні на базарі якась жінка в темній хустині, з великою родимкою на носі, розповідала про своє життя, нескладне й тяжке. Вона скаржилась на чоловіка, який зраджував її, а тепер і зовсім покинув з малою дитиною.

Історія була досить звичайна, але жорстока, й Ганна Семенівна з подякою згадала про свого чоловіка, з яким прожила двадцять п'ять років і від якого не зазнала жодної прикрости.

Весела і задоволена, Ганна Семенівна перекинула думку на смачний обід, який мала приготувати своєму Григорію Васильовичу.

«Печеня з зеленим горошком. Він це любить», — майже вголос подумала вона, і з цією думкою зійшла

на ганок і підвела руку до лутки над дверима, місця сховання ключа.

Намацавши ключа, Ганна Семенівна приклала його до замка, щоб одімкнути, аж раптом двері від до-тику несподівано й легко відчинились самі.

Ганна Семенівна занепокоїлась. Якщо це прийшла донька, то чому вона поклала знову ключ на місце схованки, а не лишила його в дверях?

В передпокої неспокій ще дужче охопив її. Двері до кімнати були напіввідчинені, чого Ганна Семенівна ніколи не робила виходячи. Всім своїм еством господині вона відчула загрозливе порушення ладу.

Швидко відчинивши двері до кімнати, Ганна Семенівна зробила крок вперед і вражено спинилась.

Посеред кімнати, чистенької і затишної, на двох великих валізках сиділа незнайома жінка. Одягнена вона була досить добре, в капелюсі, але її очі, що дивились десь у бік, і дуже нафарбовані губи здались Ганні Семенівні неприємними.

Деякий час обидві жінки дивилися мовчки одна на одну. Ганна Семенівна здивовано й запитливо, незнайома скоса, уникаючи погляду.

Нарешті Ганна Семенівна спромоглася спитати:

— Вам... кого?..

Жінка ще дужче скривила оком і гугнявим голо-сом відказала:

— Я приїхала до чоловіка.

— До... якого чоловіка? — механічно спитала Ганна Семенівна, відчуваючи, що думки її плутають-ся й вона не спроможна будьщо збагнути. А незнайо-ма жінка продовжувала гугнявим, неприємним голосом:

— Це мешкання Григорія Васильовича Пахоменка? Це мій чоловік. Я приїхала до чоловіка.

Відчуваючи, що ноги її потерпли й стали слаб-кими, Ганна Семенівна безпорадно сіла на стілець бі-ля дверей. В голові майнуло оповідання жінки з ро-димкою на носі, на базарі, потім чомусь Ганна Семенівна згадала про обід, який мала приготувати своєму Григорію Васильовичу, й раптом ясно зрозуміла, що

ця неприємна жінка — дружина Григорія Васильовича, того Григорія Васильовича, з яким вона прожила двадцять п'ять років, від якого мала дітей і кому була все життя вірною, відданою дружиною. І десь з глибини піднеслась нестерпна, пекуча образа й до болю стисла серце.

Значить, Григорій, якому вона віддала все життя, не тільки не був вірним їй, не тільки тимчасово зрадив її, ні, він насмілився назвати цю жінку дружиною!.. І тепер ця жінка прийшла до її кубельця, яке вона охороняла двадцять п'ять років, у якому зберегла, виплекувала кожний закуточок, кожну ганчірочку, де вона вирощувала своїх дітей, де провела щасливі дні, — прийшла з думкою зайняти її місце. Місце господині. Ні, цього вже було забагато! Ганна Семенівна відчула, що сили її повернулися. Вона підвелась і, схопивши міцною рукою один чемодан, потягнула його й жбурнула за двері. Те ж зробила вона і з другим. Потім, вказавши на двері, владно крикнула:

— Геть!..

Жінка не сперечалась. Вона мовчки вийшла в двері й, узявши свої чемодани, пішла на вулицю.

II

І ось передобідні години, які Ганна Семенівна проводила енергійно й працюючо, розтяглись тьмяно, сіро й незвичайно довго.

Образа зростала, переповнюючи груди нестерпним болем. Ганна Семенівна брала рушник, щоб витерти посуд, але відразу, забувши за нього, сідала. Потім знову бралась до роботи, але замість робити, заливалась сльозами. Вона підійшла до дзеркала й побачила своє постаріле, як їй здавалось, обличчя з червоними від сліз очима, гірко закрила його рушником, який тримала в руках.

Старість прийшла несподівано, як і ця непрохана гостя, що назвала себе дружиною Григорія Васильовича. А ще ж сьогодні вранці вона пишалась, що виглядала молодшою за свої роки.

Григорію Васильовичу було за п'ятдесят, та, мабуть, для чоловіків п'ятдесят років ще не пора, за якою йде старість.

І пригадалось Ганні Семенівні перше кохання до синьоокого церковного співака Омеляна, за якого вона так і не пішла заміж.

Григорія Васильовича вона спочатку не кохала, але він упадав за нею, все підсилав сватів. І батьки її вирішили, що людина тиха, працювита буде добрим чоловіком, і віддали доньку.

І Ганна Семенівна звикла й сама полюбила, й ось... Знову сльози стискали горло й образа гадюкою обвивалась навколо серця.

Пригадала народження першої дитини, доньки Катрі, й дурнувате від радощів обличчя Григорія Васильовича, схилене над дитиною. Пригадалися ніжність і турбота його під час її хвороби. Адже любив він, любов проглядала в його руках, поглядах... Невже можна так легко все забути? Забути роки поділених радощів, турботи, все, з'єднане в єдину течію життя, пов'язане одними думками, бажаннями!..

Так гірко минав час. Нарешті годинник відбив чотири години — час, коли Григорій Васильович повертався додому. І майже водночасно залунав дзвінок.

Ганна Семенівна витерла очі, поправила волосся і з суворим, закам'янілим лицем, пішла відчинити двері.

Григорій Васильович увійшов, тримаючи під пахвою новенький мисничок. Ще з порогу, хитро усміхаючись та знімаючи жвавою рукою шапку з лисої голови, він заговорив:

— Чому не відчиняла довго?... Я з подарунком.

І він простяг Ганні Семенівні новенький блискучий мисничок, про який вона давно мріяла й якому б зраділа в інший час. Але тепер вона не взяла мисника, а мовчки презирливо й вороже дивилась на чоловіка.

Ніяково подержавши в простягненій руці мисник,

Григорій Васильович спустив руку, з непорозумінням і запитливо дивлячись в лице дружини.

— На нове господарство купив? — раптом незвичайно їдким голосом сказала Ганна Семенівна, — воно до речі. Тут до тебе жінка твоя приходила...

Але далі Ганна Семенівна не витримала. З її уст зірвались різко слова, сповнені гніву, бажання відповісти болем за біль, переповнені нестерпною образою.

Григорій Васильович слухав мовчки, відкривши рота. Обличчя його виявляло непорозуміння й зусилля щось збагнути. Він, нахилившись, поставив до стіни мисник і випроставшись та витерши хусткою спітнілу лисину, нарешті сказав:

— Що ти верзеш?.. Не доберу...

Ганна Семенівна ледве не пом'якшала, вгледівши його розгубленість, але відразу ж образа знову схопила за серце, й вона ще дужче розпалившись, дорікала чоловікові:

— Дітей би посоромився... Подивись на себе, на свою лисину, на горб на спині... Зігнувся від старости, а туди ж... Соромно людям в очі глянути.

Все, що наболіло їй, всю образу вона хотіла вилити на цю негідну людину, таку непривабливу, зі слідами старости.

Григорій Васильович спочатку, слухав, а потім розсердився. Його лице, вкрите зморшками, зробилось роздратованим, сердитим. Він сплюнув і неголосно відказав:

— Сказилась баба...

Ганна Семенівна теж замовкла. Вона враз відчула себе слабою, самотною, й дуже нещасною. Повернувшись до кімнати, сіла біля вікна і заплакала.

Вона чула, як Григорій Васильович хував мючись, потім затарахкотів покришкою, видко, подивився, що сьогодні на обід, але обіду не було, й він сердито заgrimавши кочергою, ввійшов до кімнати, де сиділа Ганна Семенівна.

— Ти мені толком кажи, — заговорив він, — а не верзи кат-зна-що. Що там трапилось?

Схлипнувши та перериваючись майже після кожного слова, Ганна Семенівна розповіла все.

Григорій Васильович слухав, усміхаючись та лукаво зіщуливши праве око. В деяких місцях оповідання він насмішкувато пхикав. Але раптом якась думка промайнула й він спитав:

— А чемоданів скільки?

— Два, — схлипнула Ганна Семенівна.

— Важкі?

— Важкі... — механічно відповіла Ганна.

— Ану подивись, чи в шафі все ціле? — раптом діловито й заклопотано сказав Григорій Васильович.

Ганна Василівна зняла руки з лиця й розгублено подивилась на чоловіка.

— У шафі...

Потім вона кинулась до відпочивальні, де стояла шафа з одягом. Григорій Васильович пішов за нею. Він побачив, як Ганна Семенівна стоїть перед відчищеною й зовсім порожньою шафою.

— Григорію, вражено промовила вона, — то була злодійка. А я думала...

— Думала... — передразнив Григорій Васильович, — мозок у вас, у баб, короткий, щоб думати. Як же... Сама чемодани винесла. Натє вам. Дозвольте допомогти. А тепер плач. Чого не плачеш?

На обличчі Ганни Семенівни відбилась ніяковість і сум, але вона не заплакала, а тільки зідхнула, глибоко з полегшенням, як людина, що прокинулась від тяжкого сну.

— Чого його плакати, — обізвалась вона, — наживемо. Я тобі ось зараз печеню з горошком... І Ганна Семенівна бадьоро й заклопотано вийшла до кухні.

П Р О Б А

(Уривок з роману)

I

Марина відкинула голову, притулившись плечима до стінки вагону і заплющила очі. Потяг, відбиваючи ритм, мчав уперед, вагон рівномірно в такт похитувався, наспівуючи коліскову пісню, під яку так солодко дрімати.

Ранок був холодний, всі сиділи в плащах, зігнувшись та втискаючи голову в плечі. Осінь цього року надійшла швидко, був лише серпень. Але на обрії сходило сонце, і день обіцяв бути гарним.

Марина ще раз подумала, що від сьогодні починається її нове життя, і те, що день гарний — добре віщування. На згадку про нове життя знову стало трохи моторошно, але про те, щоб вернутись, вона й не думала. З минулим покінчено раз і назавжди, що ж буде далі — покаже майбутнє. Вона почувала себе здоровою і міцною. Це головне.

Механічно Марина підвела руку і, доторкнувшись пальцями до горла, злегка кахикнула. На устах їй майнула усмішка. З голосом все було гаразд, резонатор відгукнувся чисто і гармонійно. За голос Марина була певна, вона майже ніколи не хворіла і не застужувалася. Потім вона спробувала ногою, чи стоїть під лавкою валіза, але замість валізи наткнулась на чийсь ногу. На мить на лиці її відбився переляк, бо у валізі була найбільша цінність — ноти. Але потім вона заспокоїлася. Валіза була на місці, лише відсунулася трохи вбік.

На цьому потяг притишив ходу і, зашипівши та сіпнувши вагонами, спинився.

Марина витягнула голову до вікна, щоб прочитати назву станції. У вагоні всі заворушилися. Лисенький дідок, що до того солодко похрапував, теж струхнув-ся і поліз до великого старомодного саквожаю, з якого дістав мідяний чайник. Марина раптом відчула, що їй хочеться пити, але вона не взяла з собою ніякого посуду. Старенький ніби прочитав її думки і, привітно усміхаючись, сказав:

— Я візьму чайку і для вас. Чайник у мене великий. А ви погляньте за речами. Я вмить...

Старенький хитнув рукою по полиці, де стояли його речі і, переступаючи через ноги подорожніх, побіг до виходу.

Марина механічно підвела погляд на полицю, де показав старенький і, раптом, очі їй широко розплющились і щось подібне до радісного здивування майнуло по лиці. Вона побачила потертий футляр скрипки. Отже старенький був скрипалем. І як вона раніш про це не здогадалась! Адже у нього обличчя замріяне і одуховлене, таке, як буває у музик.

Думки у неї закружляли. Із розмов старенького з сусідою, вона вже знала, що він теж їде до столиці. А що, як він там має зв'язки з оперою?

Марина нетерпляче визирнула у вікно, шукаючи очима старенького, але його ніде не було видно. Почувся другий дзвоник, а старенький все не йшов. Потяг сіпнувся і рушив, Марина відчула, що в неї забилось серце. Невже старенький лишився? І що вона має далі робити? Що робити з його речами і скрипкою?

Але саме в цей час за її спиною почувся вже знайомий, старечий тенорок:

— А ось ми зараз будемо чайок...

Марина швидко озирнулася.

Перед нею стояв старенький, тримаючи в одній руці чайник, а в другій перекуску.

Марина мимоволі з полегшенням зідхнула.

— А я думала, ви спізналися, сказала вона.

Старенький підморгуючи оком, засміявся.

— Я, моя дорогенька, ніколи не спізняюся. Але прошу вас... там лежить папірець... Застеліть... Отак... І ми з вами, знаєте, поснідаємо.

Марина застелила папірець на столику під вікном, а старенький поставив чайник і перекуску, а потім знову поліз до саквояжу і, діставши звідти ковбасу, сир і смажену курку, поклав теж на стіл. Потім сів на своє місце проти Марини і, потираючи руки та весело підморгуючи, запросив Марину.

Марина знову згадала, що нічого не взяла з собою і почервоніла. Вчора так все склалося, що не було часу купити щось, ледве встигла на потяг.

Старенький знову ніби прочитав її думки і добротливо заговорив:

— Прощу вас їсти і не гніватись на старого... Чим багаті... Прощу сирку, ковбаски... Беріть булочку свіженьку...

Старенький запрошував так доброзичливо і привітно, що Марина врешті простягла руку і взяла хліб і сир. Від ковбаси і курки вона відмовилася, бо м'яса не їла.

Старенький зацікавився, чому вона не їсть м'яса, чи не хвора?

На це Марина відповіла, що її вчитель і названий батько так її виховав. Він з дитинства не давав їй їсти м'яса, змушував спати взимку при відчиненому вікні і займатися спортом. І хоч спортсменом з неї добрий не вийшов, але вона вміє і плавати, і на турніку робити, і на ковзанах та лижвах бігати.

— Отже ваш учитель був фізкультурником? — поцікавився старенький.

Але Марина заперечливо похитала головою.

— Ні, він був учителем співів.

Вона раптом замислилася і посмутнішала, а старенький навіть їсти перестав, з цікавістю розглядаючи свою співдорожницю.

— Ви, мабуть, співаєте? — нарешті спитав він.

Дівчина ніби прокинулася від задуми і потакнула головою.

— Так, співаю. І оце їду пробуватись до опери.

На цьому Марина ніяково і соромлячись спитала, показуючи на футляр із скрипкою, чи він, бува, не скрипак?

Старенький лукаво зіщулив праве око і задоволено хитнув головою. Марина не помилилася, він був скрипак і ось уже тридцять шість років працює в опері в оркестрі. Найстарший оркестрант! Може навіть на відпочинок іти, бо має пенсію, але не хоче. Диригенти цінять його бо він добрий концертмайстер.

Старенький пожвавішав, згадавши про улюблену роботу, і почав розповідати про склад оркестри, диригентів. Дівчина слухала його з цікавістю. Її темнокарі, майже чорні, очі, які до того дивилися похмуро і тоскно, ожили, а рання риска, що залягла поміж густими, чорними бровами, розійшлася, від чого обличчя стало по-дитячому довірливим і наївним.

Вкінці старенький знову поцікавився, який вона має голос? Марина відповіла, що меццо-сопрано.

Старенький замислено схилив голову до правого плеча і, врешті, сказав, що меццо-сопрани дуже потрібні, особливо якщо голос добрий і є школа і музикальність. Потім він почав розпитувати, де вона вчилася і що скінчила. Марина відповідала коротко, і старенький вперше звернув увагу, що в розмові у неї голос низький, дуже приємного, м'якого тембру.

Вона не скінчила нічого. І вчилася лише у свого вчителя. Вчитися співати почала коли минуло їй сімнадцять років. Раніше вчитель не дозволяв. Але до того вона вчилася музику і досить добре грає на фортепіані. Тепер їй дев'ятнадцять років. Вчитель казав, що треба вчитися ще рік. Але він раптом помер. А перед смертю він покликав її і сказав, щоб вона їхала просто до опери і пройшла пробу, але, борони Боже, не вступала до консерваторії, бо її там зіпсують. Звук у неї направлено, інше ж, наприклад, вивчити партії можна

з добрим концертмайстром і диригентом. І ось вона, поховавши вчителя, їде, виконуючи його наказ, до столичної опери.

Брови дівчини знову зійшлися над переніссям а пошерхлі хлоп'ячі уста сіпнулися, як у покинутої дитини. В неї нікого не було на світі, крім нього. І тепер вона залишилась сама...

Старенький заблимав очима, потім вийняв велику хустку, висякнувся і зідхнув.

У нього теж була донька, така як Марина, трохи старша, яка вийшла заміж за інженера і живе на Донбасі. А вони зі старою лишилися сами.

— Ростили, ростили, а вона виросла і пурхнула, — жалівся старий. — І ще, знаєте, скільки я зусиль поклав, щоб її музики вивчити. Вивчилася, кінчила консерваторію і, раптом, заміж... Зустріла студента. Нічого особливого, звичайний студентик, і ось вам... Геть і батьки, і музика. Заміж і кінець! Думалося — вийде за свого, музику. Ні! Інженер.

Старенький зідхнув. Потім почав розпитувати, чи Марині є де спинитися. Коли Марина відповіла, що збирається спинитися в готелі, він сказав, що поведе її до готелю, недорогого і пристойного, а, на всякий випадок, на папірці записав свою адресу. Він би взяв її до себе, але вони зі старенькою жили в одній кімнаті. Але, врешті, на всякий випадок вона завжди може розраховувати на них. Їх кімната і вони завжди до її послуг.

Крізь вікно вагону замаячили будівлі і димарі заводів. Потяг в'їхав у передмістя столиці. Всі заворошилися, почали складати речі, одягатись. Старенький теж поклав чайник у саквояж і, витягнувшись, навшпиньках почав здіймати з полиці скрипку.

Марина і собі витягла з-під лавки свою валізу, поправила капелюх і плащ і стала дивитися у вікно.

Ось воно, місто, величезне, таємниче, чуже і байдуже. Їй раптом захотілося вернутись в маленьке містечко, де вона зросла, в затишну кімнату, де стояв старий, але добрий фортепіан, а стіни були вкриті поли-

цями з нотами і книжками. Вчитель завжди казав, що поліці приглушують і забирають звук, але іншого місця для нот не було. На цьому Марина знову згадала, що вчителя вже нема і вертатися їй нема чого. Але довго роздумувати не було часу. Потяг став. Почали виходити. Старенький одяг фетрового* капелюха, від чого враз набрав поважного вигляду, і покликав Марину. Марина схопила валізу і покірливо попрямувала за ним, боючись відстати і загубитися.

На платформі було галасно і метушливо. Маленький газетяр дзвінким голосом вигукував назви часописів, які тримав у руці, десь голосно сперечалися, хтось радісно вітався, а над усім панував упевнений баритон, що оголошував через гучномовець, відправку потягів.

Старенький ішов упевнено, розштовхуючи натовп і спритно пробираючись уперед, але Марина що разу коли її штовхали, злякано озиралася і, врешті, мало не загубила старенького. Але він своєчасно озирнувся і спинився, усміхаючись до неї добротливо і підбадьорливо.

— Загубилися?.. Нічого, то спочатку так. Потім звикнете. Гомін у нас. Народу багато.

Потім він почав їй казати, де міститься опера, як прізвище диригента і коли краще зайти туди.

В цей час вони вийшли на майдан, де стояли трамваї. Старенький ще здалеку побачив потрібне число трамваю і побіг уперед. Марина побігла за ним. Обое своєчасно всіли, бо вагон відразу рушив. Старенький, дуже задоволений, що не довелося чекати трамваю, взяв два квитки і почав знайомити Марину з містом, називаючи вулиці, якими вони проїздили, і показуючи видатніші будівлі. Він дуже жалкував, що трамвай не проїздив повз оперу. Але завтра Марина її побачить. Сьогодні хай відпочине, виспиться, а завтра десь о десятій годині зранку можна піти до опери.

Недалеко від центру вони висіли з трамваю, і ста-

*Фетровий капелюх — фільцовий капелюх.

ренький повів її до готелю і навіть сам запитав порт'єра, чи є вільна кімната та на яку ціну. Високий тонкий порт'єр відповів, що кімната така є, якраз щоби звільнилася, і не дуже дорога. Марина відразу погодилася її взяти, але старенький не заспокоївся, доки не оглянув кімнати. Вона була маленька і напівтемна, бо вікно виходило в двір, який окружляли високі будівлі. Але Марина була задоволена. Потім старенький поцікавився, чи є при готелі їдальня, де б Марина могла пообідати. Їдальня була. Тоді, заспокоївшись, старенький сів до стола і написав на папірці детально адресу опери, яким числом трамваю їхати, де виступити та до кого звертатися в опері. А також дописав своє ім'я та прізвище. Називався він Константин Федорович Красовський. Потім старенький устав і простяг руку, ще раз нагадуючи, щоб на випадок потреби, Марина звернулася до нього.

Марина міцно стисла руку після чого старенький взяв свій саквож та скрипку і вийшов.

Залишившись сама, Марина сіла на потерту килинку і замислилася. Вона враз відчула себе самотньою, покинутою і нещасливою. На очі їй набігла сльоза і скотилася по щоці. Механічно вона стерла її долонею. Потім устала, підійшла до валізи, одімкнула її і, перекинувши речі, витягнула знимку, оправлену в рямці. Подивилася на портрет, потім підійшла до столу, поставила його і сама сіла напроти. На портреті була відображена вже літня людина, з чисто виголеним підборіддям, погірдливо і владно складеними губами, з високим чолом та задумливими і в той час допитливими очима.

Марина дивилася на портрет довго, непорушно, потім уста їй засіпалися, вона поклатла голову на руки і гірко заплакала, здригаючись плечима.

II

Другого дня Марина, як завжди, прокинулася ра-

но. Спочатку розплющила очі і, не зустрівши знайомого портрету Бетговена, що висів проти її ліжка, здивовано оглянулася, потім згадала все і враз сіла на ліжко. Брови їй знову зішлися над переніссям, але вона стріпнула головою, скочила і звичним рухом скинула сорочку. Холодний вітер, вдершись крізь відчинене вікно, охопив морозом її тіло, але вона не зважала на це і почала робити руханку. Потім накинула на себе халат і пішла в умивальню, де облилася холодною водою. Повернувшись, швидко одяглася і, почувавши себе міцною і сильною, вже зовсім бадьоро зійшла вниз до їдальні.

Але їдальня була ще зачинена. Марина вернулася назад, дістала з валізи ноти, вибрала арії, які їй здавалися найкращими, і почала ходити по кімнаті в думках наспівуючи їх. Співати, навіть напівголоса, вона боялася, щоб не збудити сусідів, але злегка, закритим ротом, декілька разів мугикнула, пробуючи резонатор. Голос був, як завжди, в порядку. Вона уявила, як заспіває повним голосом в опері, і їй зробилось майже весело... Ті артисти, що вона їх слухала в радіо, здавалися їй слабими. Вчитель не раз зневажливо морщився, слухаючи їх. Сьогодні вона покаже, що таке голос і школа.

Вона знову підійшла до стола і, взявши в руки портрет учителя, з любов'ю подивилася на нього. Сьогодні вони з учителем покажуть їм...

Вона мусіла довести всім, що його школа була єдиною завершеною. У валізі, разом з нотами, лежали його записки: «Теорія співів» та «Основи звуку». Це був цінний вклад в мистецтво співів. Але Марина, його учениця і послідовниця, мусіла ще на собі довести всю велич і силу його вчення.

В коридорі почувся рух, застукали дверима. Готель пробуджувався.

Марина знову зійшла до їдальні і замовила собі склянку молока й темного хліба. Поснідавши, вернулася до своєї кімнати і, хоча була лише дев'ята го-

дина, вирішила йти пішки до опери, щоб подивитися на місто.

Одягла білий капелюх-беретку, стареньке витерте пальто, що було замале на неї, особливо короткі були рукави, які не закривали зап'ястя рук. Учитель все збирався купити їй нове, але не встиг... Потім Марина витерла черевики, теж полатані й немодні, ще раз оглянула себе в дзеркалі і засміялася.

Власне, на зверхній вигляд розраховувати не було чого. Ті жінки, що вона їх учора бачила на станції і в трамваї, були одягнені зовсім інакше. Звичайно, вона виглядала бідною, обдертою провінціалкою. Але те, що мали вони, вона незабаром матиме, а те, що має вона, вони не матимуть ніколи. Їй знову зробилося весело. Згадалися слова вчителя, який говорив, що головне завдання одягу — захищати тіло від холоду і змін у погоді, а разом з тим бути зручним і не заважати рухатись. Це для того, хто хоче бути сильним і здоровим, що ж до тих, хто дивиться на одяг як на прикрасу...

Вчитель говорив, що мусить бути гармонія між красою і силою. Справжня, шляхетна краса вимагає спокійних ліній і м'яких тонів. Яскраві кольори — ознака вульгаризму і низьких інстинктів. Жінки, наприклад, фарбують яскравою червоною фарбою уста, щоб викликати бажання в чоловіків...

Марина знову оглянулася на портрет, і відчула, як туга схопила її за серце. Вона вже ніколи не побачить його, не почує голосу... Ніколи... Все ество її повстало проти цього. Це неправда!.. Хай не так швидко, там, в іншому світі, але вона зустрине його. І дасть звіт. Як колись розповідала йому про те, що робила в школі... Крім того, вона вірила, що він знаходиться біля неї і все бачить і знає. Він говорив про це, а вона звикла вірити йому...

Їй знову зробилося легше. Ще раз передивилася ноти, згорнула їх, взяла до рук портрет учителя і прошепотіла:

— Ходімо вже... Добре?..

Потім заплющила очі і потихеньку притисла портрет до грудей, але враз чомусь злякавшись, поставила портрет на місце і вийшла з кімнати.

Внизу у порт'єра спитала, як краще пройти до опери. Виявилось, що пішки було не так далеко. Накресливши плян і записавши назви вулиць, якими треба було йти, Марина вийшла на вулицю.

Ще раз оглянулася на готель, щоб краще запам'ятати, і пішла, тримаючи в руках папірець із пляном.

Місто їй не дуже подобалося. Сіре, будівлі високі, непривітні, повітря жакливе... І люди всі сірі, бліді, заклопотані. Все десь поспішають. Учителі завжди негативно висловлювався проти великих міст. Але, щоб співати, вона мусіла жити тут. Зате влітку професор наказував проводити вакації десь близько природи. Це оновить після нездорової зими і поверне сили. Вона, звичайно, так і робитиме.

На розі великого майдану Марина спинилася, роздумуючи куди завернути, і тоді вирішила, що краще запитати. Якась людина, мабуть, двірник, що сидів біля воріт шестиповерхового будинку, відповів, що театр зовсім близько. Ось завернути в цей провулок і праворуч.

Справді, коли Марина, пройшовши провулком, повернула праворуч, то відразу впізнала знайому з фото-знімок фасаду оперового театру з колонами.

Серце їй забилося. Ось вона, опера... Той храм де вона мала скласти свій дар і віднині служити богові мистецтва.

Опера... Мрія всіх співаків... Що ж чекає її тут?

Несміливо підійшла до дверей і спинилася, побачивши велику об'яву. На об'яві було написано, що саме сьогодні, о десятій годині, почнеться проба співаків до опери. Їй просто щастило!.. Саме потрапить на пробу.

Двері опери відчинилися, і звідти вийшли дві розфарбовані, вертляві панночки. Вони щось жваво цокотіли, але Марина не розібрала, що саме... Вона хотіла, було, спитати їх куди йти, але панночки поглянули на

неї так байдуже, такі були заклопотані чимсь своїм, що Марина вирішила їх не чіпати.

Ще раз згадавши вчителя, вона глибоко зідхнула, взялася за ручку дверей і ввійшла до приміщення опери.

В першому передпокою не було нікого. Вона пройшла далі — теж нікого не видко. Нарешті відчинила двері до фойе і там побачила сторожа, що дрімав, сидючи біля дверей.

Несміливо і ніяково вона спитала його, як пройти на пробу.

Сторож підвів на неї заспані очі і хитнув головою вбік дверей, що виходили з протилежної сторони фойе. Марина слухняно перейшла фойе, обережно ступаючи по блискуче начищеному паркеті, і відчинила двері, які показав їй сторож.

Це було бічне фойе, куди виходили двері льоаж. Там було уже досить людей, які здебільша стояли купками. Якийсь високий чоловік у подертому пальті ходив сюди й туди, заклавши за спину руки, в яких тримав ноти. Марина підійшла до нього і спитала, де записатися на пробу. Людина в подертому пальті показала в кут, де за столиком сиділа жінка, із закучерявленою зачіскою, і Марина попрямувала до неї.

Жінка спочатку допитливо подивилася на Марину, потім покрутила олівцем, який тримала пухкими пальцями з яскраво нафарбованими нігтями і недбало спитала, що Марина скінчила та де співала... Коли ж Марина сказала, що ніде ще не співала, жінка відповіла, що проба до хору почнеться по обіді. Марина пояснила, що вона не до хору, а хоче пройти пробу як солістка, жінка на це знову окинула Марину зневажливим поглядом і, стиснувши плечима, ліниво спитала, що вона має співати.

Марина назвала. Жінка записала на папері її прізвище і назви арій. Потім байдуже відкинулася на спинку стільця, показуючи всім своїм виглядом, що не має охоти до розмови.

Марина прикусила губу і трохи почервоніла, від-

чуваючи, що її охоплює злість. Жінка чомусь нагадала їй курку, із своїм кучерявим чубом і довгими гострими нігтями.

— Коли почнеться проба? — вже різко спитала Марина.

— На об'яві написано, — процідила крізь зуби жінка і, подумавши, додала: — О десятій.

— А котрою я співаю? — тим же тоном спитала Марина.

Жінка взяла папірець в руки, подивилася і також неохоче відповіла, що дванадцятою.

Марині дуже хотілось сказати щось різке, але вона стрималася і, відійшовши, стала самотньо біля стіни, з-під лоба оглядаючи присутніх.

Розмова з жінкою зіпсувала їй настрій. Дурна курка, яка нічого не варта, не хоче говорити! А все, звичайно, тому, що Марина вдягнена бідно.

Марина знову оглянула всіх, хто був у фойє. Переважно всі були одягнені добре, а дехто навіть з претенсією на ефект, і лише співак в подертому пальті, нагадував про бідність і нужду.

Щоб одігнати недобрі думки, Марина почала розглядати його. Це був уже немолодий чоловік, лисий, з довгим гострим носом. Він мугикав, видко, повторюючи те, що мав співати, і без перестанку ходив. Потім він підійшов до гурту і почав щось жваво говорити. Йому відповідали зневажливо, і він нарешті одійшов і знов почав ходити, але вгледівши Марину, підійшов до неї і почав розпитувати, що вона має співати та де вчилася. Проте не дав їй відповісти і заговорив сам.

— Тут ніхто не цінить співів. Справжніх співів. Я вчився у великого співака. Маю добру італійську школу. Але хіба вони розуміють!

Він хитнув рукою, невідомо в чий бік, чи тих хто був у фойє, чи тих, хто мав слухати...

— Своя лавочка, — продовжував він, — треба взяти декілька лекцій у концертмайстра і заплатити добре, то все буде гаразд. Гроші! І протекція. Хто немає того і другого — каюк! Але я їм доведу.

Потім він почав розповідати знову про те, який у нього незвичайний драматичний тенор і чудова школа та яким він користувався успіхом.

Марині зробилося нудно. Співак здавався їй трохи божевільним, і вона майже зраділа, коли він, побачивши нових відвідувачів, залишив її. Це були, видно, його знайомі, і він побіг до них, про щось розмовляючи та розмахуючи руками.

Помалу фойє наповнялось. Присутні виглядали різноманітно; були тут і старі і молоді, одягнені бідно і добре. Звертали увагу на себе дві гарненькі молоді панночки, одягнені однаково в темно-синіх пальтах, з хутром на плечах, в ефектовних капелюхах, з дорогими шкіряними торбинками в руках. Вони стояли в колі чоловіків, здебільша теж добре і модно одягнених.

Нарешті двері ще раз відчинилися, і на цей раз увійшов молодий чоловік у сірому пальті та сірому фетровому капелюсі. У фойє склався рух, а з гурту, що стояв недалеко від Марини, почулося виразне шепотіння: «Лободинський»...

Марина з цікавістю оглянулася, розглядаючи нового пришельця. Так ось він, цей Лободинський, прем'єр опери, улюбленець публіки, про якого так багато говорилося. Вона чула його по радію разом з бурхливими оплесками, що супроводжували кожний його виступ.

Увійшовши, Лободинський зняв капелюха, загально вклонився, трохи театральним, але вільним рухом, до всіх і підійшов до двох гарненьких панночок, що стояли в колі прихильників. Недбалим рухом стягнувши з рук шкіряні рукавиці, він привітався з панночками і почав з ними розмову. Панночки розцвіли і напередими почали щось щебетати.

Лободинський стояв лицем до Марини, і вона мала змогу розглядати його. Він був безперечно гарний. Навіть ліпше ніж на фотознімках, які бачила Марина. Риси обличчя були бездоганно вірні й усмішка весела і по-хлопчачому задьориста. Також по-хлопчачому

кучерявилось на скронях світле волосся, а в карих очах виблискували золотаві іскорки. І постать була висока і струнка, без зайвої товщини, характерної для оперових прем'єрів. Проте він був занадто молодий і, видно, не встиг ще набути про шарку жиру.

Лободинський тим часом підвів руку, в якій тримав свої рукавиці, і злегка вдарив ними одну панночку по щоці. Панночка засміялася, але Марині цей рух здався нахабним. Справді, співак тримався занадто самовпевнено, видно не вважаючи за потрібне вживати ввічливості.

Марина так задивилася на тенора, що здригнулася, коли поруч почувся голос:

— Ось де ви!..

Перед нею стояв учорашній старенький. Він, мабуть, добре відпочив, бо виглядав рожевий і задоволений. Марина щиро зраділа і міцно й довго стискала руку свого нового знайомого. Вона раптом згадала, що він називається Константин Федорович Красовський, і це ім'я їй здалося таким же привітним і знайомим, як і сам старенький.

— А мені, знаєте, вчора дісталось від моєї старої, — говорив Красовський. — Я, розумієте, розповів їй про наше знайомство і розмову і, уявіть, вона наступила на мене, як я міг молоду дівчину лишити саму в місті. Просто, знаєте, жити не дає. Каже, що ви зовсім добре могли тимчасово перебути в нас. Можна канапу відгородити шафою і таке інше. І на сьогодні наказала мені привести вас на обід. Інакше мені і з'являтися не можна...

Марина подякувала старенькому і дала згоду піти на обід, а Красовський ще додав, що дома поінформовані, що Марина не їсть м'яса, і для неї спеціально готується страва.

На цьому Красовський нахилився до Марини і таємниче зашепотів:

— Жюрі йде.. Ось праворуч...

З дверей, що вели за куліси, вийшло декілька чоловіків і одна незвичайно гладка жінка.

— Оцей спереду, високий, директор театру, він же і режисер, Свідченко, — шепотів Красовський. — А далі, отой з довгим волоссям, диригент Волошин. Чудовий диригент!.. Король! І людина гарна. Тільки суворий. А цей лисуватий в синьому костюмі, баритон Загорський. А гладка жінка — співачка Білошенко-Задорська.

Марина з цікавістю подивилася на Волошина. Він їй відразу дуже сподобався. Обличчя горде, відкрите, чоло високе із зачесаним назад руським волоссям, злегка вкритим сивиною на скронях. А уста складені владно і уперто. Як у вчителя.

Члени журі тим часом увійшли до залі. Лободинський теж попрощався зі своїми панночками і пішов слідом за членами журі. Із-за куліс вийшла висока людина з лицем старого актора і проголосила, що всі, хто записався до проби, мусять іти за ним.

Красовський побажав Марині добре співати і сказав, що піде її слухати з бельєтажу, бо до партеру йти заборонено, там сидить лише журі.

Марина затрималася, пропускаючи всіх, і ввійшла за куліси останньою. Холодок неприємно стиснув їй серце. Отже почалося.

Хвилювалися всі, кожний на свій лад. Одна з двох гарненьких панночок (виявилось, співає тільки одна), весь час м'яла в руці хусточку й нюхала щось; її подруга поправляла їй зачіску і намагалася заспокоїти її. Якийсь баритон безперестанку відкашлювався і відпльсдувався. Співак у подертому пальті увесь час поправляв комірець, ніби той заважав йому, і мугикав, видно, випробовуючи голос: нарешті не витримав і досить голосно заспівав вправи, але на нього відразу зашикали.

Марині раптом стало смішно. Ніби на страту йдуть, — подумала вона, — а все ж таки йдуть.

Вона з цікавістю оглянула всіх. Справді, обличчя перелякані, схвильовані, у кого бліді, у кого вкриті червоними плямами. Якась жінка пила валеріанові

краплі і врешті напівзомліла сіла на стілець, який їй підсунули.

«Невже і я так виглядаю?» — подумала Марина. Уявила себе переляканою, з виряченими очима і роззявленим ротом, і ледве не засміялася. Її охопила нервова веселість. Хотілося жартувати, сміятися. Але вона набрала повну діафрагму дихання і заспокоїлася.

— Кричевська! — почувся голос людини з лицем актора.

Жінка, що їй робилося млосно, встала зі стільця і тремтячими руками поправивши сукню, з благанням подивилася на інспіцієнта.

— На сцену! — прошипів він.

Жінка пішла. За нею слідом пішла піяністка, чорна, худа, з довгим носом.

Почулися звуки роялю. Піяністка переграла вступ, але співачка не вступила. Піяністка повторила вступ і тоді почувся тремтячий, фальшивий голос:

«Вже північ близько... А Германа нема... нема...»

Марині зробилося соромно. Вона одвернулася, щоб не бачити співачки, і ледве стрималася, щоб не затулити вух.

«Ах, як втомилась, зів'яла я» — завивала співачка.

Раптом звуки роялю урвалися. Біля рампи засвітилося червоне світло — знак, що співак не підходить і журі його далі не буде слухати. Але співачка відразу не зрозуміла в чому справа, і продовжувала співати. Нарешті не чуючи роялю, спинилася і оглянулася. Інспіцієнт махав до неї руками, щоб вона йшла геть. Жінка розгублено подивилася на нього, потім оглянулася до партеру, де сиділо журі, і безпорадно направилася за куліси.

— Кудрявцев! — оголосив інспіцієнт.

На сцену вийшла висока, худа людина з незвичайно довгою шиєю і випнутим кадиком.

Марина одвернулася і відійшла далі від сцени. До неї долетіли звуки куплетів Мефістофеля. Висока лю-

дина заспівала рідким, силуваним басом. Його вислухали до кінця, але другої арії не дали співати.

Після нього вийшла невелика, кругленька жінка і заспівала досить сміливо і чітко арію Мікаелі. Тембр голосу був приемний, і співала вона чисто. Марина здихнула з полегшенням. Наприкінці арії співачка зовсім розспівалася і останню високу ноту взяла легко і гарно.

Хтось із журі попросив, щоб вона ще щось заспівала, і співачка назвала арію з перлинами з Фавста. Також і цю арію вона проспівала добре. Її спитали, де вона співала. Виявилось, що співачка працювала в опері на провінції. Її врешті відпустили. Вона повернулася за куліси задоволена і щось весело, пошепки, почала розповідати.

За нею викликали співака в подертому пальті. Пальто він уже зняв і лишився в старенькому полатаному костюмі. Він відкашлявся, поправив комірець і, відкинувши назад голову, пішов. Вийшовши на сцену, він з достойним виглядом вклонився до залі і зробив театральний рух рукою в бік піяністки, щоб вона починала.

Хтось за кулісами приснув сміхом. Піяністка заграла вступ до аріозо Германа. Співак склав руки долонями до купи і, зробивши крок уперед, трагічно заспівав:

«Прости небесне сотворіння,
Що я порушив спокій твій»...

Голос у нього був різкий, хоча досить сильний, але він так кумедно мотав головою, завертав очима і вимовляв слова з таким надмірним патосом, що його дійсно не можна було слухати без сміху. Дійшовши до високої ноти він задавився та зафальшував і, видно, щоб допомогти собі, підвівся навшпиньках і ще з більшим трагізмом притиснув до серця руки...

Хтось за кулісами знову приснув зо сміху. Марина теж не могла стримати усмішки.

Нарешті засвітилося червоне світло. Звуки роялю урвалися. Але співак продовжував співати. Нарешті

з обуренням обернувся до п'яністки, а коли вона показала на червоне світло, щось пробурмотів і, з погордливо ображеним виглядом, пішов за куліси.

— Свині!.. Осли... — почувла Марина його голос. — Хіба вони щось розуміють!.. Експлуататори... Шкіродрали!

Він ще довго висловлював своє обурення і розповідав, яка в нього чудова італійська школа та яким він успіхом користувався, доки хтось з адміністрації не прошипів до нього, щоб він або замовк, або йшов геть.

Проба продовжувалася. Добрих співаків не було, лише один баритон проспівав досить пристойно куплети тореадора, та арію князя з «Винової кралі».

Тоді інспіцієнт виголосив:

— Марина Книш!

Марина підвелася із стільця, на який перед тим сіла, відчуваючи, що серце їй забилося частіше і, стиснувши ноти, повільно пішла на сцену. Спочатку підійшла до фортепіяну, поклала ноти на покришку, а арію, яку мала співати, поставила перед п'яністкою, потім підійшла до рампи.

Ніби крізь завісу побачила посеред порожнього партеру в проході стіл, а за ним людей і відразу догадалась, що то журі. Серце все також билось швидко і нерівно. Але почувлися звуки роялю. Марина міцно стиснула руки і глибоко набрала повітря.

ІІІ

Члени журі видимо нудилися. Головний диригент Волошин розглядав партитуру, що лежала перед ним на столі; співачка Білошенко-Задорська, тримаючи пухкими руками торбинку, схилила на бік голову і виразом обличчя, страдницько-поблажливим, здавалось говорила: «Якби ви погано не співали, я однаково вас вислухаю». Лободинський розважався тим, що переморгувався з гарненькою хористкою, що сиділа в льожі бельєтажу, режисер щось малював на папері,

а баритон Загорський, який мав за собою двадцятьп'ятьрічний стаж співака, зручно відхилившись на спинку стільця, та склавши на животі руки, солодко похрапував.

На Марину, коли вона вийшла, ніхто не звернув уваги. Лише режисер, кинувши на неї байдужий погляд, відсунув папірець, який розмальовував і, схилившись до Волошина, сказав:

— Перевелися голоси. Сама дрібнота.

Волошин хитнув головою, злегка відбиваючи такт партитури ногою.

Коли піяністка заграла вступ, режисер, поблажливо усміхнувшись, пробурмотів, більше сам до себе:

— «Орлеанська Діва»...

І знову взявся за олівець.

І раптом по залі пронісся, повний незвичайної краси і сили, голос:

«Так час пройшов... Так, час пройшов.

Скоряйтесь мусить вищому велінню Іоанна»...

Всі заворушилися. Диригент Волошин кинув партитуру і підвів здивований погляд на сцену. Повне обличчя співачки Білошенко-Задорської витягнулося, а брови підвелися вгору. Лободинський, із застиглою на устах усмішкою, яку він було спрямував до хористки, повернув голову до сцени. Режисер випустив з пальців олівець і всім тілом повернувся в бік сцени, а баритон Загорський раптом прокинувся, в непорозумінні блимаючи очима, хотів, мабуть, спитати, що сталося, але так і застиг з відкритим ротом.

А голос, що лився зі сцени, набирав щодалі більшої сили і краси, наповнював залю і розливався далеко навкруги.

«Прощайте ви, поля, ліси, долини,

Мій рідний краю й доме мій, прощай»...

Кожне слово в устах співачки, може завдяки підкреслено виразній дикції, набирало особливого змісту

і переконливості, і це, разом з виняткової краси голосом, справляло незвичайне вражіння.

Волошин, спершись ліктями на стіл, увесь нахилився вперед, не зводячи зі співачки напружено-зацікавлених очей.

На сцені стояла молода дівчина, бідно одягнена, не можна сказати щоб гарна, але... Це була Жанна Д'Арк. Дійсність зникла. Перед ним стояла бідна пастишка, яка прощала рідні місця, щоб іти рятувати батьківщину. Що це? Ілюзія чи дійсність? Він несподівано відчув, що туга, про яку розповідає Жанна, охоплює його...

А голос все розливався, зростав, а наприкінці, на високій ноті, забринів так могутньо, вільно і гарно, що слухачам захопило дух.

Коли співачка замовкла, деякий час панувала тиша, звуки фортепіяну, що закінчував арію, здавалися такими слабкими і сухими в порівнянні з цим незвичайно барвистим голосом. Але нарешті замовк останній акорд. І знов раптом балькон, на якому сиділи переважно учні консерваторії, вибухнув оплесками, які підхопив бельетаж. Це було незвичайне явище, бо на пробах оплесків не дозволяли, але ні режисер, ні диригент не звернули на це уваги.

Режисер витягнувши до Волошина шию і, широко розплющивши очі, протяг:

— Ну-у, я вам скажу... Голосище...

— Чудовий голос, — захоплено сказала Білошенко-Задорська.

Баритон Загорський питає, як її прізвище, а Лободинський розглядав її з цікавістю, з якою хлопчачки розглядають нового звіра в зоопарку.

Коли гомін вщух, почувся голос Волошина:

— Що знаєте ще?

Марина подивилася на Волошина, подумала і сказала:

— Поліну, Зібеля, Амнеріс... Трубадур...

Потім Марина зморщила брови, видно забула, і врешті махнула рукою.

— Все знаю! — сердито сказала вона.

Волошин усміхнувся.

— Давайте «Трубадур». Оповідання циганки.

Марина підійшла до фортепіяну, порилася в нотах і, знайшовши потрібне, поставила ноти перед піяністкою, яка дивилася на неї з цікавістю і майже зі страхом. Потім Марина глянула випадково в бік куліс і зустріла витягнені голови та зацікавлені очі. Брови їй знову зійшлися і вона швидко пішла до рампи. Але потім обернулася, спочатку до піяністки, потім до жюрі і нарешті невпевнено звернулася до Волошина:

— З речитативом?.. Чи просто арію?

— З речитативом, — усміхаючись, відповів Волошин.

Тоді Марина заспокоїлась, а піяністка теж хитнула головою і взяла акорд.

І ось почувся гарний, могутній голос:

«Хіба не знаєш ти її...»

Так, ти був тоді зовсім маленький»...

Це була одна із найдраматичніших арій. Неймовірно трагічний зміст, до якого любив прибігати Верді, супроводжала добре підібрана музика, які разом вимагали від виконавця не лише вокальної майстерності, але й драматичного хисту.

І ось на сцені, де перед тим стояла Жанна Д'Арк, з'являється стара циганка. Вона розповідає спочатку про те, як за старих часів з наказу графа спалили у вогнищі її матір. Коли полум'я охопило нещасливу, вона крикнула до доньки:

— Помстись за мене!

І ось у доньки, тоді ще молодій циганки, виникає плян помсти. Вона викрадає у графа дитину, сина, щоб його теж кинути в полум'я вогнища. Але перед вогнищем її охоплює жаль і вагання. Вона відчуває, що не в силі виконати страшної помсти. Тоді раптом перед нею вириває картина спогадів.

На цьому місці голос Марини впав до ледве чутного піяна:

«Ось знову бачу... Жахливе місце страти... Зойк матері нелюдський: „Помстись за мене”!»

Голос Марини враз виріс і забринів погрозою.

Циганка в забутті хапає дитину і кидає в огонь. Коли ж отямилась, бачить — син графа стоїть перед нею. В нестямі, замість дитини графа, вона схопила свою власну, свого сина і кинула в огонь.

І ось простягнені тремтячі руки, вони підводяться, хапаються за голову і раптом зойк... Справжній зойк матері.

«Сина!.. Рідного сина... Тут я спалила»...

Волошин, не зводячи з Марини зачарованих очей, оперся об спинку стільця. Це було щось неймовірне. Оперова трагедія набрала форми справжнього життя.

І раптом низькі, приглушені, але оксамитні тони:

«Ах, в жилах моїх кров холоде,
Коли згадаю я той час,
Страшний той час»...

І зовсім пошепки:

«Страшний той час»..

Ніби моторошно-холодний вітер пройшов по залі. Хтось істерично зідхнув. Але вкінці тиша знову розрядилася оплесками і вигуками «біс», починаючи від тоненького сопрано до низького баса.

Волошин сидів непорушно, задумливо дивлячись на Марину. Баритон Загорський підвів палець вгору і захоплено виголосив:

— Талант! Не тільки співачка а й артистка!... Драматичний талант!

А режисер, вийнявши з кишені хустинку, витер спітніле чоло і, покрутивши головою, сказав:

— Ну-у... Я вам скажу...

Волошин нарешті стряхнувся і, хитнувши рукою до гальорки, щоб замовкла, звернувся до Марини, яка з чеканням дивилася на нього.

— Кармен? — знаєте?

Марина хитнула головою

— Знаю.

— Давайте!

Марина знову завагалася.

— Що саме?

— Все! — уривчасто сказав Волошин. — Почніть з Хабанери, потім Сегіділью, Циганську пісню й аріозо з картами.

Балькон на знак задоволення вибухнув оплесками, а Марина пішла до роялю шукати ноти.

Волошин задумливо дивився на неї. Скільки їй може бути років? Зовсім молода. Дитина. І така мистецька завершеність. Видко вроджений хист до трагізму. Жаль, що не драматичне сопрано; скільки прекрасних партій чекало б на неї. Цікаво, що буде з Кармен.

Марина вернулася на місце і стала. Волошин уважно слідкував за нею. З перших звуків роялю враз ніби електричний струм пробіг по ній. Плечі випросталися, голова підвелася вгору, очі лукаво зіщулилися, а уста відкрили в широкій усмішці ряд гарних зубів.

«Любов — пташка вільна, вільна,
Не можна змусити її,
Вона в'юнка, метка, свавільна
На всі забаганки свої».

Праве плече по циганському подалося вперед, а рука вперлась в бік. Очі сяють свідомістю своєї непереможної сили і лукавством. Білі зуби виблискують в усмішці, веселій, радісній, повній кипучого бурхливого, південного життя.

Це Кармен. Справжня одчайдушна, чарівна Кармен. А голос пестливий, соковитий розливався піснею переможного кохання.

«Вона круг тебе грає. в'ється,
То одлетить, то прилетить,
То за хмари десь понесеться,
То знову з'явиться на мить.»

Волошин увесь похилився вперед, не зводячи з неї

очей. Як він міг думати, що вона не гарна. Та вона чарівна. Таж ця усмішка може звести з розуму не лише цнотливого Хозе... І постать струнка, гнучка, тонка...

«Мене не любиш ти... так щож!
Тебе жагуче я кохаю
Мене не любиш... Бережись,
Бо завтра будеш мій!»

Це не просто жарт. Це погроза. Це владний наказ володарки, що не визнає перешкод.

Брови зійшлися над переніссям, очі звузилися, а в устах майнуло щось хиже і жорстоке.

І раптом сміх... Дзвінкий і в той же час оксамитний сміх чарівниці.

— Ну, що? — спитав режисер, коли балькон врешті трохи вгамувався, і не без лукавства подивився на Волошина.

Волошин, все ще не зводячи погляду зі сцени, сказав радше сам до себе:

— Дані незвичайні.

Після аріозо з картами, Волошин попрохав Марину підійти до журі. Вона взяла ноти і оглянулася, де б зійти. Тоді до неї підбіг інспіцієнт і повів через фойє, запобігливо відчиняючи двері.

Марина ввійшла до залі і попрямувала до столу, за яким сиділо журі. Волошин встав і простяг їй руку. Потім підсунув стільця і попросив сісти.

Першим його питанням було — звідки Марина і де вчилася? Марина відповіла, назвавши прізвище свого вчителя. Загорський на це зморщив чоло.

— Книш... Книш... — повторив він. — Володимир Книш?

Марина хитнула головою.

Загорський раптом ожив.

— Це, певно, той Володимир Книш, що років двадцять п'ять тому співав в імператорській опері?

Марина ствердила, що дійсно він колись був на сцені.

— Ви його донька? — спитав Волошин.

На це Марина відповіла, що ні. Вона лише вихованка. Але він адоптував її, і вона носить його прізвище.

Загорський зовсім пожвавішав і надхненно почав згадувати минуле.

— Володимир Книш!.. Якже, добре знаю!.. Чув його на вершку слави. Чудовий голос. Драматичний тенор. Верхи хапав!.. До, ре- граючись! А актор!.. Щось незвичайне... Радамес був — все віддати! А Герман... Я такого Германа більше не бачив... Не тільки співав а й деклямував... дикція... Так, так... Це був співак. І раптом він кинув сцену і десь зник. В пресі майнув натяк, що загубив голос. Але ми, артисти, знали трохи більше. Небіжчик Павло Іванович Михайлів просто казав, що справа не обійшлась без втручання царської фамілії.

Марина зсунула брови. Їй не подобався фаміліярний тон, з яким цей товстенький співак говорив про її вчителя. Крім того, її вколола свідомість, що ця стороння особа більше знає про вчителя, ніж вона, його названа донька й учениця, яка вважала себе одним з близьких до вчителя еством. Щось подібне до заздрощів вкололо її, і тому вона досить холодно і непривітно перервала співака повідомленням, що Володимир Книш помер.

Загорський на це сумно похитав головою.

— Та-ак.. Роки йдуть... Скоро і нам доведеться піти туди ж...

— Скільки вам років? — поцікавилась Білошенко-Задорська.

Марина відповіла. Білошенко здивовано і лагідно покрутила головою. «Така молода», — і усміхнувшись, з поблажливою прихильністю, додала:

— Але прекрасно, дитино!.. Слухала я вас і згадала свою молодість...

Білошенко підвела вгору маленькі очі, що потопали серед пухких щік.

Режисер тим часом помітив інспіцієнта, який ви-
зирав зі сцени, і нахилився до Волошина.

— Може зробимо перерву? — сказав.

Волошин хитнув головою.

— Перерва п'ятнадцять хвилин! — вигукнув ре-
жисер до інспіцієнта.

Волошин продовжував розпитувати Марину, де
вона спиналася і чи має гроші. Марина відповіла, що
має, бо перед від'їздом продала деякі речі. Волошин
кинув погляд на Маринину сукню і ледво помітно
усміхнувся. Впіймавши його погляд і усмішку, Ма-
рина почервоніла. А тут ще Лободинський, недбай-
ливо спершись ліктем об стіл, із самим безсоромним
виглядом, розглядав її всю так, як добрі фахівці роз-
глядають коней. Марина спалахнула і, різко повернув-
шись на стільці спиною до Лободинського, зсунула
брови. Волошин, помітивши її настрій, знову набрав
серйозного вигляду, але Марина помітила, що на кін-
цях уст йому тремтить усмішка, яку він ледве стри-
мує, і сама раптом довірливо і засоромлено усміхну-
лася.

Ближче Волошин їй ще дужче сподобався. Очі
розумні, привітні, чоло високе, ясне, а уста широкі,
мужні, складені твердо... І підборіддя округле, вперте.

— Будемо продовжувати? — сказав режисер, по-
глянувши на годинник. — Час іде.

Марина ніяково зробила рух, щоб підвестись зі
стільця, але Волошин поклав свою руку на її.

— Сидіть з нами... Ми ще поговоримо.

Режисер гукнув до інспіцієнта, і проба продовжу-
валася.

Голоси все були посередні, і співаки швидко змі-
нювали одне одного. Проспівала і гарненька панноч-
ка. Голос у неї був слабенький і мало оброблений. На-
решті проба скінчилася. Жюрі лишилося обговорю-
вати співаків і робити висновки.

— Мені можна йти? — спитала Марина, дивля-
чись на Волошина.

Волошин, усміхаючись, звернувся до членів журі.

— Ну, що ж, відпустимо Марину Книш? Думаю, що думка наша в оцінці збігається.

— Не прийняти її і кінець, — лукаво зіщуливши око, сказав Загорський. — Вона вам, Петре Васильовичу, оркестру заглушить.

Всі засміялися.

— Ну, ви, Федоре Петровичу... Не соромте дівчини, — ударила його торбинкою по руді Білошенко. — Він у нас непоправний жартун, — звернулася вона вже до Марини.

— Так ось, Марино Книш, — знову серйозно заговорив Волошин, — ми вам даємо дебют: Кармен. Ця опера у нас в програмі. Партію всю знаєте?

Марина хитнула головою.

— Знаю.

— Мезансцени проходили?

— Трохи... Не все...

— Пройдете з Семеном Яковлевичем, — Волошин хитнув головою в бік режисера. — Про оплату будемо говорити по дебюті. Це, так би мовити, офіційний порядок. Але до складу опери зараховуємо вас відразу. Для влаштування своїх справ одержите аванс. Завтра зайдете до Семена Яковлевича в цій справі. О котрій годині вам зручніше? — звернувся він до режисера.

— В одинадцятій, — сказав режисер.

— Отже, в одинадцятій, — продовжував Волошин, — спитаете у сторожа, де кабінет дирекції. А там до головного режисера Свідченка. Все зрозуміли?

— Все, — прошепотіла Марина, встаючи.

Волошин знову простяг їй руку.

— Завтра Семен Яковлевич скаже вам, коли проба.

Марина попрощалася і вийшла. Вона відчувала себе ніби після дурману, всі обличчя, що вона їх бачила злилися в одне, і вона б відразу не змогла їх відрізнити. І тільки образ Волошина вирізьблявся ясно, а на згадку про нього робилося тепло і приємно.

У фойє стояли ще люди. Перед Мариною розступилися і дали їй дорогу, а хтось заплескав. Марина

злякано оглянулася та прискорила ходу і раптом страшенно зраділа, побачивши старенького Красовського, що стояв під стіною. Але він подивився на неї ніяково і злякано.

— Дозвольте вітати, — забурмотів він. — Ніяк не той... Звичайно чекав... але такого не сподівався...

Він розгублено усміхався, тримаючи капелюха в руках, і все тупцював на місці, пристукуючи каблучками, ніби збирався відкланятися.

Марина здивовано подивилася на нього. Що з ним? Але довго зосереджуватись вона не могла, думки її розбігалися, до того вона відчувала на своїй спині погляди присутніх. Тому вона швидко і теж ніяково заговорила:

— Ми не спізнилися на обід?.. Я дуже хочу познайомитися з вашою дружинсю.

Старенький раптом розцвів.

— А моя стара, — жваво заговорив він, — як буде радіти! Вона там щось наготувала... А вона у мене в цій справі майстер.

Він враз ніби виріс і, з погордою поглянувши через Маринене плече на присутніх, поважно пішов до дверей і, запобігливо відчинивши їх, пропустив Марину вперед.

ЇХНЯ ТАЄМНИЦЯ

(Записки мистця)

1

Кажуть, що маляр рідко коли може висловлювати свої думки словами. Звичайно, не беручи такі виняткові явища як Шевченко. Великий Леонардо да Вінчі, наприклад, вважав, що словом ніколи не виявити те, що можна сказати пензлем. Але я так гадаю, що коли б він був поетом, то доводив би протилежне. Проте я не поет і не збираюся ним бути, а те, що я взявся за перо, це просто засіб говорити. Не втілювати образи, не сконцентрувати свої думки, як того вимагає мистецтво, а лише заносити спостереження і почасти шукати своє «я» посеред неясних хвиль буття.

Я оглядаюся на мольберт, що на ньому ще так недавно стояв портрет і на мене дивиться холодними очима порожнеча.

Портрет на виставці.

Я його закінчив два тижні тому. Власне який короткий час — два тижні. Але який довгий для мене.

Я заспокоюю себе, що вся справа в звичці. Я, останнім часом, занадто звик говорити. Тепер хочу звикнути до іншого — писати.

Я ніколи не гадав, що так приємно відкривати своє «я», висловлювати свої думки, бажання, коли тебе слухають, коли на тебе дивляться великі сіро-сині очі, дивляться уважно, співчутливо і задумливо з-під довгих темних вій.

І тоді те неясне, таємниче, що хвилює мозок і груди, починає вбиратись у фарби, образи, стає зрозумілим і ясним.

Іноді мені здається, що то був сон. Адже в моєму

житті нічого не змінилось. Зі стін так само дивляться етюди: аквареля, пастель, олія, здебільшого голови, з різноманітним освітленням, побудовані на контрасті (був час коли я захоплювався цим контрастом).

Мої очі знову спиняються на мольберті, де стояла моя остання робота — портрет. І знову порожнеча холодом обгортає мене і нагадує про самотність.

Але я роблю зусилля і відкидаю її геть. Власне ми, мистці, є найщасливіші люди, бо в нас є те, чого не можуть дістати наймогутніші володарі цього світу:

Фантазія.

І ось я беру перо і говорю ним, а фантазія малює мені сіро-сині очі, що дивляться на мене уважно, співчутливо й задумливо з-під темних довгих вій.

Два тижні тому я поклав останній мазок. Надходили сутінки, і освітлення змінило свої барви.

Ганя злегка зідтхнула і випросталась з полегшенням, як це завжди роблять ті, що позують.

Я відійшов і здалеку поглянув на портрет. Звичайно працювати можна було без кінця, бо завжди найдеш недокінченість у малюнку і фарбах, але в основному я був задоволений. Мені пощастило схопити характерний вираз обличчя, задумливий, з захованим смутком, замріяний і по-дитячому запитливий.

Ганя встала і, одійшовши, теж поглянула на портрет.

— Це я, — задумливо сказала вона.

— Це ви, — усміхаючись, відповів я.

Ганя схилила набік голову, уважно вдивляючись.

— Подсбається? — спитав я.

— Здається зробили мене кращою, ніж я є, — сказала вона. — Коли мене малював Гунько, то це був просто жах. Я вийшла фіялково-зелена, і очі медузи. Я навіть боялась довго дивитись. Щоб не приснилось.

— То був експресіонізм, Ганю.

— А це?

-- А це... реалізм.

— Ну, то хай живе реалізм!

І вона засміялась сріблясто і ніжно.

Цей сміх... Я багато вивчав людей, що сміються. Декілька зошитів у мене заповнені шкіцами сміху. Але в неї це щось особливе. Ніби обличчя освітлюється зсередини світлом. Все сяє — і чудові зуби, і очі, і рожева фарба на лицях, і від цього обличчя стає надиво гарне і привабливе.

— Я маю намалювати вашу усмішку, — сказав я, задивившись на неї.

Вона злегка почервоніла і, засоромлено стуливши уста, з докором поглянула на мене.

— О, Стесю... Дайте мені спокій... Я втомилась.

— Добре, — сказав я, кладучи пензель. — Дам спокій. Більше вже не будете ходити до мене. Можете радіти. Більше не буду ані мучити вас, ані набридати своєю присутністю.

Я навмисне сказав це ображеним тоном і, як сподівався, Ганя відразу ж винувато заглянула мені в обличчя.

— Стесю... Ви сердитесь?.. Але я справді дуже втомилась сидіти.

— Сидіти зо мною чи позувати?

— Звичайно, позувати.

Я повернувся і глянув їй в очі. В сіро-сині, чисті, мов у дитини очі, стривожені, чи не зроблено мені боляче.

О, Ганю... Але від цього саме погляду, мені таки зробилось боляче.

Я мав грати роллю друга. Але в цю мить мені хотілось кинути до біса цю ідіотську роллю. Щоб приборкати себе я вийшов вимити руки.

Коли я повернувся, Ганя стояла біля вікна. Почувши мої кроки, вона обернулася і поглянула на мене сумно і винувато.

Чи зрозуміла вона? Мабуть, так... В неї надиво поєднувались наївність і чутливість, невміння бачити найелементарніші явища і спостережливість.

— Ну, я, мабуть, піду, — тихо сказала вона.

— Так швидко?.. Адже сьогодні останній вечір.

Я вже зовсім опанував себе і говорив весело.

Ганя запитливо поглянула на мене і, прояснівши, по-дитячому сказала:

— Ну, трошки посиджу.

І вона, поправивши сукню, сіла.

Я підсунув низенький табурет і сів біля її ніг. Ми так часто сиділи після сеансів. Потім я узяв її за руку. Я відчув рух її пальців, вона видко хотіла відібрати в мене свою руку, але потім лишила.

— Коли вас не буде, — сказав я, — я уявлятиму, що сиджу з вами і тримаю вашу руку.

Вона почервоніла, потім подивилась мені в очі серйозно і майже суворо.

— Ви обіцяли мені не говорити так, — сказала вона.

— Як це так?

— Так, як зараз.

— Як же я зараз кажу?

— Не так, як повинен говорити друг.

Знову цей остогидлий «друг»! Я засміявся і злегка стиснув її пальці.

— А ви гадаєте, що поводитесь як друг? — сказав я.

Вона запитливо і стривожено подивилась на мене.

— Хіба так друзі поводяться? — говорив я. — Друзі не мають таємниць одне від одного. А ви й досі не сказали мені...

Вона спустила вії, і на лице її лягла тінь. Чи в тому винні були лише сутінки?

Я знав її лише кілька місяців, майже стільки, скільки малював портрет. За цей час я вивчив до найменшого деталю її вдачу, її рухи, вираз її мінливого обличчя. Іноді мені здавалось, що я знаю її, що вона уся передо мною, довірлива мов дитина, щира і відверта. Але завжди, коли я мав підійти до неї зовсім близько, коли хотів переступити межу, яка відділяє найглибші почування і думки, на обличчя їй спадала серпанком тінь і ховала від мене щось...

Це «щось» було таке ж неприступне для мене, як

і вона сама. Це щось було таємницею, яку вона ховала старанно і непохитно.

— Пригадуєте, Ганю, той вечір, — заговорив я — коли я... коли ми стали друзями?..

Це був той нещасливий вечір, коли я вперше відчув, що вона ввійшла в моє життя глибоко і, можливо, назавжди, і я сказав їй про це. З того вечора ми стали друзями.

Згадуючи про це, мені захотілось іронічно засміятись, але я стримався і говорив далі:

— Ви тоді обіцяли мені сказати «щось».

Ганя дивилась у вікно. На темному від сутінок тлі стіни, рельєфно вирізьблявся її тонкий профіль, на який вечірне освітлення поклало блакитно-сірий тон. Я бачив широко розплющене око, ніби вона побачила щось неймовірне, там, за вікном, а біля вуст їй лягла болісна риска. Чи чула вона мене?

— Ганю! — покликав я.

Вона встала і обернулася до мене.

Я побачив втомлене, бліде обличчя. Вже не було в ньому нічого дитячого. Це була жінка, яка зазнала життя і несла його тягар.

— Навіщо це, Стесю? — сказала вона, і в її сріблястому голосі зазвучали низькі, глибокі нотки. — Адже я не питаю вас ні про що... З мене досить вас такого, який ви є.

Вона напевне прочитала на моєму обличчі досаду, бо раптом усміхнулася, від чого враз стала тією Ганею, яку я добре знав, і вже жартівливо додала:

— Ви, Стесю, допитливий, ніби жінка.

Я встав і пройшовся по кімнаті. Знову як не раз уже повстало в мене питання: що це? Дійсність чи гра? Що переважає в ній: жінка чи артистка?

Я згадав той вечір, коли вперше побачив Ганю. Це було в опері, де вона дебютувала в ролі Чіо-чіо-сан. До цього, признатися відверто, я ставився до артистів опери трохи зневажливо. Вони здебільшого тільки добре співають, рідко задовільно грають і вже ніколи не втілюють образа. А тут я побачив не ар-

тистку, а зворушливо ніжну і довірливу японку, що сріблястим голосом промовляла про кохання. І це поєднання чудового, чистого мов кришталь і в той час м'якого голосу, зі щирим, життєво-переконливим образом, було до того прекрасне, що мені захопило дух.

Я ще раз відчув, яку силу має мистецтво, коли воно в руках обранця. Ця артистка змушувала нас кохати, радіти, хвилюватись, страждати. В другій дії, коли вона так довірливо чекає свого коханого, що зрадив її, так мужньо змагається зі своїм горем, що в залі почувлися ридання. Плакали, звичайно, жінки (жінки схильні до зовнішніх проявів почуття), але й мене цей простий трагізм маленької жінки зворушив ледве не до сліз.

Я зайнявся бажанням побачити молоденьку артистку в житті. Це було не важко, бо я мав серед артистів багато приятелів. Я обрав для цього тенора Семківського, що був її партнером і міг знати про неї більше ніж інші.

Семківський розповів мені, що її недавно прийняли до опери, що в житті вона соромлива і швидше відлюдна, та попередив, що вона сувора аскетка і до чоловіків абсолютно байдужа. Але мене це не залякало, а швидше заохотило. І Семківський познайомив нас.

Це сталося вдень, у фойє театру, де Ганя вийшла після проби. Я побачив худеньку, навіть трохи хворобливу дівчину, з блідим личком і сумними сіро-синіми очима.

Я, як водиться, висловив своє захоплення її голосом і грою, потім спитав коли вона почала вчитись співати і чи не страшно їй виходити співати перед такою великою аудиторією?

Ганя відповідала спочатку соромливо і не зовсім охоче, але надалі подивилась на мене з більшим довір'ям і собі спитала, що я тепер маю.

Розмовляючи, я дивлявся в неї. Я не міг би назвати її вродливою, але риси її обличчя, трохи загострені (як це буває у хворих або в дуже вразливих),

з ніжним матово-перлямутовим забарвленням, нагадали мені портрети Велскеса. Це обличчя на темному тлі, в передвечірньому освітленні мало бути дуже мальовничим.

Думка ця захопила мене. Я попрохав дозволу її намалювати. Ганя завагалась, але кінець-кінцем згодилась і за декілька днів прийшла до мене в ательє на сеанс.

І ось портрет закінчено. Я спинився проти нього і, зустрівши смутний, але відвертий погляд сіро-синіх, ясних очей знову подумав: чи не є це гра, тонка гра великої артистки, яка ховає за собою брехню? Але коли я подивився на Ганю, на її втомлене обличчя, на ризик страждання біля вуст, то відкинув цю думку.

Ні, щось ховалось за цією втомою, за цим вуалем смутку. Але що?

2

Сьогодні пішов на відкриття виставки. Народу зійшлося чимало. Ще внизу зустрів професора Семчина. Він поздоровив мене. Моя робота викликає добрі відгуки. На його думку є щось від Серова, його широта і сміливість, але є й своє оригінальне, наприклад, витонченість і закінченість у малюнку.

Я пішов на другий поверх де висів портрет Гані і спинився за перегородкою, бо біля портрету став гурт відвідувачів. До мене долетіли слова промовлені жіночим голосом:

— Хто це?

Чоловічий голос відповів:

— Хіба не знаєте? Артистка Н.

— Ах, це та... Здається його коханка?..

— Здається...

О, бідна Ганю!.. Добре, що ти не чуєш. А що, як би почула? Почервоніла б по самі вуха і стулила б уста. Вона має чарівну здібність червоніти.

Коханка!

Яке вульгарне слово! Але чомусь воно мене схвилювало. Хотілося сказати щось образливе і різке.

Коли гурт відійшов, я вийшов за перегородку і подивився на портрет. На мене глянули знайомі сіро-сині очі, поглянули задумливо і запитливо. Мене охопило почуття задоволення. Подібність була велика, і сріблясто-перлямутовий тон я витримав до кінця, а це пасувало до виразу захованого смутку, що домінував у портреті.

До мене підійшли маляри Кирсатий і Гунько. Кирсатий вітав. На його думку, мій портрет — велике досягнення. Але Гунькові не подобається тон. Він волів яскраві, соняшні барви нашого краю. Мабуть, тому його картини аж кричать розпучливо-зеленими та жовтими фарбами, але попри все це, (а, може, саме тому) сонця в них не відчувається ніяк.

Хлопці засперечались. Кирсатий стояв за поміркованість і стиль. Але Гунько не хотів визнавати межі. Мистецтво, на його думку, не визнавало рамок, справжній геній завжди рвав пута і йшов своїм оригінальним шляхом.

Оригінальність!

Слово за яким ховаються нездари. Коли хто не спроможний створити щось пристойне, то й кидається у всякі «ізви», щоб хоч своєю оригінальністю, коли не хистом, вилізти на генія.

Я лишив мистців сперечатись і пройшовся виставкою. Добрих робіт майже не було. Панував «модерний» стиль: червонолиці, здорові дівчата в велетенськими руками та ногами, що мали відобразити робітну силу, вульгарні без смаку пейзажі, крізь які проглядало мистецтво плякату. Лише від «Ранку» Кирсатого повіяло теплом і життям. Але картина висіла в невідгідному місці, поміж вікнами і не справляла відповідного враження.

Повертаючи назад, ще здалеку зустрів з портрета очі Гані. Вони слідкували за мною запитливо і задумливо. Я чомусь здригнувся, стали на пам'яті старовинні легенди про те, як мистець вкладав душу того, кого малював, у його зображення. Це на сьогодні, в

наш вік іронічного ставлення до всього незрозумілого, було смішне. Але мені здалось, що частка Ганіної душі в портреті є. Навіть було враження, ніби її вуста, такі свіжі й принадні, ось-ось мали заворушитись.

Я згадав розмову:

Коханка!

І раптом до болю ясно уявив, як беру цю кохану голівку в руки і шалено припадаю до вуст. В мене завернулась голова, і ноги стали млявими. Я навіть сперся на хвилину об стіну.

О Ганю... Ганю...

3

Увечері зробив спробу повернути до старого життя. Перший вихід був до Зі.

Вона зустріла мене радо, не знаю, наскільки щиро. Простягнувши кругленьку ручку і кокетливо глянувши зеленкуватими очима з-під тоненько підголених брів, Зі розсунула усмішкою нафарбовані уста, показуючи дрібні, гостренькі зуби.

— Нарешті... Я вже гадала, що ви навіки зникли у царстві мрій.

— На жаль, ні.

— Чому, на жаль?

— Царство мрій гарна річ, Зі, але...

— Але?..

— Але довго там затримуються лише обранці.

Зі з жіночою цікавістю поглянула на мене і, граціозно спершись на бильце канапи, лукаво спитала:

— Звідки це?

— Що саме?

— Мелянхолійний тон... розчарування...

І, раптом додала:

— Як ваш роман?

— Який роман?

— З артисткою Н.?

Видко, такі розмови про це йшли. Я вииняв портсигар, і ми з Зі закурили.

— Ніякого роману, Зі, не було.

Зі поглянула недовірливо і, пустивши дим, сказала:

— Плятонічне кохання?

— Ні, просто робота.

Зі засміялась багатозначно, і закинула ногу за ногу, показуючи мені округле коліно. Вона не повірила. Я не став заперечувати. Це було б даремно. Кожна людина міркує про інших, виходячи з власної вдачі.

Впадаючи в її тон, я запитав, чи багато нового в її житті?

— О! — Зі зневажливо скривила уста. Артисти їй остаточно набридли. Вона тепер захоплюється авіацією. В літунах є щось свіже, безпосереднє. Є сила, якої бракує мистцям. Героїзм. Наприклад, літун Максим Марний, який віднайшов шукачів північного полюсу (вони загубилися в снігах). Ось де справжня мужність і героїзм!

Я не здивувався. Зі — палка прихильниця «модернізму», а літун Марний був останнім «криком» моди. Але в мене це ім'я збуджувало інші думки. Чи був це той Максим Марний з яким пов'язано моє дитинство?

Зі, узявши до рук журнал, запропонувала мені подивитись на фотографію літуна Марного. Я давно хотів зробити це, але не міг знайти знятка. Тому я з цікавістю заглянув у журнал. Я побачив погордливе, клясично вірне обличчя, холодне і гарне, з такою знайомою упертою і владною лінією вуст.

В моїй уяві вплив образ стрункого, високого юнака з гордо відкинутою головою в сяйві світлих, нечесаних кучерів, з відкритим поглядом сірих, сталевих очей, який міг бути сміливим до нахабства.

Цей образ був міцно пов'язаний з моїми спогадами про дитинство. Він заповнював їх і панував над ними.

Це було дивне ество. Не знаю, хто були його батьки, вони давно вмерли. Жив він у свого дядька, старого рибалки, і з п'ятнадцяти років виконував роботу дорослого, досвідченого рибалки. Жили ми в глухому

надморському містечку, і тому найбільші події нашого життя були пов'язані з морем. Вільні години ми, хлопчаків, проводили на березі або в хвилях. І Максим Марний був ватажком всієї нашої команди хлопчаків.

Коли в нашому містечку чули про напад на перекупку на базарі або про якусь бійку, то всі знали, що ініціатором цього — Максим Марний. Але за ним знали не лише негативні, буйні вчинки. Попри ще дитячий вік він брав участь у рятуванні човнів під час шторму, і не одне життя продовжувало свій шлях завдяки Максимові.

Плавець з нього був незвичайний. Навіть старі моряки поважали його витривалість і силу. Годі вже казати про нас хлопчаків, але й мало дорослих могло вийти переможцями у змаганнях з Максимом.

Природа наділила його всім — красою, силою, здібністю до влади. Чи треба казати, що Максим був нашим ідеалом, до якого ми прагнули. Він встановлював закон. Він карав і нагороджував. Його зневага доводила нас до одчаю, його похвала робила щасливими. Закон, який він встановлював, був своерідний, але й справедливий. Він ніколи не бив і не віднімав нічого у дівчат, і заборонив нам це робити, хоча в той же час ставився до дівчаток зневажливо. Найприкріше слово для нас в його устах було — «дівча». Воно вбирало в собі боягузтво, брехню, безсилля. Він часто брав під захист слабосилих, але ніколи боязких.

Мені згадався характерний випадок, коли один з нас, Васько Кривий, кинув щеня, що жалібно скавчало в його руках, в бурхливій хвилі кипучого моря.

Ми стояли на скелі і дивились, як щеня робить страшні зусилля, борючись за життя. Раптом поміж нас виріс Максим. Він мовчки скинув із себе одяг і, кинувшись у хвилі, витяг щеня. Потім одягнувшись, із холодним, загрозливим спокоєм, який виглядав йому з очей і ховався в уперто складених устах, підійшов до Васька, підхопив його на руки і кинув у море. Так як і щеня, скиглив у Максимових руках Васько. Але

так як Васько до щеняти, не мав жалю до нього Максим.

Ми тоді довго вовтузились, доки витягли за допомогою мотузка, побитого морем об скелі Васька.

Я був одним із щасливих, якого Максим наблизив до себе. Може тому, що я, як і він, був сиротою, а може через моє малювання. Максим часто і довго сидів поруч мене, коли я малював, і уважно слідкував, як з'являється малюнок, хоч сам не малював ніколи.

Незабаром життя нас розлучило. Я поїхав учитись до мистецької академії і назавжди покинув наше містечко. З того часу я не бачив Максима. І ось тепер доля нагадувала мені знов про нього.

Все це, ходячи по убраній килимами кімнаті, я розповів Зі. Вона слухала мене зі жвавою цікавістю, а коли я скінчив, захоплено сказала:

— Стесю... Коли він приїде сюди, ви мусите мене з ним познайомити!

Наше місто саме готувалося до зустрічі відважних шукачів північного полюсу, і серед них мав бути Максим Марний.

Після цього ми пили чай. Зі дуже мило жартувала зо мною, кокетливо кидаючи очима з-під густо начорнених вій, і похитувала повненькою ніжкою, взутою в лякований черевик.

Відповідаючи їй, я в тон запитав, чи назавжди вона розчарувалася в мистцях?

Зі лукаво зіщулила очі і сказала, що іноді можна зробити виняток.

А згодом, випроваджуючи мене, Зі задоволено і трохи здивовано прошепотіла мені на вухо:

— Стесю... Ти сьогодні був чарівний...

Я нічого не відказав. Вона не знала, що тримаючи її в обіймах, я ділував іншу.

Ганю, Ганю... Невже ти завжди лишишся для мене чужою, далекою і холодною?

виставку. Мене хвалять. Мій портрет найкраща робота. Після останньої моєї картини «Весна» це певний крок вперед. Я пізнав глибину психологізму.

Взагалі рецензія приємна. Хоча багато загальних фраз, якими можна сказати і дуже багато і дуже мало. Але не вірте ніколи мистцеві, якщо він каже, що йому байдуже, хвалять його чи лають. Це буде брехня. Завжди приємно коли хвалять.

Перша сторінка газети присвячена полярникам, що мали прибути за декілька днів.

З подробицями описано, як Максим Марний, важачи життям, в негоду літав, відшукуючи полярників, що загубились серед снігових просторів і не мали змоги повідомити через радіо, бо радист зі своїм приладом загинув. Нарешті Максим знайшов змучених, напівзамерзлих людей і, з великими труднощами спустившись, підібрав їх.

Це так скидалося на Максима. Відвага, майже очайдушна, була характерною рисою його вдачі.

Я знов уважно почав розглядати фотозніток. Але зняткам я не йняв віри, а передрукованим у газеті тим більше.

Який то він тепер?

Я останні дні щось часто згадую Максима, і бажання побачити його, побачити, що вийшло з того юнака, все зростає.

5

Настрій значно покращав, і виникла думка піти до Гані. Сьогодні я вважав себе досить спокійним для цього. Я підрахував, що вона вчора співала в опері, отже сьогодні мала вихідний день. До театру я не хотів заходити через закулісні розмови, що могли бути неприємними для Гані.

Хоча й дома в неї не завжди було приємно, бо Ганя жила разом зі своїм братом, а я, відверто кажучи, не почуваю до нього симпатії. Рисами обличчя він і нагадує Ганю, але духово зовсім інший. Це людина страшенно самовпевнена, горда, дивиться на всіх зго-

ри, з почуттям власної вищости, хоча підстав для цього, на мою думку, не має. Проте сестру він безперечно любить, турбується про неї і пишається з її таланту. Працює він головним інженером на якомусь заводі, і я сподівався, що вдень він має бути на роботі.

Ганю я застав дома. Вона сиділа у фотелі й читала. Побачивши мене, вона радісно усміхнулась і простягла свою тоненьку ручку.

— Я за вами скучила, — сказала вона.

О, мила Ганю!

Але надалі, видко схаменувшись, винувато додала:

— Звикла до вас.

Я подякував за таку приємну звичку і сів напроти, жадібно вдивляючись в її обличчя, що його так давно не бачив. І серце мені стислось від жалю і ніжності. Вона виглядала такою втомленою, змученою.

— Ви хворі? — спитав я.

Ганя запитливо подивилась на мене.

— Ви погано виглядаєте.

— Я втомилась і... потім...

Голос їй раптом обірвався, а вуста по-дитячому здригнулись. Але вона силувано усміхнулась і додала:

— Сумно мені... Стесю...

— Але чому, чому Ганю?

Я взяв її холодні ручки в свої.

— Адже перед вами все життя... І слава, і радощі... Вам тільки треба простягти руки... І все буде... І кохання, і щастя...

Голос мені затремтів від хвилювання. Я відчув, що мій спокій і рівновага, які я так старанно набув, йдучи до Гані, полетіли десь у провалля.

Ганя зідхнула по-дитячому безпорадно.

— Ні, Стесю... Ми не будемо говорити про це.

— Але чому?.. Чому, Ганю?!

Вона замислено подивилась десь повз мене.

— Колись, Стесю... Я розповім вам... а тепер...

І вуста їй здригнулися знову.

Ми замовкли. Я узяв з її колін журнал, наповнений статтями про полярників з портретами героїв.

Щоб розважити її, я почав розповідати про Максима. Вона слухала мене напіводвернувшись. Потім встала і прошепотіла:

— Вибачте... мені погано...

Їй таки справді було недобре. Вона була така бліда.

Я стривожено слідкував, як вона виходила з кімнати. Незабаром вона повернулась і винувато посмінулась до мене.

— Ви на мене не сердитесь, Стесю?.. Я сьогодні неможлива. Але я не можу дати собі ради...

— Кажуть, що настає полегшення, коли висловиш все, що є, — обережно сказав я.

Ганя нічого не відповіла на це. Не дочекавшись відповіді, я пройшовся по кімнаті і спинився біля неї.

— Не маєте до мене довір'я, Ганю...

Вона повернулась до мене і сказала серйозно:

— Коли я зможу колись розповісти, то тільки вам.. — і приглушено додала: — Ви в мене один...

В мене заколотало серце.

Йдучи додому, я в думках повторював:

«Ви в мене один...»

І здавалось, що сонце зовсім інакше світить і що люди які йдуть назустріч, мають дуже милі обличчя. Я був майже щасливий.

Але надалі я трохи схаменувся. Адже щось тяжило над нею. Але що? Що?

6

Сьогодні знаменний день. День моєї зустрічі із Максимом.

Але треба додержуватись послідовности.

Я напросився до делегації мистців, що мали зустрічати північних героїв. І ось сьогодні, о четвертій годині, ми вишикувались на пероні, тримаючи в руках квіти. Хтось заклопотано бігав і прохав не розходитись, потім вчив, як треба вітати.

Нарешті після довгого і нудного чекання, почув-

лося могутнє шипіння паротягу і підійшов потяг.

Всі заметушилися і кинулися шукати героїв, але вони вже з'явилися на східцях вагону. І тут почалось! Всі несамовито закричали: «Слава!» Оркестра з неменшим завзяттям заграла туш. Взагалі галасливо і занадто ефективно.

Я відразу пізнав Максима. Одягнений в пілотський костюм, що підкреслював стрункість і гарну побудову його постаті, майже на пів голови вищий від інших, вродливий, він як і раніш вирізнявся серед натовпу.

Чекаючи доки всі перетиснуть руки героям, я вдивлявся в знайоме гарне обличчя. Час надав йому ще більшої мужности, може занадто суворої, і підкреслив клясично вірні, ніби рукою майстра вирізьблені риси обличчя, до яких так пасувало світле хвилясте волосся, що вибивалось з-під пілотської шапочки.

Я все вдивлявся пильно й жадібно, шукаючи, що ховається за цим холодним, байдужим поглядом сірих очей, гордо розширеними ніздрями, упертою лінією вуст, яка душа, які думки?

Максим тис руки праворуч і ліворуч, але, видно, це йому не подобалось. Брови насупилися, не було й натяку на усмішку. Нарешті він оглянувся, ніби шукаючи, де б краще пройти.

Тоді я просунувся наперед і гукнув:

— Максиме!

Він швидше, ніж до цього, повернув голову.

— Максиме! — повторив я.

Він подивився на мене, видно не пізнаючи, але надалі по обличчі йому майнув промінь.

Ага, згадав!

— Стефане!

Ми простягли один одному руки, вдивляючись, і щось подібне до усмішки майнуло йому на вустах.

— Ось який ти...

— А ти...

Цим було сказано дуже мало і дуже багато, але я (та здається й Максим), відчув радість зустрічі.

Скориставшись з того, що почались промови, я тихенько спитав у Максима:

— Де ти маєш зупинитись?

Максим потис плечима і невдоволено озирнувся навколо.

— А ти... сам?...

Я зрозумів, що він хотів спитати, чи я одружений, і весело відгукнувся:

— Сам... Старий парубок.

Легка усмішка знову майнула йому на вустах, і він рішуче сказав:

— Ходімо!..

Але саме в цей час до нас підійшла жінка в костюмі літуна. Я побачив молоде, досить гарне обличчя з похмурими, чорними очима.

— Максиме! — сказала вона низьким, глибоким голосом. — Ти не з нами?

— Ні, — сухо відповів Максим.

Жінка з хвилину дивилась на нього своїм похмурим поглядом, потім мовчки відійшла.

— Максиме, — неголосно сказав я, — може це дружина, то прошу...

Але Максим холодно спинив мене:

— Ні. Це не дружина.

Надалі Максим злегка підштовхнув мене, і ми не чекаючи кінця церемонії пройшли крізь натовп до виходу.

На майдані, біля станції, Максима зустріли оплесками та вигуками і закидали квітами. Але я бачив, що ця увага зовсім не тішить його. Він пришвидшив ходу і не озираючись, плігнув на авто. Я сів поруч, з цікавістю дивлячись на його непорушне лице. І тільки коли авто рушило, він зідхнув з полегшенням і задоволено поглянув на мене.

— Здається, врятувались, — сміючись, сказав я. Максим теж усміхнувся і хитнув головою.

Трохи згодом ми вже були в моєму ательє. Максим дуже зацікавився моїми роботами, він ходив, оглядав етюдні, шкіци, уважно і довго і, нарешті, ска-

зав, що завжди сподівався, що з мене вийде мистець. Потім він спинився перед порожнім мольбертом і спитав, що я зараз малюю. Я відповів, що не взявся ще за нову роботу, бо щойно скінчив останню — портрет, який перебуває на виставці. Максим виявив бажання подивитись.

Потім ми сіли вечеряти. І тут я мимоволі задивився на нього. На мене завжди впливала краса, але таких бездоганно вірних ліній, такого овалу обличчя, округлого, трохи випнутого підборіддя, що свідчило про силу волі, рівного носа з тонко вирізьбленими ніздрями, гарно вирізаних вуст, очей, над якими надбровні дуги прикрашені рівно намальованими бровами, трохи темнішими за світле закучерявлене волосся, шляхетне чисте чоло — такі лінії мені доводилось бачити тільки у великих творах античного мистецтва. Здавалось один з них ожив і з'явився передо мною в образі Аполлона. Тільки бракувало йому того бадьорого, життєрадісного і світлого виразу, який панував в них. Здавалось в тих статуях було більше життя, ніж у цієї людини, що сиділа проти мене, що колись була товаришем мого дитинства.

Мені інколи ставало моторошно від холодного, байдужого погляду очей, від різко й погордливо складених вуст, в яких було щось жорстоке. Надалі я розгледів риси, які не помітив відразу, біля вуст, очей і посередині чола. Ці риси могли говорити про біль і страждання, але могли вказувати і на недобре, ненормальне життя.

— Який ти гарний, — сказав я. — Тебе повинні любити жінки і мистці.

— Волю других, — холодно сказав Максим.

— А жінки?

Вуста йому склалися так зневажливо, що я не позаздрив тим жінкам, які мали зустрітись на його шляху.

Розмова не в'язалась. Здебільшого говорив я. Максим мовчав, ніби північний холод заморозив йому вуста, і тільки, коли я почав розпитувати, чи за-

довольняє його те небезпечне життя, яке він провадить, і чи знаходить він нагороду, ризикуючи собою, недобра, погордлива усмішка майнула йому на устах.

— Бачиш, — сказав він, — смерть є жінка. А жінка своєю природою зрадлива і химерна... Я часто викликаю її на герць, але вона уникає мене.

Останні слова він промовив так важко й похмуро, що мені зробилось ніяково. Ніби ці слова відкрили завісу, і я несподівано зазирнув в чужу таємницю, темну й трагічну. Щоб розвіяти це вражіння, я почав розпитувати його про пригоди на півночі, але він відповідав так сухо і стисло, що мені нарешті стало досадно. Було враження ніби я намагався вдертися в його особисте я, а він відштовхнув мене.

Я замовк. І, мабуть, досада відбилась на моєму обличчі, бо Максим уважніше, ніж досі, поглянув на мене.

— Знаєш, Стефано, — сказав він, і в голосі йому несподівано забреніли нові, теплі нотки... — Не сердься і не питай мене. Я не хочу говорити про себе. Розумієш? Нема чого розповідати. Ну, полюс, холод, морози, ведмеді. Про все це ти вичитав з газет. Я не шукав пригод і не цікавився ними. З мене досить репортерів, цих нахаб, які чіпляються до мене і яких я колись неодмінно спущу зі східців.

Брови йому загрозовито зійшлись, а крильця носа гнівно здригнулись.

За ці слова і тон я багато простив йому. Я згадав хлопчика Максима, що не зносив заперечень і слово якого було законом.

Надалі я все ж не втерпів і попросив Максима попозувати мені. Максим згодився і терпляче посидів, поки я зробив в альбомі шкіц його голови олівцем при електричному освітленні.

Потім Максим пішов спати, але раніш дав згоду писати надалі з нього.

Я ж довго не міг заснути. Я хотів розібратись в тих враженнях, які приніс із собою мій колишній друг. Вони були хаотичні й неясні. Ця дивна людина ва-

била мене і відштовхувала, захоплювала і трохи лякала.

Пригадую непорушний, холодний погляд очей під час малювання, я відчував якусь пригніченість. Чи могло хвилювати цю людину щось тепле, людяне?.. Що він думав в цей час? Що панувало в його душі?.. Жадоба влади? Слави? Чи тільки гонитва за сильними враженнями? Чи те й те разом?

І раптом жорстока риска біля вуст губила свою різкість і нагадувала біль і втому. І очі темнішали і ставали іншими.

Чи то мені здавалось? Може просто втомився з дороги... А під кінець він посміхнувся так по-дитячому невпевнено і добротливо, і це було зовсім несподівано.

— Швидко кінчиш? — спитав він.

— Кінчаю, — пробурмотів я, жадібно вдивляючись в цю усмішку. Але вона вже зникла, і передо мною була та ж прозора безодня холодних очей.

Але ця остання усмішка не давала мені спокою. Я мусив її ще побачити.

7

Другого дня я встав рано, щоб узятись до роботи, але Максим попередив мене. Він виходив з ванної кімнати роздягнений до половини, тримаючи на плечі рушник. І знову, як учора, я спинився, не зводячи з нього зачарованого погляду. Це була прегарна антична статуя, де мужня краса поєднувалась з фізичною силою. Побудова шиї, грудей, рамен була досконала.

Мені згадався міт про Орфея, що колись панував у моїй уяві. Але на полотні, з однієї уяви, образ прегарного співака виходив неясний, непереконливий, а відповідної натури знайти я не міг. І ось тепер він стояв передо мною. Правда, в лиці цього Орфея не було потрібної світлої радості надхнення, та в мене майнула думка написати сцену в царстві тіней, де Орфей блукає шукаючи свою Евридіку. Саме тут підходив застиглий погляд очей і уперта лінія вуст, на кін-

цях яких залягла риска болю.

Максим незабаром пішов на аеродром, а я, поставивши перед собою вчорашній шкіц Максимової голови, гарячково узявся до роботи.

Але працювати мені так і не довелось. Тільки я захопився, як почалися дзвоники. Майже що п'ять хвилин я йшов відчиняти двері, знаючи наперед, що мене запитають:

— Можна побачити Максима Марного?

А коли я відповідав, що Марного немає, а де він пішов, я не знаю, мені сували до рук лист або квіти. Врешті кімната наповнилась квітами, які я не мав де діти, бо всі вази і глечики, що були в моєму ательє, наповнились квітами. Тоді я позичив у сусідки цеберку.

Але надалі я не втерпів і втік з дому, цілком співчуваючи Максимові. В мене також виникло непереможне бажання спустити зі східців цих люб'язних прихильників авіації.

Проте в ідальні під час обіду мені майнула геніяльна думка. Я побіг додому і, написавши на папері «Немає нікого дома», пришпилив на дверях.

Це допомогло.

8

Вже тиждень як Максим живе у мене.

Покищо я почуваю себе дуже задоволеним. Інколи здається, що саме небо послало мені таку чудову «натуру». Максим ставиться з великою пошаною до мистецтва і позує надиво терпляче. Я ж використовую його до краю. В мене вже сім етюдів його голови в профіль, анфас, в три чверти, в внапівповороту і декілька шкіців його постаті.

День розписаний у нас дуже точно. Вранці Максим іде на аеродром, по обіді я його малюю. При денному світлі фарбами, ввечері олівцем і вуглем. Я весь потонув у роботі, і ми задоволені один одним. Навіть більше. Я почуваю як поміж нами міцнішає теплий, мовчазний зв'язок. Мене часто зворушує, коли Мак-

сим повертаючись додому, приносить мені шоколядні цукорки або шпроти, які знає, я люблю. Я ж відплатити йому не можу, бо й досі не збагну, чи є щось таке, що він любить. Єдине, що можу зробити, це не питати його ні про що і дозволяти йому мовчати.

Взагалі щодо вивчення його безпосереднього «я», я мало посунувся наперед. Одне можу сказати — Максим є суворий індивідуаліст і посеред людей має своє окреме місце, до якого не пускає нікого. Але я не вірю, що людина може бути щасливою в самоті, іноді мені здається, що він тому так охоче й терпляче позує, що має мене коло себе. Часто коли риси яскравіше вирізьбляються на його обличчі, а біля вуст залягає якась гіркість, він підходить до мене, і я помічаю рух руки, якою він ніби хоче доторкнутись до мене. Але замість того він каже:

— Будемо малювати?

І сідає на своє місце в крісло.

Спочатку мені здавалось, що він любить музику, та й спогоди про дитинство говорили про це. Але одного разу, коли співачка з радіо заспівала «Пісню Сольвейги», він раптом суворо і навіть зарізко попрохав мене вимкнути радіо.

Чи любить він читати? Не знаю. У кожному разі не художню літературу. Декілька разів я бачив в його руках книжку з авіації, про будову мотору.

Але за останні дні він зацікавився записками Леонардо да Вінчі, і тепер, коли кінчає позувати, читає цю книжку.

9

Вчора не довелось малювати. Максим затримався і прийшов додому пізно. Обличчя у нього було бліде і втомлене. Він навіть не вечеряв і відразу ж ліг. Але я довго чув, як він кидався у ліжку і дихав важко. Проте сьогодні вранці встав як завжди, і пішов на аеродром.

А трохи згодом в передпокої почувся дзвоник. Я думав, що це Максим повернувся, забувши ключ. Ко-

ли ж відчинив двері, то побачив жінку в костюмі пілота. Ту, що я її бачив на станції, під час моєї зустрічі з Максимом, а коли я сказав, що Максим вже пішов, попрохала дозволу поговорити зо мною.

Ми ввійшли до ательє. Жінка зсунувши густі чорні брови, стояла деякий час мовчки, похмуро дивлячись на мольберт з малюнком голови Максима, потім своїм глухим, низьким голосом спитала:

— Здається, ви з Максимом давні товариші?

Я відповів, що так. З дитинства.

Вона потакнула головою і сказала, що знає про це. Вона також була з нашого містечка. Мене вона не пригадує, бо була малою, коли я виїхав. Але чула про мене багато.

Надалі вона сказала, що працює разом з Максимом і називається Мариною Зубач.

Я висловив свою приємність з приводу цього знайомства, і ми потисли руки. Рука її була шорстка, а потиск чоловічий, міцний.

Я спитав, чи вона також літає. І вона відповіла що так. Спочатку була парашутисткою, а тепер, ось уже два роки літає.

Але надалі вона знову перевела розмову на Максима, сказала, що знає його давно, ще з дитинства і несподівано спитала:

— Ви вчора нічого не помітили?

Я запитливо подивився на неї, потім, подумавши, нерішуче сказав:

— Мені здається, що... виглядав трохи...

— Втомленим, — додала Марина.

Я не розуміючи до чого вона йде, потакнув їй.

Марина пройшлась по кімнаті, чоловічими, широкими кроками і, раптом спинившись проти мене сказала:

— Ви знаєте за яку він узявся роботу?

Я заперечливо похитав головою.

— Випробовує нові літаки. А це... — голос її став зовсім глухий — дуже небезпечна робота. Літаки не завжди бувають завершені, закінчені. Ризик великий.

Мусить бути велика обережність. Максим ігнорує це абсолютно. Вчора був такий непевний літак. Максим, зі своїм досвідом, мав помітити недоліки, але, як навмисне почав виробляти найскладніші фігури вищого пільотажу. В результаті ледве не сталась аварія... Тільки з його великою майстерністю йому пощастило сісти. Його вийняли із літака напівпритомним... Його попереджали, що літак непевний, але він все робить навмисне щоб...

Марина раптом обірвала мову і знову схвильовано пройшлась по кімнаті. Її темні, майже чорні очі зробились тоскними, а широкі, трохи вульгарні, але твердо складені вуста, здригнулись.

— Крім того, який він не є здоровий, це впливає на серце... Лікарі попереджали його...

— І що він на це? — стривожено спитав я.

— А!.. — Марина безнадійно хитнула рукою. — Хіба ви не знаєте його. Він це навмисне робить. Так ніби не хоче жити.

— Але чому?

Марина нічого не відповіла на це, похмуро дивлячись на підлогу.

Тоді я підійшов до неї і сказав:

— Ви щось знаєте? Скажіть. Може тоді легше можна дати раду.

Мені здалось, що Марина вагається, але відповіла рішуче і уривчасто.

— Нічого я не знаю.

І додала:

— Ви його єдиний товариш. Спробуйте вплинути.

— А ви?.. — спитав я.

— Я?..

Марина поглянула на мене так тоскно і так гірко усміхнулась, що мені зробилось жаль її.

Надалі вона попрохала мене не казати Максимові, що вона приходила, і пішла.

— — — — —

Зробив спробу поговорити з Максимом, але, як

і сподівався, нічого з того не вийшло. Я почав був розмову про літаки, але Максим відрубав, що літаки йому набридли і що він хоче, бодай дома, відпочити від них.

Така ж доля спіткала і мої зауваження, що у нього сьогодні втомлений вигляд і чи не відчуває він себе недобре.

Максим різко й вороже сказав, що не знає, що таке хвороба, і не має наміру думати про неї.

Мені нічого не лишалось, як замовкнути.

10

Приснилась Ганя. Ніби подивилась на мене з докором і сказала:

— Ви зовсім забули про мене, Стесю...

Я простяг до неї руки, і вона схилилась на мое плече.

На цьому я прокинувся, але враження було таке яскраве, що я проснувшись, відчував її дотик. І така туга охопила мене, таке бажання побачити її, стиснути дорогі рученята, подивитись в очі... Адже вона була останнього разу така сумна, а я й досі не відвідав її.

Я ледве дочекався того часу, коли можна було побігти до неї. Але мене чекало розчарування. Покоївка, що відчинила двері, сказала, що Ганя виїхала на гастролі і повернеться не скоро.

Максим, як і раніш, вертається додому рано і позує мені. Він не виглядає втомленим, і вночі я не помічаю, щоб він дихав важко.

Можливо, що Марина перебільшила.

11

В полудень мене відвідала Зі. Прийшла елегантно одягнена, розкидаючи навколо себе солодкі пахощі

геіотропу і не скидаючи рукавички, докірливо нагадала, що я не дотримую слова і досі не зазнайомив її з Максимом Марним.

Я не встиг нічого відповісти їй, як прийшов Максим. Я познайомив їх. Але всі зусилля Зі, і мила усмішка, і багатозначні, лукаві погляди, і щебетання про захоплення авіацією, пропали даремне. Максим, здається, не помітив цього і, байдуже простягнувши руку, майже відразу вийшов до другої кімнати.

Надаремно зачекавши Максима, Зі нарешті спитала, чи Максим в поганому настрої? Я засміявся, і Зі це образило. Тоді я взяв її ручку з замшевої рукавички і порадив не витрачати енергії на Максима. Бо він є страшенний ненависник жінок.

— Подивимось! — з викликом сказала Зі.

Але пішла все ж таки, не дочекавшись поки вийде Максим.

Здається, вона лишилася з думкою, що я із ревнощів спричинився до цієї холодної поведінки Максима.

Коли б знала вона, як помиляється.

12

Знову якась таємниця. Видко, за законом буття, період спокою і задоволення мусить поступитись перед тривогою і неспокоєм.

Вранці Максим сказав, що не піде на аеродром і запропонував відвідати виставку, бо ще й досі не бачив мого портрета.

Ми пішли. Почали оглядати виставку з партера. Максим уважно розглядав картини, але на наше нещастя прийшла якась ескурсія, що з неменшою цікавістю, почала дивитись на Максима. До мене долетіло шепотіння:

— Це той самий?

— Максим Марний...

Чи чув це Максим, не знаю, але обличчя його, досі уважне і зацікавлене, зробилось холодним, жор-

стоким. Обернувшись до мене він сказав:

— Ходімо до твого портрета.

Ми піднялись на другий поверх і, пройшовши галерію, підійшли до портрета Гані.

На мене знову глянули знайомі очі. Вони здавались живими, можливо, від соняшного світла, що кинуло свій промінь на чоловічки. І уста, як тоді, здавалось, ось-ось заворушаться.

Коли не твою, то свою душу я вклав сюди, Ганю.

Я щось почав говорити, але, обернувшись до Максима, замовк. Він стояв непорушно, широко розплющеними, враженими очима дивлячись на портрет. Уста йому, завжди стулені, напіврозтулились, і на них, здавалось, замер крик.

Я спочатку подумав, що його вразила моя робота, але відразу ж відкинув цю думку. Або портрет нагадав йому щось, або він знав Ганю. Якесь недобре, темне почуття охопило мене. Я дивився на портрет, на Максима, і підозра холодом здавила мені груди.

— Ти знаєш її? — спитав я.

Максим не відповів. Може, не чув мене. Він раптом повернув і пішов далі галерією. Але не глянув ні на одну картину. Пройшовши до кінця, він знову повернувся і також, не дивлячись ні на що, пішов назад. На портрет він теж більше не глянув, але коли ми виходили з виставки, приглушеним голосом, витискуючи слова, спитав:

— Це... хто?...

Я зрозумів, що він питає про портрет, і відповів:

— Артистка Н.

Він нічого не відповів на це, а коли ми вийшли на вулицю, замість того, щоб іти додому, малюватись, як ми умовились, коротко сказав:

— Я піду.

Я довго і задумливо дивився йому вслід, на струнку, високу постать, що так відрізнялась від інших, на високо підведену голову в маленькій шапочці пілота, з якої виглядало світле, хвилясте волосся, доки Максим не завернув за ріг і зник.

Мені не хотілось вертатись додому самому, і я пішов блукати вулицями зі своїми стривоженими думками.

Що це було? Чому Максим так дивився на портрет? Що його вразило? Невже це щось було пов'язане з Ганею і могло лягти проваллям поміж нами?

Чи справді це було так?

Я згадав нашу спільну роботу, ту мовчазну увагу, яку приділяв мені Максим, ту теплоту, яка непомітно обгортала нас і з'єднувала, власне, обох дуже самотніх. І свідомість, що я можу втратити товариша, єдино близького, наповнила мене смутком.

А над усім цим панував образ Гані з її сумом, задумливістю, з її таємницею, яку вона не хотіла чи не могла мені сказати. Все моє ество поривалось до неї. Невже мені тільки здавалось, що я читав в її очах довір'я і ніжність? Я згадав її радість, коли вона побачила мене, в мене звучали ще й досі чарівні слова — «ви в мене один». Але за всім тим знову ховалась та таємниця, в якій, можливо, брав участь Максим. І смуток, туга, дедалі дужче охоплювали мене.

13

На дворі осінь. Іде дощ, нудно, одноманітно.

Максима майже не бачу. Він приходить пізно ввечері і вже не пропонує позувати. Я дивлюсь на його холодне, жорстоке лице, на недобрий погляд очей, які нагадують хижого звіря, і дивуюсь, як я міг бачити в цьому обличчі хоча б натяк на якусь теплоту, людяність... Але в етюдах я знаходжу їх. Отже вони були? Чи, може, це удала моя фантазія...

Мене охоплює порожнеча. Робота не йде.

Якось, зідкнувшись з Максимом, я виразно почув пахощі алькоголю. Він п'є.

14

Пішов до Зі. В неї з нагоди дня народження зібра-

лось товариство. Здебільшого мистці. Видко Зі повернула їм свої симпатії. Вийшовши до кухні, де Зі готувала вечерю, я не вдержався і спитав, як справа з літунами.

Зі знизала плечима і скривила уста. Літуни були занадто некультурні і невиховані.

Згодом сіли за стіл. Як завжди на таких вечорах, було галасливо, багато сміху, дотепів, здебільшого недотепних. Якийсь буйноволосий юнак шкварив на піано фокстроти і танго. Потім почали умовляти одну панночку заспівати. Вона довго манірилась, а потім пискливим голосом затягла якесь танго.

Колись я перебував в такому товаристві досить часто, але сьогодні все мене дратувало. Довелось випити декілька чарок горілки, щоб висидіти. Але надалі я знайшов розвагу. Одна білява жінка, сп'янівши, до сліз заливалася сміхом. Я дістав альбом і потихеньку робив шкіц сміху.

Розмова дедалі жвавішала. Гунько висловлював за кожним тостом патріотичні промови і, кінець-кінцем завівся із старим Іваненком. Тема була: чи може мистецтво існувати без політики?

Іваненко говорив, що так, бо можна брати загальнолюдські вражіння й переживання, і що тільки таке мистецтво живе віками. Гунько доводив протилежне. На його думку, мистецтво без політики просто шкідливе. І його треба нищити без жалю. Він доводив, що немає ні однієї картини без політики, що навіть і в пейзажі можна знайти цю політику.

Пізніше прийшов Кирсатий. Посидівши трохи за столом, він запропонував мені вийти покурити до кухні, бо в кімнаті стояв густий дим від цигарок. А коли ми вийшли, він сказав, що викликав мене навмисне. Справа в тому, що проти мене в Спілці Мистців почалась кампанія. Можливо, що й премії за портрет я не одержу. Я таки тримав себе не обережно. До Спілки не з'являвся, політично проявити себе не хотів. Моє відмовлення написати патріотичну картину з маршалом на коні, розцінювали як ворожий виступ.

Новини були неприємні. Головне з премією. Я сидів без грошей і нетерпляче чекав сподіваної нагороди. Я висловив це Кирсатому, але він стурбовано похитав головою.

— Коли б тільки це. Тебе почнуть цькувати і відріжуть усі щляхи. Але це ще нічого, коли б не сталося так, як з Гриньком (Гринька заслали). Що ж до грошей то я візьму роботу в Інституті і дам частину тобі.

— Хробаків?

Кирсатий потакнув головою.

Цей дійсно талановитий мистець жив з того, що робив малюнки з тваринного царства для біологічного інституту. Це була неприємна, нудна робота, бо доводилося за клітинами збільшувати різних медуз, глистів та хробаків і розмальовувати їх. Але у Кирсатого була сім'я, і не було іншого виходу.

Тепер він пропонував цю роботу мені.

15

Слова Кирсатого збуваються. В газеті з'явилась стаття, в якій говорилось про те, що ворожі елементи, маскуючись, пробиралися в мистецтво. Розбирали мою картину «Весна». Там я на тлі пробудження природи, намалював дівчину, що вперше відчула подих весни життя з її радощами, коханням. Але дівчина була в українському вбранні, і тому мені приписали шовіністичні тенденції. В образі дівчини я ніби то замасковано хотів подати пробудження України.

Надалі рецензент, розбираючи мистецькі якості цього твору, заперечив мої здібності як мистця. Така ж доля спіткала і портрет Гані. Це ніби то була слабка спроба копіювати старих майстрів. Не було нічого оригінального, свого, нового. Не було бадьорих, радісних барв нашого «щасливого» життя.

Тон було задано, і мефістофелева симфонія почалась.

Товариші, які досі по дружньому ставилися до мене, тепер або не пізнають, або страшенно поспішають.

Я спочатку приготувався був мужньо стрінути цей шторм, але надалі трохи занепав. В таких випадках завжди хочеться мати дружню руку, яка просто б тепло потисла твою. Згадав про Зі. Адже жінки чутливіші від чоловіків. І якось увечері, втомлений і роздратований цим безглуздям, зайшов до неї.

Зі була дома. Але зустріла мене так розгублено і невпевнено, що я зрозумів усе. Правда, запропонувала мені сісти, але весь час поглядала на годинник. А коли я запитав, чи вона часом не поспішає кудись, вона швидко заговорила, що чекає до себе свого директора, з яким має суто ділову розмову.

— Тоді я не заважатиму, — сказав я, встаючи.

Зі помітно зрадівши, навіть гаряче потисла мою руку.

— Так, так Стесю... Ти знаєш... Мені б не хотілось, щоб він когось у мене побачив... Ти, я думаю, це зрозумієш і не розсердишся...

Я зрозумів і... не розсердився. Власне, чому б я мав сердитись. Я був для неї чужий, як і вона мені. Чому б вона мала важити ради мене своїм становищем і спокоем.

Згадалася Ганя. Як би вона поставилась? Я був упевнений, що інакше, а проте сумнів говорив, що й вона могла б так само, як інші... але я мерщій відігнав цю думку.

Це було б уже занадто.

А тут же матеріальна справа. Я залишився без грошей і не мав надії їх одержати. Правда, деякі товариші, а серед них і Гунько, були винні мені, але після такого ставлення я не хотів звертатися до них. Єдиний, хто поставився до мене співчутливо, Кирсатий, сам сидів без грошей, до того у нього ще й хворіла дитина. Проте я таки зайшов до нього і взяв малювати хробаків.

Максима майже не бачу.

Мене викликали на збори. Я чекав, що мене бу-

дуть «крити» і не помилився. Збори засуджували мою мистецьку діяльність. Це зветься «самокритика». При чому кожний повинен був виступати проти мене.

Я сидів самотньо (бо біля мене, як біля хворого на проказу, боялись сісти), і слухав, як товариші, які ще вчора привітно плескали мене по плечі і позичали гроші, тепер лаяли мене без найменшого сумніву. Кінець-кінцем мені до того зробилося нудно від цього людського боягузтва, від цієї боротьби за існування, що я встав і вийшов геть.

Я знав, що важу багато чим, роблячи так, але висидіти не зміг.

Я вийшов на двір. Був ясний зоряний вечір, в повітрі віяло морозом. На вулицях панував передвечірній гомін великого міста: дзенькали трамваї, гули авта, неспокійним струменем дзюрчали людські голоси. Я пройшов до мосту і сперся на поруччя, дивлячись на темну поверхню води. Там теж відбивалось життя міста з його електричним освітленням, яке неспокійно мерехтіло від хвилювання води.

Я уявив, що поринаю в цю темну безодню, що являє собою емблему нашого життя, і мені зробилось моторошно. Тоді я підвів голову і задивився на чисті зорі. Можливо там теж існувало життя, і чи було воно подібне до нашого? Чи панувала й там ця непотрібна боротьба, ця влада зла? Чи там існували істоти досконаліші?

Я замислився над тим шляхом, що його обрало людство, таке заблукане, нещасне і таке ж, зокрема, самотнє як і я. Ця теорія, що щастя життя в тому, щоб тільки жити, тільки відчувати своє фізичне існування, здалось мені такою нікчемною і невиправданою. Чи могла назвати себе хоч одна людина, в наслідок такої теорії, щасливою?

У чому ж було щастя?

Я згадав великих світочів людства, які йшли на муки і покладали своє життя за ідею, за той стимул добра, любови, яким погорджувало, з якого глузувало людство. Бо слово «любов» у нас асоціюється з прини-

женням, слабкістю, браком волі, пасивністю. А хіба не любов народжує героїв? Любов до свого краю, батьківщини... Що як не любов кермує життям, рушає його вперед, удосконалює, а людство робить сміливішим, мужнім, рішучим.

І чи не запанувало б тоді це невідоме щастя, коли б люди навчилися любити? Любити добро і ненавидіти зло.

Думаючи так, я спитав себе, чи любив я щось, в ім'я чого мав жити?

Так. Я любив своє мистецтво. Я жив ним. Але все ж, самим тим існувати, жити тільки для нього я не міг. Я почував себе непереможно пов'язаний з іншими людьми, навіть з тими товаришами, які сьогодні відштовхнули мене. Людина не могла жити тільки для себе, бо була лише однією клітиною великого організму і, служачи собі, служила людству.

Що ж таке мистецтво?

Я згадав великого вчителя, великого мистця, який своїми притчами, своїми найгеніяльнішими в світі творами, вчив людство. І чи не є це вказівка нам, мистцям, тим обранцям, в яких палає іскра Божя, тієї мети, до якої ми мусимо прагнути? Чи не є мистецтво світло, яке має освітлювати шлях народів. Показати красу правди і добра.

Щож робимо ми, мистці? Ми або служимо ваалові, або відображуємо життя, беручи найгірші, найогидніші явища. І народи, ці діти, беруть наші твори і забруднюють ними свої душі.

Я знову подивився на зорі. Вони сяяли такі величні, спокійні... І мені захотілося простягти руки до них, до тієї Вищої Сили, яка керує світом, щоб вона дала мені силу і розум служити своєму народові, освітлювати його шлях...

Я так замислився, що здригнувся від чийогось різкого, суворого голосу:

— Ідїть, кажу... Стояти на мосту не можна...

Це був міліціонер.

Ніби пробуджений зі сну, я поплентався геть, вбираючи від холодного вітру голову в плечі. Я знову гостро відчув все безсилля самоти. Згадав Ганю. Коли б можна було сховати голову в її колінах, відчути дотик руки... Тоді б, може, я мав силу на боротьбу.

Я раптом відчув, що ноги мої ослабли, і згадав, що цілий день не їв. З великими труднощами дійшов я додому і довго вовтузився біля дверей, бо не міг замерзлимими пальцями вкласти ключа в замок.

Але двері раптом відчинились самі. Передо мною стояв Максим. Він несподівано заговорив до мене:

— Де ти забарився?... Будемо вечеряти.

Я нічого не відповів, знімаючи пальто. Це так пасувало до Максима. Але я був занадто втомлений, щоб реагувати. Я пройшов до кімнати і задоволено сів на стілець. В кімнаті було тепло і затишно, а стіл накрито як для гостей. Я побачив нарізаний хліб, свої улюблені шпроти, ковбасу. З кухні, де вовтузився Максим, доносились приємні пахощі гарячої кави. Надалі увійшов Максим, несучи тарілку гарячої зупи і поставив передо мною.

Я подивився на нього і зустрів зовсім нові, невідомі мені лагідні, м'які очі. Піймавши мій погляд, Максим усміхнувся і пояснив:

— Вирішив сьогодні обідати дома. Мені на Півночі доводилось бути за кухаря. Можеш спробувати вислід мого мистецтва.

Я нічого не розумів і, витріщивши очі, дивився на цього нового, балакучого Максима.

Він сів проти мене і почав їсти. Але я багато їсти не міг. Мене нудило і в тілі почувалася гарячка. Видко я застудився.

— Чого не їси? — спитав Максим.

Та сьогодні ми помінялися ролями, і я мовчки похитав головою. Тоді Максим встав, пройшов по кімнаті і спинившись біля мене, сказав:

— Може помалюємо?

І це «може помалюємо» прозвучало як пестоці.

Я взяв альбом, щоб зробити шкіци, але пальці

були неслухняні, і олівець не тримався в руках, а в очах миготіли червоні плями.

Я відмовився малювати і ліг. А трохи згодом відчув чийсь дотик і, обернувшись, побачив Максима. Він вкривав мене зверху своєю ковдрою.

Щось тепле, радісне наповнило мені груди. Мені так хотілось простягти руку і потримати в ній велику і сильну руку свого товариша. Але замість того я сказав:

— Це ти?

А Максим відповів:

— Я.

І раптом сердито додав:

— А на рецензію не зважай. Мало який дурень буде писати...

Надалі Максим пішов до себе, а я, обгорнувши рукою подушку, притис її до себе і сховав у ній своє усміхнене, щасливе лице.

Я вже не був самотній.

17

Другого дня зранку я відчув полегшення і підвівся з ліжка. Треба було малювати хробаків, які я мусив здати за тиждень. Поснідавши, я сів за роботу.

Максим не пішов на свій аеродром і, ходячи по кімнаті, скося поглядав на мою роботу. Нарешті спинився за моєю спиною і невдоволено спитав:

— Це що?

— Як бачиш, хробаки, — відповів я.

— Навіщо це?

— Хробаки — емблема нашого життя, — усміхнувся я. — Звичайне людство вони після смерті їдять, а нас, мистців, в даному разі годують.

— Дурниці, — пробурмотів Максим і, помовчавши, додав:

— Ти не мусиш цього робити.

— Навпаки, мушу. За тиждень треба здати.

— А я тобі кажу не мусиш, — суворо перебив він

і вже зовсім різко сказав: — Коли в тебе немає грошей, то в мене є.

Я почав сперечатись, але Максим став передо мною і, гнівно насупивши брови, закрив книжку, з якої я малював. (Справжній хлопчик Максим, який не терпів заперечень). Потім спитав адресу, куди віднести роботу, і наказав мені лягти.

Я скорився, бо почував себе хворим. В мене знову почалася гарячка.

18

Я пролежав хворий понад два тижні. За цей час життя мое проходило, мов у сні. Приходив лікар, він щось приписував і довго говорив з Максимом. Я часто марив, мені здавалось, що я лечу на зорі, а Гунько й інші товариші тягнуть мене за одяг і заважають долетіти. Потім з'являлась Ганя, вона усміхалась до мене, але коли я простягав руку, раптом зникала, а замість неї звідкілясь виринав Кирсатий і сердито докоряв, що я не намалював хробаків.

Але весь час, прокидаючись, я зустрічав сірі Максимові очі, стурбовані і м'які. Іноді я відчував на чолі його руку. А потім, коли я почав одужувати, я не міг надивуватись з Максимової спритності. Він невтомно підносив мені всілякі каші, узвари та киселі. І силував їсти.

Раз я таки не вдержався і затримав його руку. Видко очі мої мали занадто зворушливий вигляд. Я бачив як Максимові вії злегка здригнулись і спустились, ніби хотіли сховати щось, а уста глумливо усміхнулись.

— Сантиментальний нарід ви, мистці, — недбало сказав він.

— І літуни теж, — тихенько обізвався я.

— — — — —

Я вже почав ходити, і Максим сьогодні повідомив мене, що негайні справи змушують його летіти до сто-

лиці. Я зробив тривожний рух. Але Максим додав, що не надовго, на декілька днів, може на тиждень, не більше.

19

Максим поїхав. Або, вірніше, полетів. За останні дні я так звик до його присутності, що мені все здається, ніби я чую його кроки. Іноді навіть оглядаюсь. А тоді дивлюсь на етюди, звідки мене зустрічають холодні, байдужі очі, зневажлива, погордлива усмішка, і весело усміхаюсь.

Тепер я вже не вірю ні в цей погляд, ні в цю усмішку.

Я взяв один з етюдів і з пам'яті почав змінювати його. Я жадібно, гарячково ловив той ясний колір очей, що нагадував про море спокійного соняшного дня, про ясне, чисте й гарне чоло, про усмішку невпевнену, як у людини, що рідко сміється, але лагідну й трішечки глумливу.

І коли я відійшов від мольберта, на мене глянуло обличчя мого нового Максима. Правда, занадто м'яке і ясне, але я вже знав, що він міг бути таким.

— — — — —

Заходив Кирсатий. Він розповідав, як Максим, принісши мою не закінчену роботу, детально розпитував про мою «історію». Потім, коли дізнався що Максим полетів до столиці впевнено сказав, що Максим вирішив там улагодити мої справи.

І задумливо додав:

— Що ж, може йому пощастить щось зробити. Він же має там доступ до верхів.

— — — — —

Одержав листівку від Гані. Читаю і не йму віри своїм очам. Вона пише, що до неї дійшли вісті про мої неприємності, радить не зважати на них, бо, по-

рівняно з іншим, це дрібниця, яка забудеться. Обіцяла незабаром повернутись і міцно тисла мені руку.

Ганю!.. Ганю... Я ледве не збожеволів від щастя. Ходжу по хаті, цілую без кінця цю листівку, до якої дотикались кохані пальці. Вбираю пахощі її, притискую до серця і взагалі роблю тисячу дурниць.

І я міг мати сумнів!

Ганю! Чи простиш ти мені це?

20

Приїхав Максим. Ми знову вдвох обідаємо, і я маю його. Максим тепер здебільшого дома. Вигляд у нього задоволений, хоч він знову мовчазний, як і раніш.

Сьогодні за сніданком, взявши до рук газету, побачив статтю про мене, але вже зовсім іншого порядку. Тепер нападають на критику, яка під маскою патріотизму, ганьбить справжні таланти. Це теж розцінювалось як ворожий виступ. Розбирали знов мою «Весну», але вже зовсім інакше. Захоплювались кольоритом і ставили за взірець, як тонко передано почуття дівчини, що в пробудженні природи вбачала радість праці.

О люди, люди!

Портрет Гані технікою виконання належав до високої майстерности, і мое ім'я можна було сміливо поставити на один щабель з першорядними майстрами.

Прочитавши, я простяг газету Максимові. Він переглянув і недбало відклавши газету, сказав:

— Отямилась...

— Максиме, — сказав я, допитливо дивлячись на нього, — це зробив ти.

Максим поглянув невдоволено, насупив брови і сухо кинув:

— Дурниці!..

— Я знаю, що це зробив ти, — наполягав я.

— Ти занадто багато знаєш, — різко сказав він.

Але я не вдержався і, відкинувшись на спинку стільця весело засміявся.

— Більше, ніж ти гадаєш, Максиме!

Максим запитливо подивився на мене, і раптом уста йому затремтіли, і на них майнула колишня хлопчача усмішка.

— Це було у всякому разі легше, ніж витягати з криги полярників, — сказав він, — а вони були мені зовсім чужі.

Значить, я був для нього не чужий.

21

Химерна фортуна показала мені своє лице в образі голови нашої спілки, що сьогодні мене відвідав. Візита була така несподівана, що я не зразу запросив його до хати, а стояв деякий час, витріщивши очі. Просто, як кажуть, сніг на голову, така велика честь!.. Але потім я, звичайно, повів свого високого гостя до ательє і запросив сісти.

Сівши, він запитав про моє здоров'я. Він, бачте, був дуже стурбований моєю хворобою, хотів давно відвідати, але, поперше, не знав, що я хворий, а подруге, абсолютно не мав часу. Йому дуже прикро, що наша критика, замість того, щоб допомогати зростати мистцеві, гальмує цей розвиток. (Напевне дістав зі столиці нагінку). Тоді, на зборах, він був дуже обурений... Але я так швидко пішов...

Він «забув», що перший на цих зборах дав тон «самокритики».

Надалі він запропонував мені роботу. Картину для нового палацу. Тему маю вибрати сам, але повинна бути близькою до нашої дійсності. Нарешті дуже здивувався, що я ще й досі не одержав нагороду за портрет, і безапеляційно заявив, що як хворому, мені сьогодні принесуть гроші додому.

Я навіть і в думці не мав, що в мене так багато

приятелів. Цілий день доводилось приймати гостей. Був і Гунько. Я вже збирався пришпилити ту чарівну табличку, що мене врятувала від Максимових відвідувачів, але роздумав.

Я не мав зла на товаришів. Вони пішли проти мене тільки тому, що боялись.

Гроші принесли. П'ять тисяч. Тепер я багатий.

22

Сьогодні знов у сні бачив Ганю. Ніби співала. Прокинувся з думкою про неї. Може вона приїхала?

Поснідавши, вирішив піти до неї.

Це був мій перший вихід після хвороби. День був чудовий, ясний. Я з насолодою вдихав чисте, морозне повітря, милуючись непорочно чистим краєвидом, по якому яскраве сонце розкидало бризки діамантів, що весело переливались в його проміннях, різнокольоровими барвами. Природа впливає на людину, і на душі моїй було ясно, спокійно.

Дома у Гані мене зустріла усміхнена покоївка... Ганя вчора приїхала.

Мені перехопило дихання. Я довго вовтузився, поки зняв пальто. Руки мені тремтіли.

У вітальні Ганя вже чекала на мене. Я взяв її руку і мовчки дивився в сіро-сині, ясні очі. Вона виглядала краще ніж останнього разу. Поправилась, по-рожевіла.

— Ось я й приїхала, — сказала Ганя усміхаючись.

Потім запропонувала мені сісти і заглянула стурбовано в моє обличчя.

— Ви схудли, Стесю... Погано виглядаєте.

— Був хворий.

— Хворий?.. Чи, може, та історія?

— І те трохи... Але я застудився. Мав гарячку.

Ганя з жалем похитала голівкою і, поклавши свою руку на мою, провела по ній декілька раз.

Від цього пестливого дотику, хвиля струменю пройняла моє тіло і змусила здригнутись. Ганя видко

відчула це, бо відразу ж відібрала свою руку і почала говорити про останню статтю в газеті, яку вона встигла вже прочитати і з якої дуже раділа. Потім, раптом згадавши, з лукавою усмішкою додала:

— А я вам щось привезла.

І вийшовши до своєї кімнати, повернула зі знятками старовинних будівель того міста, де вона була.

Я взяв картки в руки, але майже не бачив їх. Ганя сіла поруч і, схилившись до мене, дивилась на знятки. Я так близько відчував її подих... Її світле, пухнасте волосся майже торкалось моєї щоки... Ще хвилина — і я напевне наробив би дурниць. Але Ганю покликкала покоївка. А я, змучений, розбитий цим коротким, але сильним зворушенням, заплющив очі й відкинувся на спинку стільця.

Я кохав її. Ще ніколи не відчував я такого прагнення до жінки. Все в ній було мені миле, близьке і принадне. В моєму житті були захоплення, але так, як її, я не кохав ніколи.

А вона?

Вона не дозволяла говорити про це. Не дозволяла любити... Чому ж тоді в очах її була така ніжність? Чому вона так пестливо провела по моїй руці?..

Я схопився зі стільця і пройшовся по кімнаті.

Таємниця!.. Ось в чому було все!.. Я мусив розгадати її!

Коли Ганя повернулась, я стояв біля вікна і дивився на вулицю, хоча й не бачив нічого. Ганя почала розпитувати про мое життя. Я відповідав коротко і, здається, не зовсім до ладу, бо Ганя врешті засміялась.

— Ви сьогодні, Стесю, оригінально висловлюєтесь. Чи, може, ще не зовсім одужали?.. Га?..

І вона знову співчутливо зазирнула в моє лице. Але я не відповів, і вона додала:

— Бідний, Стесю... Хто ж піклувався вами, коли ви були хворі?

В голосі її було стільки пестоців... Невже вона не розуміла?!..

Я різко повернувся і глянув їй в очі. В чисті сіро-

сині очі, довірливі, ніжні і запитливі.

Чи це була теж гра?.. Хто знає. Серце жіноче химерне. Я згадав Максима, який так вражено дивився на її портрет, і щось вколало мене в груди.

— За мною ходив і піклувався мій друг, — сказав я. — Він єдиний допоміг мені одужати і реабілітував мене. Це...

Щось на мить перехопило мені горло, але я твердо додав:

— Це літун Максим Марний.

Ганя здригнулась. Я виразно бачив цей рух всього її ества, ніби щось вдарило її. Вона зблідла і оперлась на підлуток, так ніби враз сили покинули її.

— Хто? — майже беззвучно спитала вона.

— Максим Марний, — повторив я, не зводячи з неї очей. І з мукою додав: — Ви його знаєте?

Так як і Максим, вона нічого не відповіла мені, дивлячись розширеними очима десь повз мене.

Я схопив її за руку і майже крикнув:

— Ганю!.. Ви його знаєте?!

Вона повернула до мене розгублене лице і відвернулась. Я вже пізнав ту тінь, яка спадала на її лице, коли я хотів знати.

І тепер, коли тривога й муки шарпали моє серце, в неї не знайшлось для мене нічого. Вона, можливо, й не помічала мене. Я був просто небажаним свідком чогось, чого не повинен був знати.

Втретє я вже не питав Ганю. Я пішов геть. Але в душі моїй кипіли безсила лютя і розпука.

Я мусив дізнатись про все!

Одержав запрошення на зустріч Нового Року, що влаштовують робітники мистецтва. Спочатку не думав іти, коли ж довідався, що в концерті братиме участь Ганя, вирішив піти. Але раніш запропонував Максимові піти разом з мною, спокушаючи добрим концертом. Про те, що співає Ганя, не сказав.

Увечорі Максим вийшов до мене чисто виголений, вдягнений у новий літунський костюм. Я саме зав'язував краватку. Максим сперся на мою робітну шафу, і я мимоволі задивився на нього. В цьому вільному, граційному рухові, яким він злегка схилившись, сперся на лікоть, було стільки гармонії, лінії постаті такі досконалі, світле волосся такими вибагливими хвилями вкривало його голову, відкриваючи чисте чоло, бездоганно вирізьблені риси обличчя, гарні мужні уста, що рука моя мимоволі потяглася до альбому. Але я раптом згадав, що треба йти, і відчув біль, як від дотику стилету.

Але я мусив знати!

Коли ми прийшли, було вже багато людей. Зустріли Кирсатого, трохи поговорили. До кімнати артистів я не пішов.

Прийшла Зі, модно вдягнена з хутром на шиї. Вона страшенно зраділа, побачивши мене, і почала докоряти, що я зовсім забув про неї. Але вона мені здалась такою робленою, неприємною, що я ледве змушував себе відповідати їй. Говорячи зо мною, вона весь час поглядала на Максима і кокетливо усміхалась нафарбованими устами, показуючи свої дрібні гостренькі зуби.

Я б нічого не мав проти, щоб вона спромоглась зацікавити Максима, але він, як і вперше, не помічав її. Кінець-кінцем Зі, трішки надувшись, одійшла.

Максим звертав на себе увагу. Особливо жінки оглядалися на нього, але він не зважав на них. Обличчя йому було холодне і невдоволене. Він спитав мене, чи скоро почнеться концерт, і запропонував піти до залі. Ми мішли і сіли.

До нас знову підійшов Кирсатий. Він одержав гроші за своїх хробаків і збирався засісти за справжню роботу — зимовий пейзаж. Він був увесь сповнений цим задумом, і говорив про надзвичайну гру кольорів на снігу.

Нарешті задзеленькав дзвоник. Гомін потроху вщух, і на естраду вийшов скрипаль.

Я любив музику, але сьогодні ледве міг дослухати. Я нетерпляче чекав. Після скрипаля грав піяніст і нарешті конферансьє об'явив:

— Артистка опери Ганна Н.

Я впився очима в Максима.

Він, що досі уважно і, видно, із задоволенням слухав, відкинувшись на спинку стільця, раптом випростався. Щось, ніби конвульсія, пробігла йому по обличчі, а очі широко, напружено розплющились.

Почулися оплески. Це Ганя вийшла на сцену. Вона була в довгому чорному платті, і від того здавалась високою; тоненька, струнка, з милим усміхненим личком, до якого так личила проста зачіска, з обкладеними навколо голови косами. Оплески збільшились. Ганя вклонилась і раптом засміялась, показуючи чудові перлини-зуби. Мабуть, побачила знайомих. Надалі погляд її сковзнув по аудиторії, зачепив на хвилинку мене і раптом спинився на Максимові. Я бачив, як усмішка зникла з її лиця, але надалі вона повернулася до піяніста і щось сказала йому. Потім вільно вийшла наперед і, дивлячись десь понад нашими головами, заспівала арію Бетерфляй.

Почувся чистий, дзвінкий голос:

В день блакитний, ясний

Побачу смужку диму

Там, де небо злилося з морем.

І цей ніжний, надзвичайної краси голос, змусив мене забутись. Я пригадав дівчину-японку, яка чекає свого коханого, що зрадив її. Я відчув надію і муку в цьому голосі. Накінці арії в її голосі зазвучав такий одчай і розпука, і разом з тим він так вільно і сильно забренів на високій ноті, що аудиторія вибухнула оплесками.

Ганя вклонилась, спустивши вії. Вона трохи зблідла і вже не усміхалась. Надалі вона підійшла до піяніста, щось говорячи, потім повернувшись, приємним, ніжним голосом сказала:

— Пісня Сольвейґ. Музика Гріґа.

Так, як і вперше, дивлячись понад нашими головами, вона заспівала смутну пісню вірної Сольвейг, що до кінця днів своїх чекає нареченого. І в цю пісню Ганя вклала стільки смутку та болю...

Я згадав про Максима й оглянувся. Я побачив ті самі очі, що й біля портрета, широко розплющені, застигли. Він весь нахилився вперед і не зводив з Гані свого зачарованого погляду.

Проспівавши, Ганя вклонилась і пішла з естради, і, хоч як її викликали, більше не вийшла.

Далі я майже не слухав концерту. Я відчував страшенне нервове напруження. Максим теж не слухав. Його збентежений і якийсь дивний погляд весь час повертав туди, де пішла Ганя. Я був майже впевнений, що вони знають одне одного, але я вирішив діяти далі, щоб знати все до кінця.

В перерві я коротко сказав Максимові:

— Ходімо!

Ми пішли до кімнати артистів. Максим ішов механічно, може й не розумів, куди я його веду.

Я ще з дверей побачив Ганю. Вона стояла, спершись на високу спинку крісла, і розмовляла з кимось. Я спинився біля неї і сказав:

— Добрий вечір!

Вона швидко обернулась і... побачила Максима. Вона навіть не подивилась на мене. Її очі, великі, яскраво сині, сяяли назустріч Максимові.

— Дозвольте вас познайомити, — сказав я, — це мій друг Максим Марний.

Я не пізнав свого голосу. Він був чужий, далекий... Я трохи поступився вбік, не зводячи з них напруженого погляду.

Вони дивились одне одному в вічі. Вони потонули в очах одне одного. Але це була лише мить. Надалі очі Максима зробилися світлими, я побачив в них знайомий жорстокий вираз, а уста склались в недобру, глумливу усмішку.

— Ми вже знайомі, — холодно сказав він і на-

смішкувато додав: — Якщо не забули...

Ганя нічого не відповіла, але я бачив, як очі їй погасли. Вона простягнула руку і спустила віі. Обличчя їй було бліде і втомлене.

На цьому до мене підійшов тенор Семківський. Він одвів мене вбік і почав про щось питати. Здається про мою «подію». Я відповідав не до ладу, слідкуючи за Ганею і Максимом.

Максим щось говорив, Ганя відповідала. Але я не чув їхньої розмови.

Надалі почувся дзвоник, і ми повернули до залі. Я вже не дивився на Максима. Мені було тяжко.

В другому відділі Ганя співала українські пісні. Співала тепло, зворушливо і виглядала такою ж смутною, як і самі пісні.

Після концерту ми пройшли до другої залі, де вже були накриті столики до вечері. Ми спинились, оглядаючись. Повз нас проходили виряджені жінки й чоловіки, вони про щось говорили безтурботно і весело. Мигнуло пухнате хутро Зі, яка йшла під руку з Гуньком. Надалі я побачив Ганю в товаристві артистів. Вони пройшли і сіли за один із столиків. Ми з Максимом сіли за інший, недалеко.

Навколо гомоніли голоси, чувся звук відсованих стільців, брязкіт тарілок. Бігали святково одягнені в біленьких попередничках кельнерки, розносячи їжу. Весело вигукувало радіо.

Нарешті пробило дванадцять годин. Оркестра заграла туш. Залунали вигуки, вітання з новим роком, оплески, цокання склянок.

Ми з Максимом теж цокнулись. Він виглядав розпиленим, майже нічого не їв, але пив багато.

Голоси все жвавішали, сміх майже не вгасав. Оркестра заграла танки, і пари почали сковзати посередині залі. Розбещено-солодкі звуки фокстроту настирливо лізли у вуха, дратували і разом з вином п'яною отрутою наливали тіло.

Максим раптом встав, рвучко відсунувши стільця, і пішов просто до того столу, де сиділа Ганя. Підій-

шовши до Гані, він вклонився, і я почув його гострий, холодний голос, в якому звучали нотки глуму:

— Може згадаємо старовину?.. Га?..

Ганя сиділа спустивши вії, але після цих слів, вона підвела їх і глянула з таким докором і любов'ю, що мені довелось міцно стиснути щелепи, щоб стримати себе.

Вони пішли в танок. Всі звернули на них увагу. Вони були такі гарні, стрункі, ніби створені одне для одного, і в рухах їхніх було стільки гармонії і пристрасти...

Я бачив як Максим пригорнув її до себе, як вона притулилась до нього. Вони втопились в очах одне одного і нічого не бачили навколо... І ці п'яні, щасливі очі, схвильовані пристрастю обличчя, напіврозтулені уста, що тяглись до поцілунку, млосні рухи тіла...

Далі я не міг дивитись. Ледве пересуваючи ноги, мов п'яний вийшов із залі і тремтячими руками вийняв цигарку. Але цигарка не допомогла. Я задихався. Я схопився за комірець, він давив мене. Я уявив, як Максим пристрастно припадає до цих напів розтулених уст, і ледве не застогнав з болю.

Так ось в чому була таємниця. Вона кохала його... Чому ж тоді вона не сказала мені цього?.. Чому мучила своєю ніжністю...

Я ненавидів їх обох... Її й його... Вона брехала мені!.. Так, так... Своєю мовчанкою брехала!.. Цей ненависник жінок... Він теж кохав її...

Я вибіг геть на вулицю. Холодний, зимовий вітер рвав мені волосся, різав лице... Але мені було цього замало. Мені хотілось страшної фізичної муки, щоб хоч на хвилину забути нестерпну муку серця.

А уява, проклята уява, яку я так вихваляв, мов глузуючи, малувала мені Ганю... Мою Ганю в обіймах у Максима...

— — — — —

Нарешті змучений, розбитий я потрапив додому і в розпачі кинувся в ліжко.

Максима ще не було, але він мав прийти, і я мусів бути свідком його щастя, бачити його задоволене обличчя, п'яні очі...

Я в одчай зарився глибше в подушку, конвульсивно охопивши її руками. Думки мої плигали, розбігались, мов сполохана зграя. Я здригався від кожного шелесту, кожного скрипіння. Я боявся бачити Максима і водночас чекав його. Чекав нетерпляче, напружено. Мені здавалось, що його не було занадто довго... І уява знов доводила мене до одчаю.

І ось в передпокої клацнув замок. Почулись кроки. Я не поворухнувся. Я чув, як Максим пройшов до другої кімнати, увімкнув світло, затих на хвилину, потім почав ходити по хаті неспокійними кроками.

Він теж був схвильований, але зовсім інакше... Зовсім інакше...

Чому, чому саме Ганя кохала його?.. Чому не інша?

Я відчув, що з грудей мені зірвався стогін і я глибше втис лице в подушку.

А Максим все ходив по хаті. Іноді він спинявся, і я чув, як скрипіло під його тілом ліжко. Потім він зіскакував і знов починав ходити.

Мене охопила лють. Хотілось крикнути щось зле, образливе, щоб спинились ці навісні кроки!

Я прожогом сів на ліжку. В моїй кімнаті було темно, але у Максима горіла електрика, і я, крізь відчинені двері, бачив, як він рвучко сів на ліжко і стис голову руками.

Я хотів крикнути, що він заважає мені спати, але цей рух спинив мене. Цей рух не говорив про щастя. Раптом Максим скочив, і я побачив дикі, мов у зацькованого звіра, очі, бліде й жорстоке лице з конвульсивно скривленими устами.

Я на хвилину забув про свій одчай.

Що це було?.. Дика нелюдська пристрась?.. Чи одчай?.. Може ненависть... Але у всякому разі не щастя. Щастя в цьому лиці я не бачив.

І раптом десь в мені закралась несмілива надія...

А може... А може Ганя не любила його?.. Може я помилився?..

Я затримав дихання і, напружено нахилившись вперед, дивився на Максима. Але він раптом згасив світло і ліг. Я теж ліг. Я чув, як Максим повертався і дихав важко.

24

Я знову ходив вулицями зимового, холодного вечора і дивився на зорі. Як і тоді, того пам'ятного вечора, коли я стояв на мосту, вони сяяли спокійно, урочисто. І як тоді, я линув до них думками, шукаючи порятунку. Невже на цій землі люди існували тільки щоб страждати? І якщо там на зорях існувало життя, то чи було воно краще, світліше, мудріше? Чи панували й там пристрасті та болі? Чи істоти, що жили там, вже піднеслись духово над нами, вже перебороли все і були такі ж спокійні та мудрі, як і ці зорі...

Як би мені хотілось позичити в них сили і мудрости!

Але мій біль не згасав, і я знову згадував про Ганю, про свої нездійснені мрії і тяжка туга гнала мене далі.

Ці дні я майже не бачив Максима. Він приходив пізно вночі і йшов з дому, коли я був ще в ліжку.

Де він бував?.. Чи з Ганею?

Передо мною знову дражливо й лукаво маячила таємниця, але я вже не мав сили підняти її завісу. Я мусів побачити Ганю і боявся цього. Боявся нової муки...

Але одного вечора я відважився й пішов до театру. Йшла опера «Кармен», і Ганя співала Мікаелю. Як і завжди, цього вечора вона співала добре, але її ніжний голос тепер не давав мені насолоди, а заподіював біль.

В перерві, схилившись на бар'єр льожі бельєтажу, де я сидів, я побачив в партері Максима. Він встав і вийшов із залі. Може пішов до Гані.

Я не виходив. І тільки після закінчення вистави

пішов за куліси. В останній дії Ганя не брала участі і вже мусіла переодягтись.

Я став недалеко від її вбиральні і, обіпершись об стіну, чекав. Я побачив, як двері відчинились і вийшла Ганя, загорнена в хутро. За нею вийшов Максим. Він взяв Ганю під руку, і вони пройшли повз мене. Вони були так зайняті собою, що не помітили мене.

Тепер для мене було ясно, де пропадав Максим.

Я пішов геть, втомлений, змучений. Це був кінець. Кінець моїх мрій про щастя. Мене навіть не помітили. Я був зайвий, непотрібний. І в моєї Гані не знаходилось для мене ні одного лагідного слова, ні одного погляду...

І попри все це я кохав її. Я так хотів бачити її, хотів ще раз доторкнутись до її руки, подивитись в очі... Вона, власне, була невинна, що кохала іншого... Далеко кращого й сильнішого за мене. Може ще й кохала раніш, давно... Хіба ми владні над своїм серцем...

Але чому, чому вона не сказала мені?...

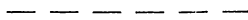
25

Максим остаточно зник.

Вночі мені приходить думка, що може в цей час вони... вони вдвох...

Але я люто жено цю думку геть.

Я не хочу думати.

Знову приходила Марина. Вона прийшла сказати, що Максим остаточно з'їхав з глузду. Він робить найнебезпечніші фігури, випробовуючи літаки і весь час бавиться зі смертю. Крім того він п'є...

Марина говорила мені це з хвилюванням і мукою. Але я роздратовано спинив її. Яке в біса мені діло до Максима! Я не наймався за ним ходити і не мав охоти лізти, де мене не просять. Хай вона сама ходить за ним, коли її це тішить.

Але коли Марина пішла, я довго ходив по хаті. Я згадав стурбовані і м'які очі Максима і лагідну усмішку, які зустрічав під час моєї хвороби, згадав ту увагу, якою він обгортав мене, його захищену доброту, його чутливість, і серце мені заболіло тоскно, боляче й безнадійно сумно. Невже пристрасть до жінки могла зробити мене Максимовим ворогом...

Але спогад про Ганю відігнав мої вагання. Ні... Це було мені понад силу!...

Я не міг любити Максима.

26

Туга за Ганею погнала мене на виставку. Я хотів побачити портрет Гані. Подивитись в її очі, в які я вклав стільки надхнення і які нагадували живу Ганю, що сиділа колись в сутінках зо мною і руку якої я тримав в своїй руці.

Не зустрівши нікого внизу, я підвівся на другий поверх і безвучно ступаючи по м'яких килимах, пройшов до того відділу де висів портрет Гані. Але тільки но я хотів перейти за перегородку, як побачив Максима. Він сидів на стільці біля вікна, проти портрета, і непорушно дивився на нього.

Я спинився, допитливо дивлячись на Максима, і серце мені стислось, затріпотіло і несподівано рвонувалося до нього. В цьому лиці було стільки глибокого горя, стільки безнадійної туги та одчаю...

Я згадав обличчя однієї матері, що ховала свою єдину дитину, і цей вираз обличчя нагадав мені її. Це була смертельна туга людини, що ховає найдорожче, що втрачає бажання жити.

Що це могло бути? Чого Максим так дивився на портрет? Що він губив?

Я все дивився на нього. Жадібно, допитливо, бажуючи прочитати те, що ховалося за цим стражданням. І раптом мене охопило знайоме хвилювання. Не розуміючи ще, чого хочу, поза свідомістю й волею, я тремтячими руками дістав альбом, олівець і хапли-

во почав заносити на папір людську муку, що так яскраво відбивалась на цьому лиці. Я ловив зморшки на чолі, болісно стулені брови, мертві очі, роздмуті крильця носа, через які важко виходило дихання, скривлені мукою зблідлі уста, з рисками горя в кутиках... І нарешті всю постать: втомлений рух голови, злегка нахиленої вперед, спущені, ніби під неможливо важким тягарем плечі...

Так минали хвилини, а може й години. Я забув про час. Я тремтів, щоб на лице не злетіло забуття, щоб не зникло горе, доки я не схоплю його. І я хапав гарячково, поривчасто. В цей час я забув про Ганю, про Максима, про свої ревності... Я тільки горів бажанням схопити і відобразити це страждання.

Історія говорить про те, як мистці віддавали на муки своїх близьких, щоб тільки схопити цей вираз страждання... А хіба не спостерігаємо ми, мистці, свої власні муки, не занотовуємо їх, щоб потім кинути на вітар мистецтва?

О мистецтво!... Скільки жертв принесено тобі, скільки мук, щоб засяяло безмежною красою правди твоє лице!

Про це я думаю тепер, коли пишу. Тоді ж, на виставці, я тільки малював. Я тремтів, що не встигну.

Але я майже закінчив, коли Максим, нарешті, поворухнувся і відкинувся на спинку стільця, заплющивши очі. Страждання не зникло, змінилась тільки поза, і я хотів уже малювати в такому вигляді, коли Максим розплющив очі й озирнувся, ніби людина, що прокинулася зі сну.

Тоді я неохоче сховався за перегородку і, з жалем склавши альбом, беззвучно пішов назад.

І тільки на дворі в моїй голові закружляли думки.

Максим страждав. Але чому? Хіба не кохала його Ганя? Хіба не були п'янкими її очі, коли вона танцювала в його обіймах... Хіба не сяяли ці очі радістю й коханням, коли він підходив?..

Тоді звідки це горе?

І знову завіса таємниці дивилась на мене темними, глумливими очима, загадкова і дразлива.

Я губився в думках.

27

Я захопився роботою. Малюю шкіци до майбутньої картини «Орфей над тілом Евредіки».

Ще тоді, на виставці, коли я малював Максима, в мене народилась ця думка, і хочу її здійснити. Я роблю шкіци, пляную композицію.

На першому пляні лежить Евредіка. Трохи подаль розпачлива група німф, її подруг. Рука Евредіки, така безпорадно ніжна, безсило впала. Біля Евредіки на колінах Орфей. Обличчя Евредіки в напівтемряві, і світло сконцентровано на Орфеї. Його страждання, мука, одчай повинні панувати і бути основним задумом сюжету.

Я бігаю до бібліотеки, читаю літературу про Орфея, вивчаю побут, костюми.

Робота — найкращий лік.

Що ж, муза така задрісна і не хоче поділити своє кохання зі смертною жінкою.

Але вночі я згадую про все, і серце ние боляче. тужно...

28

Прийшов Ганін брат.

Візита була настільки несподівана, що я забув запропонувати йому сісти і мовчки запитливо дивився на нього.

Він запитав, чи не знаю я, де Ганя?

Я відповів, що ні. Тоді Ганін брат пояснив мені, що вже другий день, як Гані немає. Останнього разу, два дні тому, Ганя пішла, як завжди після вистави з театру, але додому вже не повернулася. Він робив спробу розшукати її, але це ні до чого не привело.

Брат Гані виглядав схвильованим, вся його само впевненість зникла, і я бачив в цьому лиці щирий неспокій і турботу.

Я спитав, чи не відомо йому, з ким Ганя пішла з театру. Брат Гані відповів, що відомо, з Максимом Марним. І додав:

— Я ходив на аеродром. Його теж немає. Там мені сказали, що Марний живе у вас. І я прийшов.

Я занепокоївся, до того мене вколов знайомий біль ревнощів, але я переміг себе і почав розпитувати. Брат розповів мені, що Ганя останнім часом була якась неспокійна, сумна... І взагалі...

Голос Ганіного брата раптом зробився хрипким і різким.

— І взагалі, — сказав він, — я боюсь цього Максима. Це людина жорстока, мстива і...

Я хотів заперечити це твердження, але, згадавши жорстокий вираз очей Максима і глумливу усмішку, завагався і кінець-кінцем обіцяв зробити спробу відшукати Ганю.

Я вирішив піти до Марини.

Я майже відразу знайшов будинок літунів, що був біля аеродрому, і так само легко знайшов Марину. Вона була дома і виглядала, як завжди, похмурою. На мое питання, чи не знає вона де Максим, Марина скривила уста в усмішку і, подумавши, глухим голосом сказала:

— Знаю.

Тоді я сказав їй, що розшукую артистку Н., і що Максим напевне знає де вона.

Марина допитливо і довго подивилась на мене і раптом підвівшись, гостро сказала:

— Ходімо!..

На дворі було темно. Холодний вітер, разом з ключим крижаним снігом, палив обличчя. Я підвів комір і ми, схилившись, пішли якимись завулками. Біля одних похилих воріт Марина спинилась і, пройшовши у фіртку, показала мені на кривий ганок.

— Сюди...

— Ви не підете? — спитав я.

— Ні! — гостро відповіла Марина і, повернувшись, пішла назад.

Я зійшов на ганок і постукав. Мені ніхто не відповів. Тоді я натиснув на клямку і двері відчинились. Я ввійшов у сіни. З кімнати до мене долітали п'яні голоси і жіночий верескливий сміх. Я відчинив двері до кімнати і ввійшов.

В лице мені відразу вдарив густий дим від цигарок. Я побачив низьку, брудну кімнату; посередині стояв стіл, заставлений пляшками горілки, тарілками з останками їжі, і з колодами карт. За столом сиділа компанія, декілька чоловіків, з неприємними обличчями, які говорили, що ці люди належали до того прошарку суспільства, яке ми звикли називати покидьками.

Особливо мене вразила одна велика постать. Це було лице орангутанга з низьким чолом, над яким стирчало цупке, чорне волосся з широкопоставленими очима, маленькими і зловісними, з міцно розвиненими щелепами, м'ясожерними великими губами і коротким, сплющеним носом.

І серед цієї компанії я побачив Максима!

Він однією рукою тримав карти, а другою обіймав жінку, що сиділа йому на колінах і про фах якої не було ніякого сумніву. Це була повія найнижчого ґатунку. Брудна, огидно розмальована, вульгарна. Вона безсоромно вигиналась і дразливо, верескливо сміялась.

Очі всіх спинились на мені. Я стояв приголомшений, розгублений. Нарешті я трохи отямився і сказав:
— Максиме!.. Можна тебе на хвилину?

Максим брутально штовхнув з колін жінку, яка ледве не впала, і подивився на мене. Я побачив жорстокі, каламутні очі, що нагадували бурхливе, неспокойне море. Він усміхнувся недоброю усмішкою і різким неприємним голосом сказав:

— А-а... І ти сюди?.. Що ж... сідай... Познайомся з нами...

Але я холодно сказав, що не маю часу і прийшов лише в пильній справі.

Максим розтулив рота, щоб сказати щось, але в цей час почувся легкий зойк.

— Стесю!...

Я здригнувся і оглянувся туди, звідки почувся голос.

В дверях, що вели до середини хати, стояла Ганя. Біда, з розпатланим волоссям, що пасмами падало їй на плечі, в забрудненому, зім'ятому платті. Вона сперлась на одвірок, видко ледве тримаючись на ногах. Але надалі вона зірвалась і, кинувшись до мене, припала до мого плеча.

Я не встиг ще збагнути, що сталося, як чиясь сильна рука одірвала її від мене і шпурнула на стілець.

Це був Максим.

— Куди-и? — насмішкувато крізь зуби сказав він.

Мені зробилося моторошно від цього недоброго голосу, від невблаганно жорстокого погляду, який він не зводив з Гані.

В цей час той, з лицем орангутанга, зробив рух і таким же огидним, як і він сам, голосом, хрипким і скрипучим, протяг:

— Ти ж ето, дівочка, куди?.. Хе-хе!.. Не можна... Спочатку — він тут вставив таке непристойне слово, що кров кинулася мені до голови, — а потім вже з іншими.

Залунали вигуки, огидні дотепи, переповнені соромицькими словами. Ці істоти з насолодою вивертали весь бруд, що ним заповнені були їхні душі, і милувалися з нього.

Ганя сиділа, міцно притулившись до спинки стільця, вбравши голову в плечі, ніби хотіла ввійти в стілець, зникнути. Така безпорадна, розгублена, мов маленька, зацькована тваринка.

Серце в мене перевернулось з жалю.

Я зробив крок до Гані і, силкуючись надати своєму голосові впевненості, сказав:

— Одягайтесь, Ганю, я проведу вас до дому.

Орангутанг розтяг свої величні губи в усмішку.

— Ну, це вже ні, — заскрипів він, — дівочка наша... Ми не віддамо...

Він підвівся, низький, широкоплечий з довгими, величезними руками, незграбний, але могутній і, нахиливши вперед голову, попрямував до мене. Я теж ступив до нього, заступивши Ганю, і ми спинились один проти одного.

— Ну, — сказав він, огидно вилаявшись і насмішкувато дивлячись на мене, — хочеш, щоб із тебе юшка потекла?

І він підніс до мого лица величезний кулак.

Але я відчув, як безмежна, шалена лють, охоплює мене, наповнює якимось радісним напруженням м'язи і туманом заслонює очі. Я, несподівано для себе, замахнувся і щосили вдарив цю огидну мавпу в лице.

Він, видко, не чекаючи цього, вирячив на мене круглі, маленькі очі. Не знаю, чи довго стояли ми так, дивлячись один на одного. Він представник звірячої, могутньої фізичної сили, я — розпечений культурою інтелігент. Але я не боявся його. Я дивився йому в очі, відчуваючи духову перевагу. І я бачив, що він розгубився, очі йому неспокійно забігали, і він зробив рух, ніби хотів відступити. Але це було недовго. Його лице скривилось від злости, він підвів обидві руки, скрючивши пальці. Ще хвилинка і можливо з мене б, за його виразом, потекла юшка, але в цей час між нами став Максим.

— Ну, — суворо сказав він, — мого гостя не чіпати.

Орангутанг неохоче опустил руки і, щось невдоволено пробурмотівши, відійшов.

— Можеш одвести її, — різко сказав Максим до мене, вказуючи на Ганю і, повернувшись до дверей, гукнув:

— Гей там!.. Дайте пальто!

На цей заклик з'явилась стара, справжня відьма. Вона спочатку подивилась на Максима, потім на Га-

ню, і тільки коли він наказав вдруге, вийшла і трохи згодом винесла пальто, шапку і сумку.

Я допоміг Гані одягтись. Вона тремтіла і не могла йти. Я обняв її і не оглядаючись, повів. Я майже ніс її, бо вона ледве пересувала ноги. На наше щастя, коли ми вийшли на головну вулицю, трапилось таксі. Я посадовив Ганю і, сказавши адресу, сів поруч.

Дома на дзвоник вийшов Ганін брат. Він підхопив майже непритомну сестру на руки і відніс до опочивальні. Я сів у вітальні. Згодом брат повернувся і сповістив, що Ганя в ліжку, але лікаря кликати заборонила. Та й йому б не хотілось розголошувати про цю подію... Проте він боїться кинути її саму і сидітиме біля неї всю ніч.

Він спробував розпитувати мене, але я лише зни-
зав плечима. Я багато чого бачив, але мало знав.

Додому повертав мов п'яний. Передо мною маячіло лице орангутанга, я уявляв, як підіймається його величезна рука, потім виринали каламутні жорстокі очі Максима і, нарешті Ганя, розгублена, безпорадна...

Я кілька разів спинявся, забувшись. Я нічого не розумів. Мені здавалось, що Максим ненавидить Ганю. Але завіщо?.. Що зробила вона?.. Що ховало їхнє минуле? І чи дійсно Ганя заслужила на ту зневагу, на те ганьбування, до якого звів її Максим?

Я згадав, як Максим брутально шпурнув Ганю на стілець. Потім майнули ті сгідні обличчя за столом з їх брудною лайкою, м'ясожерна усмішка орангутанга, коли він дивився на Ганю, і мені зробилось моторошно.

Невже дійсно Ганя заслуговувала на це?.. Та Ганя, до якої я ставився так побожно, якій не наслідю-
вався поцілувати руку...

Що поєднувало її з Максимом? Кохання чи просто потяг жінки до незвичайно гарного і сильного самця. Невже Ганя, моя Ганя, така ніжна, поетична, замріяна, могла ховати в собі щось низьке, темне, розпустне?

На саму думку про це я відчув розпуку. Хай кра-

ще вона кохає його, тільки не це... Тільки не зневіра. Бо найтяжче зневіритись. Бо і заздрощі і ревності блідли перед загрозою загубити віру, ілюзію.

Невже я міг помилитись? Невже я, що так звик шукати душу людини в її зовнішніх ознаках, не помітив цього?

Я згадав Ганіні очі, такі чисті й сумні, шляхетно вирізьблену лінію уст, ясну усмішку, всі риси обличчя, такі одуховлені, тонкі, і все моє ество повстало проти зневіри. У всій цій історії ховалось якесь непорозуміння. Я раптом повірив в це твердо і, з рішучим наміром з'ясувати все, прийшов додому.

Доля ніби пішла мені назустріч. Ще з передпокою я помітив, що в кімнаті горить світло, а коли ввійшов, побачив Максима. Він сидів в кріслі за столом, схиливши голову на руки. І знову, як тоді на виставці, ця постать, ніби схилена під тягарем горя, вразила мене. Почувши мою ходу, Максим підвів до мене постаріле, бліде обличчя, з глибоко позначеними рисками болю, і глянувши мертвими очима, приглушеним і втомленим голосом спитав:

— Провів?

— Провів, — сухо відповів я.

Деякий час ми мовчали. В мене боролись жаль до товариша, який, я бачив, страждав, і обурення. Нарешті я сказав різким тоном, яким досі не говорив з Максимом.

— Максиме, — сказав я, — мушу тобі сказати, що я дуже поважаю і... шаную Ганю. Отже ти мусиш дати мені відповідь за той вчинок, за ту образу, що ти вчинив їй.

Слаба усмішка майнула йому на устах.

— Поважаєш? — тим же втомленим голосом сказав він. — А може кохаєш?

— Може й кохаю, — також холодно відповів я. — Але не розумію кохання без пошани, тому це справи не мінє.

— Може вона тобі вже й слово дала? — насмішувато сказав Максим.

— Ні, — вже зовсім розізлився я. — Не відповідала і слово не давала. Більше того, маю всі данні, що вона кохає тебе і завжди кохала.

Максим подивився на мене довго, допитливо.

— Ти її давно знаєш? — нарешті спитав він.

Я знизав плечима.

— Скільки б не знав, це справи не змінює.

— А я, — задумливо, майже сам до себе сказав Максим, — давно... Дуже давно...

— Скільки б ти не знав, — заговорив я, щоб поміж вами не вийшло, але ти не маєш права так поводитись, так зневажати жінку.

Я нагадав йому дитинство, коли він був нашим ватажком, коли він вчив нас, що соромно бити слабшого за себе, був для нас зразком справедливості, перед якою ми схилялись, в яку вірили. І ось сьогодні він штовхнув слабу беззахистну жінку, дозволив тим покидькам ображати її... Ще можна виправдати того орангутанга, що був в його товаристві, бо то є істота найнижчого ступеня розвитку, напівлюдина... Але він, Максим...

Я говорив пристрасно, гаряче, і можливо не стільки слова, скільки мій тон вплинув на Максима.

Він раптом встав, випроставшись на весь свій зріст, і в очах йому майнув вже знайомий мені жорстокий вираз.

— Виходить, — з притиском, брутально сказав він, — не треба карати злодія, не треба в'язати вбивника?

— Думаю, що цей приклад в данному разі не до речі. — сказав я.

— Не до речі?...

Уста Максимові конвульсивно здригнулись, він ступнув до мене і сказав хрипко, одривчато:

— Ти бачив... коли вбивають душу?... Це гірше ніж... вбивство... І це зробила вона!.. Вона вбила мені душу...

І раптом, видко опам'ятавшись, що сказав занадто багато, він різко повернувся і, відійшовши, став перед одним з моїх етюдів, спиною до мене.

Я не найшовся, що сказати, розгублено дивлячись на нього. Передо мною знову майнули очі Гані, такі чисті, сумні, і я, мов потоплений, що хапається за соломинку, тоскно сказав:

— Цього не може бути... Ти помиляєшся...

Максим повагом повернувся і, підійшовши, важко сів на старе місце.

— Ти помиляєшся, — повторив я. — У неї занадто ясні очі...

По лиці Максима пробігла хвиля муки, але він міцно стис щелепи і приглушено сказав:

— Зараз... я тобі розповім все. Може так буде краще... Завтра я заплачу розрахунки... за все... А сьогодні... я хочу, щоб ти все знав.

29

Цей вечір вривався в мою пам'ять надовго.

Я дивився на свої етюди, що зустрічали мене зі стін і що були свідком моїх надій, хвилювань, тривог; на мольберт зі шкіцем нової роботи, передо мною мов в калейдоскопі пройшло моє життя, переповнене працею, прагненням, горінням... Потім я перевів погляд на свого товариша, що разом з бурею ввійшов в моє життя. Такий незвичайний і дивний, гарний і жорстокий... Якого я даремно намагався пізнати до кінця.

І ось нарешті він мав підвести для мене завісу таємниці, тієї таємниці, яку я так довго, так нетерпляче і жадібно хотів знати.

Я сів на стілець напроти Максима і сперся на лікоть.

Максим сидів мовчки, задумливо дивлячись в далечінь, видко забувши про мене; потім з великим зусиллям почав:

— Це було шість років тому... У нас... на батьківщині.

Він спинився, видко добираючи слова, але потім заговорив далі.

— Ти знаєш наше містечко. Я ще при тобі став

до праці на консервній фабриці, а коли мені минуло двадцять років, уже був майстром цеху. Тоді ж, на фабриці, я вперше зустрів її... Ганю...

Я йшов двором і побачив, що якась дівча, худеньке, слабе, тягне на спині лантух із соломою. Вона повернула до мене втомлене лице і глянула великими, смутними очима. Я взяв у неї лантух і, віднісши його, розпитався, хто вона і звідкіля. Звали її Ганею, була вона з великого міста. Її батька, професора, заарештували і заслали, квартиру запечатали, і вона опинилась на вулиці. Був у неї ще брат, але його теж заслано, раніш. Дівча лишилось зовсім самотнє. Тоді вона згадала, що в нашому містечку живе її тітка, і приїхала сюди. Але тітка, виявилось, десь виїхала, і Ганя лишилась без грошей і притулку на вулиці. Тітчині сусіди порадили їй піти до фабрики і стати на роботу, там же дають і гуртожиток робітникам. Вона так і зробила. І ось тепер носить солому.

Довідавшись, що дівча має освіту, я пішов до директора і попрохав влаштувати її до контори. Вона деякий час працювала в конторі, а потім перейшла до бібліотеки.

На цьому й скінчилось. Я її хоч і бачив мимохіть, але не звертав уваги.

Максим спочатку говорив важко, із зусиллям, а потім, видко забувши про мене, увесь поринув у спогади.

— Ти знав наше життя, — говорив Максим. — воно майже не змінилось. Ми, хлопці, також збирались після праці гуртом, вправлялись в ловлі та плаванні, інколи бешкетували. Але в наше життя вже ввійшли жінки. Це були здебільшого дівчата з фабрики. Траплялись інші... Мені особливо щастило. Була одна дружина інженера... Але вона була не ліпша від дівчат... і я кинув її.

Максим замовк, напружено думаючи про щось, потім заговорив далі.

— Так минув рік. Може більше...

Одного разу, це було на травневі свята, дівчата

влаштували вечірку. Вперше прийшла і Ганя. До цього вона не з'являлась на гулянках. Усі сіли за стіл і згодом, як завжди, почались співи хором. І тут я вперше почув голос Гані. Він так відрізнявся від дівчачих пискливих голосів, був чистий, сріблястий. Надалі дівчата пристали до Гані, щоб вона заспівала сама. І вона заспівала. Я та і всі заслухались. Голос був такий чистий, ніжний, мов кришталь. І слова вона вимовляла гарно, тепло.

Я почав вдивлятися в неї і помітив, що вона зростає за цей час, покращала, вже була в тому стані, коли дівчинка переходить в дівчину. Хоча вираз обличчя її лишився дитячим, а очі наївними.

Надалі хлопці випили, і Васька, що сидів поруч з Ганею, почав до неї залицятися. Робив він це, як завжди у нас водилось, брутально. Я бачив як Ганя почервоніла, шарпнулась убік від його обіймів, і обвела навколо благальними, переляканими очима. Але всі були вже трохи п'яні. Мені здалось, що її очі спинились на мені з благанням допомоги. Тоді я встав, підійшов до Васька і сказав йому помінятися місцями. Він спочатку уперся, але побачивши, що це я, скорився.

Я сів біля Гані. Вона відразу зідхнула з полегшенням. Я почав її питати про роботу, як вона влаштувалась. Вона розповідала.

Потім почалися танки. Я запропонував їй танцювати. Вона спочатку не хотіла, потім пішла.

Коли я тримав її в обіймах, мене охопило почуття ніжності. Я боявся її міцно обіймати, як це у нас водилось, щоб не зробити боляче. Такою вона мені здавалась ніжною та тендітною.

Ми пішли з вечірки раніш, бо вона втомилась і захотіла спати. Очі їй зовсім по-дитячому заплющувались, і вона даремно широко розплющувала їх, борючись зі сном. Я провів її додому.

На вечірку я не повернувся. Так у мене було хороше і тепло на душі, що не хотілось псувати того почуття. Вечір був тихий, весняний. Я пішов до моря,

походив там деякий час, потім повернувся додому. Того вечора я заснув з дивним почуттям задоволення.

З того часу ми почали зустрічатись. Я заходив за нею, і ми йшли в кіно або до моря. Ганя, сидячи на камені, прислухалася до голосу моря, або замріяно дивилась на обрій і розповідала мені якісь казки та оповідання, що їх читала, або співала. Я прислухався до її голосу, дивився в замріяні очі, і почуття радості охоплювало мене все дужче. Мені вже було важко провести вечір без неї.

Хлопців це дуже обурювало. Одного разу, зібравшись, вони почали глузувати з мене.

Я спочатку мовчав, але коли один з них кинув щось недобре про Ганю, я підійшов до нього і сказав, що надалі хто скаже хоч одно погане слово про Ганю, той матиме справу зі мною.

Хлопці, побачивши, що справа серйозна, дали мені спокій. І моє життя вже зовсім пішло по-іншому. Коли ввечері Ганя була невільна, я читав. Я тоді вперше полюбив книжки. Але книжки все ж не могли замінити мені Ганю. І в ті вечори, коли я не був з нею, мені не вистачало чогось.

Про кохання ми не говорили, але одного разу, коли ми стояли біля її дверей, з моря подув холодний вітер. Я зняв із себе піджак і накинувши Гані на плечі, пригорнув її до себе. Вона, видко зніяковівши, визволилась з моїх обіймів і побігла додому.

Але другого вечора, коли я пригорнув її знову, вона поклала мені голову на груди... І так ми стояли довго... мовчки...

Максим замовк, видко весь поринувши в спогади. Обличчя йому зробилось лагідне, ясне. Але ось пройшла по ньому хмарка, гіркі риси знову виразно позначились. Він провів рукою по лиці і заговорив знову.

Я покохав її. Покохав вперше і... в останнє... Вона була для мене всім. Вірою в життя, в щасливе майбутнє, в правду... Я не уявляв собі життя без неї.

Так проминуло літо. Надходила осінь, що несла неспокій. Я мав іти до військової служби.

Можливість розлуки гнітила мене. Ганя теж по-смутишчала. Але я все ж вірив в майбутнє і... вірив у Ганю.

В осени мене покликали до призовної комісії і призначили до Балтійської фльоти. Моя служба мала термін — три роки. Отже три роки я мусів був жити без Гані.

Востаннє ми сиділи з Ганею біля моря, на камені. День був теплий, море спокійне, лагідне, як інколи буває в осени. Я взяв її за руку і спитав:

— Будеш чекати мене?

Вона подивилась на мене, і я прочитав в її очах безмежну любов, яка говорила більше ніж слова. Але вона ще сказала, що буде чекати не три роки а більше, що ніколи не розлюбить... Що буде або моєю або нічиєю...

Те саме сказав і я...

Нашим свідком було море, а воно колисалось так лагідно і співчутливо біля наших ніг...

Ми обіцяли писати одне до одного. Я мріяв, що знайду для Гані роботу десь ближче до мене, і під час відпустки ми будемо вкупі.

Другого дня я виїжджав. Ганя провозжала мене. В останню хвилину вона припала до мене з таким одчаєм, ніби передчувала...

Мені було не легше...

На пароплаві я сів писати до неї листа, а приїхавши на місце призначення, одержав листа від неї. Вона писала, що сумує, н'куди не ходить.

Надалі мене завдяки моему зростові і здоров'ю, призначили на криголом що несподівано вийшов в океан рятувати інший криголом, що затерся поміж кригами. Там ми застрягли. І я втратив зв'язок зі світом.

Лише через декілька місяців прилетів літак і скинув пошту. Це була велика радість. Всі читали листи, ділились новинами, і лише я стояв осторонь. Мені листа не було. Я не знав, що думати. Від'їжджа-

ючи, я писав до Гані, і вона мусіла знати, де я. Я губився в здогадах. Потім мені майнула думка, що Ганя захворіла, а може вмерла... Я ледве не збожеволів. І коли б була найменша можливість, я б утік, щоб довідатись. Але можливості не було. Ми стояли затерті кригою в крижаному океані, і мусили стояти довго.

Літак прилітав декілька разів і скидав пошту, але мені листів не було. Я був упевнений, що з Ганею щось скоїлось. Мене підтримувала лише надія, що може Ганя не одержала моїх листів. Може не знала...

Нарешті влітку наш криголом зрушив з місця. Але надійшло розпорядження не повертатись назад, а виконати нове завдання. Проте випала можливість переслати лист додому. Я написав і за місяць одержав відповідь.

В мене руки тремтіли коли я брав того листа. Лист був не від Гані. Почуття чогось недоброго здавило мене. Писала подруга Гані, що жила разом з нею, Марина. Вона повідомляла мене, що в житті Гані сталась велика зміна. Приїхав її брат, який повернувся із заслання і розшукав її. Брат працював у місті, займаючи якусь високу посаду, і виглядав великим паном. Він забрав Ганю з собою.

Листи мої, що приходили без Гані, Марина їй переслала.

Це було все. Але головного, нової адреси Гані, Марина не написала.

Не знаючи, що думати, я написав до Марини, щоб вона негайно дала мені нову адресу Гані. Але негайно це здійснити було неможливо, пройшов довгий час, доки я зміг відіслати листа, і ще довший, поки я одержав відповідь.

Я губився в думках. Було ясно, що з Ганею нічого недоброго не сталося. Чому ж тоді вона не писала?

І все ж я не вірив, що вона мене забула. Не міг вірити. Все мусіло з'ясуватись.

Нарешті прийшов лист від Марини. Він приголом-

шив мене. Марина писала, що Ганя відмовляється дати свою адресу. Але замість того просить Марину передати мені, що повертає мое слово. І просить вважати себе вільним. Від себе Марина пояснила, що Ганя зробилась великою панею, вчиться співати і готується бути артисткою. Крім того, до неї дійшли чутки, що Ганя має вийти заміж за якогось дуже поважного, і що в теперішньому стані я, звичайний робітник, їй не пара. Тому Марина радила забути Ганю.

Я зім'яв цей лист і шпурнув його геть. Я не вірив Марині. Я мусів почути це від самої Гані.

Я почав клопотати про відпустку. Справа тяглась довго. Треба було чекати, доки криголом не повернеться, бо мене мусів хтось заступити. Я домагався негайної відпустки. І нарешті досяг свого.

Була зима коли я повертався додому. Друга зима без Гані. Але час не дав мені забуття. Я мов живу бачив перед собою Ганю. Її очі сяяли любов'ю і я чув її голос, який обіцяв не забути.

Приїхавши до нашого містечка, я ніде не зупиняючись, пішов просто до Марини. Вона ствердила те, що писала. Адреси Гані вона не знала, але ствердила те, що писала. Інші теж сказали, що приїздив Ганін брат і забрав її з собою.

Другого дня я поїхав. Дізнавшись в адресовому столі про адресу Гані, я пішов до неї.

Гані не було дома. Замість неї вийшов брат. Він спитав, чи я є не Максим Марний?.. Я ствердив це. Тоді він сказав, що має доручення від сестри поговорити зо мною. Він запросив мене до хати і, коли ми сіли, почав говорити. Він говорив, що Ганя, наслідком тяжких умов життя, опинилась серед чужого їй оточення і, що тепер вона вернулась до свого середовища. Тому я повинен зрозуміти, що я не можу бути для неї подружжям, і Ганя просила забути її. Вона вчиться тепер і можливо скоро вийде заміж за відповідну їй людину.

Я різко сказав, що хочу вислухати це від самої Гані. Тоді брат відповів, що Ганя виїхала, і повер-

неться не раніш, як через місяць.

Я сказав, що хоча б і довше, але я зачекаю її.

Після того я пішов.

Я ще не хотів вірити, але сумнів уже закрався. Я вирішив від другого дня стерегти Ганю біля брами, щоб остаточно переконатись. Я не вірив у її виїзд.

Але доля мала свої пляни. Ще в дорозі у мене дивно боліли ноги і голова. Коли ж я повернувся додому, вірніше до родини одного слюсаря, у якого я спинився, я відчув, що ноги й руки в мене зробились млявими, і я ледве міг ворушити ними. До того дуже боліла голова. Я відразу ж ліг, відчуваючи гарячку. До цього я не хворів і думав, що це від хвилювання. Але виявилось, що я захворів на плямистий тиф. Другого дня мене забрали до лікарні.

Майже місяць я лежав непритомний, і це був найщасливіший час, бо я відчував Ганю біля себе. Мені здавалось, що вона кладе мені руку на голову, я чув її голос...

Але на мое нещастя, мій організм був занадто міцним. Я почав одужувати.

Перша думка була про Ганю. Хоч я не хотів вірити, але... вже майже повірив. І життя стало для мене непотрібним.

Я не міг дочекатись доки одужаю і, коли тільки зміг стояти на ногах, роздобув через санітарку одяг і втік.

Мені довелось триматись за паркани, проте все ж таки дійшов до того будинку. Але я ще почував себе занадто слабим і сів на східцях ганку сусідського будинку, відпочити.

Починалася весна. Дзюрчали струмені розталого снігу. Сонце сяяло привітно, весело. Так не хотілось вірити...

Біля під'їзду Ганіного будинку стояло новеньке авто. Мені майнула думка, що, може, воно приїхало по Ганю.

Вулицю підметав двірник. Він підійшов до мене, закурив і почав щось говорити. Я спитав у нього чие

це авто. Двірник відповів, що, мабуть, хтось приїхав до головного інженера, і він назвав прізвище Ганіного брата.

Я хотів ще дещо спитати, але в цей час двері відчинились, і вийшла Ганя. Я відразу пізнав її, хоча вона була одягнена зовсім інакше і виглядала дійсно високою панею. Я хотів встати, підійти, але не міг підвестись. Я лише дивився. За нею вийшов молодий пан, теж добре і модно одягнений. Він узяв Ганю під руку і щось сказав їй. І вона засміялась... Так весело, безтурботно...

На мене вона не глянула. Вони сіли в авто і поїхали.

Тут я вперше відчув різницю... Я — погано вдягнений робітник і матрос і елегантна модна жінка...

Я ще спитав у двірника, і він почав мені розповідати, що це сестра інженера, співачка... А коли я спитав, хто то з нею, він сказав:

— А хто їх знає... Чи коханець, чи так хтось...

Максим раптом встав, різко відсунувши стільця і, відійшовши, знову спинився біля моїх етюдів. Я почекав трохи і, ввесь подавшись наперед, нетерпляче сказав:

— Ну... а далі?

— Оце і все... — хрипко і уривчасто обізвався Максим. — Далі лишилось небагато... Я захворів на поворотний тиф і знову одужав. Потім перевівся з фльоти до авіації.

— І ти після того не бачив Ганю?

— Ні! — коротко сказав Максим. — Я не вважав за потрібне.

На деякий час ми замовкли. Мої думки розбігались, і я не міг зібрати їх. Нарешті я невпевнено сказав:

— Але ж, Максиме, Ганя кохає тебе.

— Кохає!..

Він рвучко повернувся, і я побачив широко розплющені, палаючі очі.

Кохає! — різко повторив він. — Коли я став відомий, модний!...

Він недобре засміявся і договорив:

— Таке кохання мені непотрібне... Для такого кохання існують повії... Ті принаймні не брешуть... А ця...

Він раптом обірвав себе.

— Але, Максиме, — заперечив я, — ти занадто багато вимагаєш... Ти судиш про інших, виходячи від себе. Ти занадто сильний і вимагаєш цього від других. Припустимо, що Ганя підпала від вплив брата і була занадто слабкою, щоб змагатись із ним... Але ж хіба не можна простити?

— Ні! — жорстко обізвався Максим. — Я не вмю прощати.

Я запитливо подивився на нього.

— Значить те, що я бачив сьогодні, була помста?

— Так, — все тим же холодним і жорстким голосом сказав Максим. — Я їй довів, що тепер вона для мене не більше ніж ця повія, що ти бачив.

— І ця помста дає тобі задоволення? — спитав я.

Я бачив як по обличчі Максима пробігла конвульсія, він схилив голову і замислився.

— Я це віддав на суд долі, — важко сказав він. — Шукав смерти, але вона не хотіла мене. Я не думав побачити Ганю і зустрів її... Значить, лишилось інше... Вона мусіла відчути те, що зробила колись мені.

Максим говорив понад силу... Я бачив, що йому важко дихати. Він хапнув повітря і різко перебив себе.

— А тепер досить.. Ти знаєш все.

І раптом повернувшись, вийшов до своєї кімнати. Я чув як заскрипіло ліжко. Він ліг.

Але я ще довго сидів, приголомшений цією несподіваною сповіддю. В мене боролись жаль і обурення. Я не міг погодитись з Максимовою жорстокістю і в той час співчував йому. Потім передо мною виринула Ганя, з її задумливими, замріяними очима, ясною усмішкою, за якою здавалось не могло ховатись нічого недоброго.

Невже я помилявся в ній? Невже вона була зви-

чайною міщаночкою, і тільки моє захоплення вбирало її в поетичне сяйво?

Я довго не міг заснути, і чув, що Максим також не спить. До мене долітало його важке дихання, він кидався на ліжку.

Нарешті я заснув. А коли прокинувся, Максима вже не було. Проте було досить пізно.

Поснідавши, я пішов до Гані.

Брата не було дома, а покоївка, доповівши про мене, вийшла і сказала, що Ганя просить до себе.

Я ввійшов до її кімнати, затишної і по дівочому чистенької. І серце мені занило тоскно, боляче...

Я тут був уперше.

Ганя лежала в ліжку. Вона виглядала зовсім хворою. На темній ковдрі різко вирізьблялась її бліда худенька ручка з тонкими, безпорадними пальцями, які я часто тримав у своїй руці. По обох боках голови на подушці, розкинулись русяві коси, обличчя було матове з легким відтінком синього забарвлення, гарно вирізьблені і такі ще недавно свіжі уста зблідли, пошерхли і склались боляче, гірко. На лиця від довгих вій падала тінь.

Я здригнувся... Евредіка... Це було те, що мені треба... Я жадібно впився поглядом в це лице, намагаючись запам'ятати кожну рисочку.

Але Ганя несподівано розплющила очі, занадто великі і темні.

— Це ви, Стесю, — слабким і байдужим голосом сказала вона.

Я потис простягнену ручку і, взявши стілець, сів біля неї.

— Ну, як відчуваєте себе, Ганю?

Вона подивилась на мене мовчки, потім тихо відказала:

— Нічого...

Деякий час ми говорили про незначні речі. Мені здалось, що вона виглядає не до кінця слабкою, і я спитав її, чи в силі вона вислухати мене? Вона відповіла, що так. І тоді я розповів їй, як прийшовши до-

дому, застав Максима, і те, що він розповів мені.

Обличчя Гані зробилось напруженим, схвильованим, очі розплющились широко, мов хотіли вбрати мене разом з моєю розповіддю. На тому місці, де Максим чекав даремно від неї листів, вона ледве чутно прошепотіла:

— Боже мій...

Коли я дійшов до листа Марини, Ганя сіла в ліжку і міцно стисла руки. Вона була така схвильована, що я хотів припинити розмову, але Ганя настирливо і з благанням прохала говорити далі.

На місці розмови Максима з її братом, вона уся подалась наперед і відкрила уста, ніби збиралась щось сказати. Але не сказала.

Нарешті, не дочекавшись кінця, вона раптом зіскочила з ліжка, вся тремтячи від хвилювання, підбігла до писемного столика, нервово висунула шухляду і, підбігши до мене сунула мені до рук якісь листи.

— Ось!.. Читайте!...

Вона стояла передо мною в пеньюарі, з розплетеними косами, але видко зовсім не думала про це. Признаюсь, це мене трохи вколало. Але я своєчасно згадав, що я тільки друг, і мовчки взяв ті листи.

Перше, що я помітив, це нерівні, по-дитячому неохайні літери, ніби писала людина малоосвічена.

«Дорога Ганю, — читав я. — Ти питаєш, чи немає листів від Максима. Жалко мені тебе, але листів немає. Та зате приїхав Касьяненко, той, що його взяли до фльоти разом з Максимом. Він каже, що Максим гуляє з якоюсь красунею і хвалився, що оженився. Та може бреше. А тільки ти даремно за Максимом побиваєшся. Це такий парубок, що любити не вміє. Скільки він дівчат і жінок звів. Краще не думай за нього. На тебе знайдеться інший. Як ще дізнаюся, напишу.

Твоя подруга Марина Зубач.»

Прочитавши підпис, я вражено і запитливо поди-

вився на Ганю. Я згадав похмурі чорні очі літунки Марини, її вульгарні, але вперті уста, і підозра, ще не зовсім ясна, ввійшла в мої думки. Але Ганя схилилась на подушку, охопивши її руками, і я взявся за інший лист.

«Дорога подруго Ганю! — знову писала Марина. — Ти питаєш про Максимову адресу. Касьяненко казав, що військову частину вказувати не можна. Це секрет. А треба писати на місто Н. Головна пошта, до запитання. Касьяненко каже, що отримав листа від свого товариша з тієї частини, що й Максим. Він пише, що жінка з якою гуляв Максим, має народити дитину. То тепер тобі вже зовсім немає чого писати до нього. А я тобі, як подруга, раджу плюнути на це все.

Твоя Марина Зубач.»

Я знову згадав літунку Марину, згадав її турботу про Максима. Вона безперечно кохала його. Потім я згадав, що і в історії Максима вона відіграла таку ж саму роль. І мені стала ясна уся та інтрига, яку ця жінка вела проти Гані.

Я подивився на схилену постать Гані, згадав змучене стражданням лице Максима і спитав:

— Чому ж ви не показали цих листів Максимові.

— Він не хотів говорити, — з мукою прошепотіла Ганя. — Він завжди уривав мене, коли я починала згадувати про минуле. А потім... — голос її забренів сльозами, — потім я не знала, що він вважає мене винною... Я думала, що в листах Марини може й була частина правди... І я гадала, що він повинен перший сказати... про це...

Справді таки кохання буває сліпим!

Я замислився. Мені було невимовно сумно. Я довго дивився на Ганю, я прощався зі своїми мріями. Нарешті я тихенько доторкнувся до її руки і сказав:

— Ганю... Я покажу ці листи Максимові.

Ганя сіла і дивлячись поперед себе (мабуть, бачила в уяві Максима), сказала:

— Покажіть... І скажіть... що я не вірила... Ніколи не вірила до кінця... А в.ї... повірив... навіть не поговоривши... не сказавши...

Сльози заважали їй говорити.

Я взяв її ручку в свої і почав умовляти. Ганя, схлипуючи, припала до мого плеча, зовсім мов дитина. І я пестливо гладив її по волоссі, втішаючи.

Раптом, щось згадавши, Ганя випросталась, і очі її, почервонілі від сліз, запалали гнівом.

— І брат! — пристрасно заговорила вона. — Як він смів!.. Він умовляв мене кинути Максима... Але це я йому прощала... Бо він не знав Максима... Але щоб так... Так одурити... Разом з Мариною... Так зробити... Він не брат мені після цього!.. Я не хочу його знати!.. Я піду від нього!..

Вона схопилась з місця. Але я знову почав її умовляти. Хай трохи почекає. Від брата вона піде, але не тепер. Тепер вона дуже слаба і потребує відпочинку. А я зараз негайно відшукаю Максима, покажу ці листи і розповім усе.

І тільки, коли Ганя трохи заспокоїлась і лягла в ліжку, я пішов.

30

Я вирішив, що найскоріше знайду Максима на аеродромі, і пішов до трамваю. Не скажу, щоб на душі в мене було ясно. Навіть майнула недобра думка, що вони зовсім не дбали про мене. Але я відігнав її і сів у трамвай.

У всякому разі вчинок Марини викликав в мене огиду. Бути подібним до неї... Ні, вже краще до кінця нести свою роль друга.

Раптом мої думки перервала розмова. Питався чоловічий голос:

— І давно сталася катастрофа?

Жінка в шкіряній шапці відповіла :

— Годину тому. Літак розбився вцент.

— Але як це сталось?

— Новий літак. Була перша спроба. Кажуть, винен літун. А проте ніхто нічого не знає.

Я здригнувся. Мені прийшла думка, яка пройняла мене холодом. Невже Максим? Мені перехопило дихання. Я просунувся наперед і непевним від хвилювання голосом звернувся до жінки в шкіряній шапці.

— А... Як літун?.. Живий?

Жінка вибачливо подивилась на мене і знизала плечима.

— Звичайно, розбився.

— А-а... ви не знаєте прізвища?

Я ледве міг говорити.

Але жінка прізвища літуна не знала.

Чоловік щось почав говорити про парашути, що коли є парашут під рукою, то завжди можна врятуватись. Але я вже не слухав його. Я раптом згадав слова Максима: «Завтра я заплачу розрахунки за все.»

Що як він задумав щось недобре?

Я згадав про його небезпечні експерименти, про бажання смерті, про те, що він не брав із собою парашута і що далі, то більше впевнювався, що з Максимом скоїлось нещастя.

Я ледве дочекався, коли доїде трамвай і, майже на ходу скочивши, побіг до аеродрому.

Мені назустріч ішло троє літунів. Вони про щось схвилювано говорили. До мене долетіло слово «аварія».

Зрівнявшись з ними я, витискуючи слова, спитав, чи не знають вони — Максим Марний є на аеродромі?

Вони подивились на мене, як мені здалось, неймовірними очима, а один з них сказав:

— Марний... в лікарні.

Я хотів ще щось спитати, але розгубився і не знайшов слів, коли ж отямився, літуни вже відійшли.

Значить, я не помилився... Значить сталось... Отже Максим...

Я не міг довести думку до кінця. Я не міг уявити, що Максима вже немає, що я вже ніколи не побачу його гарного лиця, його постаті...

Я все йшов доки не підійшов до воріт. На аеродром без перепустки не пускали. Але звідти йшло багато людей. Я побачив як вийшли літуни. Вони розмовляли про катастрофу. Щось говорили про мертву петлю... Здається гадали, що літун під цей час утратив свідомість і тому так сталося.

Я втрутився в розмову і спитав, чи живий літун. Мені відповідали неохоче. Але я зрозумів, що якщо й живий, то це питання годин, а може й хвилин.

— Значить Максим Марний... — почав я, але не міг договорити.

І знову я почув:

— Марний в лікарні.

Тоді я спитав, де міститься лікарня, і пішов.

Спочатку я йшов повільно, ніби відтягаючи хвилину побачення. Я яскраво уявляв колись таке бездоганно гарне, а тепер понівечене лице, поламане тіло... І раптом з цим майнула думка, що тепер Ганя вільна...

Так. В ту хвилину я подумав про це. Але я згадав змучене стражданням лице Максима, його турботу під час моєї хвороби, його добрий погляд, лагідну усмішку, потім згадав Ганю і відкинув геть цю думку.

Ні, ціною їхнього горя я не хотів здобувати своє щастя. Та й чи можливе було б це щастя?

На цьому раптом згадав, що Максим вмирає, що жити йому лишилось години, а може й хвилини... Майнула думка, що я мушу хоч перед кінцем розповісти йому все, показати Маринині листи, щоб він не відійшов з тією ненавистю до Гані, яка не хотіла покинути його.

Я побіг задихаючись, зрідка спиняючись на секунду, щоб передихнути. Ніби в тумані пройшов в двері лікарні, щось говорив сестрі, яка не хотіла мене пускати, навіть здається кричав, що це мій друг і вона не має права мене не пустити.

Нарешті сестра повела мене на перший поверх

і, звелівши зачекати в коридорі, увійшла в одні двері. Трохи згодом ті двері відчинились і звідти вийшли два літуни. Вираз обличчя в них був суворий і урочистий.

Хтось спитав:

— Ну що?.. Як?...

І один з тих, що вийшли, відповів:

— Кінець...

Я безсило спустився на стілець.

Сила вражінь за ці дні зломила мене.

Отже кінець. Все скінчилось. І Максим не знає...

Я не встиг. Я спізнився.

Передо мною майнуло сумне личко Гані, і я з жахом подумав про те, що мушу їй сказати.

Думки в мене плутались. Я мусів піти подивитись востаннє на свого друга і не мав сили підвестись.

Двері все тієї ж кімнати знову відчинились. Я механічно поглянув, хто вийшов, і побачив... Максима.

Я заплющив очі, злякавшись галюцинації, але трохи згодом, розплющивши їх, знову таки побачив Максима.

Що це було?... Мара чи дійсність?

Але це була дійсність!.. Максим, мій Максим, живий і не пошкоджений стояв недалеко від мене.

— Максиме... — безпорадно прошепотів я.

Надалі я зірвався зі стільця і кинувся до нього.

— Максиме!.. Ти?... Живий! А я гадав... Ти живий... Хто ж то загинув?

Максим якось дивно подивився на мене і сказав:

— Марина Зубач.

— Марина?... І вона вмерла?...

— Так... Тільки що...

Я глибоко і, каюсь, з полегшенням зідхнув.

— Що ж, — сказав я, — можливо, що це була спокута за гріхи... мушу тобі сказати, що Марина... Що Ганя не винна зовсім... Це все зробила Марина... І Ганін брат.

— Я все знаю, — тихо сказав Максим. — Марина сказала перед смертю...

Він не дивився на мене і говорив ніби сам до себе. Тепер тільки я помітив, що він тримає в руках якусь пачечку.

— Тут мої листи... до Гані... все також дивно і тихо говорив Максим, дивлячись на пачечку. — Марина віддала їх мені... Ти передаси це Гані і скажи...

Було враження, що Максим говорить понад силу. Груди йому високо і конвульсійно здіймались, він відтулив рота, хапаючи повітря і раптом похитнувся, витягнувши руку. Я своєчасно підтримав його. Від зусилля обличчя йому почервоніло а на скронях надмулись жили. Він зробив декілька кроків і спустився на стілець, з якого я щойно встав.

— Тобі недобре, Максиме, га? — стривожено спитав я, нахилившись до нього.

Він подивився на мене і усміхнувся дитячою, невпевненою усмішкою, потім знову хапнув повітря і одривчасто сказав:

— Пройде...

Але йому робилось дедалі гірше. Обличчя стало жовте, чоловічки очей розлились, а уста він вже не стулював, все хапаючи повітря.

Переляканий, я кинувся шукати лікаря.

Трохи згодом Максима перенесли до палати.

Тут знову вийшла сцена. Лікар попросив мене вийти, але Максим звелів лишитись. Лікар розсердився і сказав, що тут встановлює закон він. Але Максим раптом підвівся на лікоть, лице йому так перекривилось від напруження і люті, що лікар видко перелякався і дозволив мені лишитись.

Максимові впорскули камфору, і він трохи заспокоївся. Зате лікар не заспокоївся. Він обурено бурмотів, що треба віддати під суд тих, хто дозволяє літати з таким серцем. Ще одне літання і з ним буде те, що з сьогоднішньою літункою. Потім, наказавши Максимові лежати непорушно, лікар пішов.

— Стефане, — тихенько покликав Максим, коли ми лишилися самі.

Я підійшов і сів біля нього на ліжку.

— Ганя... — уста Максимові здригнулись.

— Ганя здорова, — попередив я його, — і передала тобі Маринині листи.

Я вийняв листи, і Максим тремтячими руками взяв їх і підніс до очей. Потім, прочитавши, спустив руки.

— Ти гадаєш... — видно добираючи слова і не вміючи знайти їх, сказав він.

— Я гадаю, що все буде гаразд, — сказав я.

І додав: — Лежи спокійно, а я приведу Ганю.

31

Відчуваю, що мої записки наближаються до кінця. Власне, несподівано для мене, вийшло щось подібне до повісті. Історія одного кохання в якому і мені довелось брати деяку участь.

Що ж, треба визнати, що все в житті має свій сенс. Переживання удосконалюють і підносять до верхів'я об'єктивного мислення, потрібного для мистця.

Я спиняюсь проти мольберта і уважно вдивляюсь в мою роботу. На тлі блідо блакитного неба, на скелі сидить дівчина. Вітер жартівливо грається пасмом її русявого волосся, очі замріяно і надхненно дивляться в далечінь, уста напіврозтулені. Вона співає.

Поруч лежить хлопець. Він сперся на лікоть і задивився на дівчину. У сірі очі, що сяють щастям і коханням, бездоганно гарні риси обличчя, ніжна, лагідна усмішка.

Біля їхніх ніг плеще море.

Я збираюся їхати до нашого містечка, малювати море. Ганя і Максим хочуть їхати зо мною.

Вони живуть у мене і позують мені. Я дивлюся на них, ловлю той невпевнений, несміливий вираз щастя, яким сяє обличчя Максима, радісне надхнення в лиці Гані, коли вона співає, і переносу це на полотно.

Я хочу назвати картину «Пісня».

Максимові заборонено літати, і він тепер працює як інструктор.

Ганя співає.

А я?

А я маляю.

Я вже остаточно впевнився, що муза страшенно заздрісна особа, і, щоб не образити її, віддався увесь їй.

І в подяку за це, вона ніжно бере мене в свої обійми, і ми відлітаємо з нею на крилах творчої радості і щастя у височінь, де сяють велично прекрасні і мудрі зорі.

Львів, 1943 рік.

З М І С Т :

	стор.
Евген Онацький: Марія Цуканова ...	7
Ельф	13
Шовкова рукавичка	27
Бузковий цвіт	47
Шоколяда	72
Діти	84
Втіха	96
Проба	102
Їхня таємниця	130

Este libro se terminó de imprimir
en el mes de octubre de 1991
en los Talleres Gráficos Dorrego,
Avda. Dorrego 1102, Buenos Aires

Повідомляємо любителів української книжки на чужині, що вже вийшла з друку і є в продажу велика історична повість п. н.

”АНДРІЙ ПЕРВОЗВАННИЙ“

що її написав д-р Роман Кухар, професор університету в Гейс, ЗСА. В повісті «**Андрій Первозванний**», що написана на підставі відомих дотепер українських і чужинецьких джерел, висвітлено побут св. апостола Андрія на Київських горах в I ст. нашої ери, де він проповідував Христову науку.

«АНДРІЙ ПЕРВОЗВАННИЙ» має 264 сторінки друку та містить теж наукову розвідку про шляхи місійної праці ап. Андрія, мапу його місіонерських подорожей і коротке резюме в англ. мові.

«АНДРІЙ ПЕРВОЗВАННИЙ» — це прямо підручник для тих всіх, що цікавляться чи досліджують початки християнства в Україні, що хотять добре знати про апостола Андрія і його проповідницьку місію в тодішній Скитії-Русі.

Ціна цієї повісті виносить 12 ам. доларів (вже з коштами пересилки); в твердій оправі з золотодруком — 15 ам. дол.

При гуртових замовленнях відповідна знижка.

Замовлення враз з належністю (чеком або моні ордером) просимо пересилати на таку адресу:

Sr. Julián Serediak

Casilla de Correos 7 (Suc. 7)

1407 — Buenos Aires

ARGENTINA

Хто не читає українських книжок — тратить багато; хто не прочитає «Андрія Первозванного» — втратить ще більше!

